చంద్రికా ముద్రణాలయము
చాకలపేట.

అవతారిక

ఇట్లు ఐతిహ్యము కలదు:—

శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదులవారు ఉభయభారతి యడిగిన స్మరశాస్త్రవిషయప్రశ్నలకు ఉత్తరంబు లొసంగుటకై ఆ తత్త్వము నెఱుంగ సమకట్టినవారై మండనమిశ్రాశ్రమము నుండి నమిలాపనగరమునకుం బోవుచు, మధ్యమార్గము తటా-లమునందు మృతుండై యున్నయమరుకమహారాజ దేహముం గాంచి, సమీపమున నిజదేహమునకు ఒకానొకగుహలో శిష్యులను కాపు ఉంచి, తాము ఆ మహారాజు దేహమందు పరకాయప్రవేశము చేసి, పట్టమహిష్యాది సుందరాంగనలతో విహరించుచుండిరి. మున్ను మహారాజు మృతుండగుటయు, పెండియు సజీవుండగుటయు, తదీయానంతర శృంగారచర్య లోకోత్తరరసికతా ప్రతిభాధురంధరం బగుటయు, పట్టమహిషి కనిపట్టినదై, ఎవండో మహాపురుషుండు యోగమహిమచే మహారాజదేహప్రవిష్టుండై యుండెడి నని యూహించి, అతనిని రాజదేహమందు నిలుపం దలంపు గొన్నదై, తదీయపూర్వ దేహమును దహించుటయే యందులకు ఉపాయంబుగా నెంచి, దేశమందెల్ల మృతశరీరము ఏజంతువుది గాని కనంబడినంతనే దానిని దహింపవలసినట్లుగా మంత్రులకు నానతి యొసంగెను. అట్లే వారు దేశమెల్లం ద్రిమ్మరుచు శవంబులను దహించుచు

క్రమంబున పూర్వోక్తగుహకు వచ్చి జగద్గురు దేహముం గాంచి దానిని దహింప సమకట్టిరి. అది యోగి దేహముగాని మృతకళేబరము గా దనియు దానిని దహింపం జన దనియు శిష్యు లెంత వేడికొన్నను రాజభటులు సరకుగొన్నారు గారు. అంత నాశిష్యులలోఁ గొందఱు రాజధానియందలి శ్రీజగద్గురువునకు ఈవృత్తాంతము నెఱుకపఱుచువారై గాయకవేషంబుల రాజ స్థానిం జొచ్చి

"తత్త్వమసి, తత్త్వమసి, తత్త్వమసి, రాజన్."

అని తాళము వాయించుచు పాడం దొడంగిరి. ఆసంకేతంబున శ్రీజగద్గురువు హెచ్చరికం జెంది, యోగదృష్టిచే వర్తమానముం బెఱింగి, దేహదాహంబు నోర్చి, లోకానుగ్రహార్థము శృంగార ప్రతిపాదకం బయిన యీలోకోత్తరమహోత్కృష్టప్రబంధంబును వైళంబ రచియించి రాజదేహముం ద్యజించి, నిజదేహముం బ్రవేశించి, యుభయభారతికడకుం జని, యామెను స్మరశాస్త్రవాదమందు జయించిరి.—

ఆవిధంబున దేహదాహము నోర్చి యీయద్భుతగ్రంథమును ఇంచుకకాలములోనే రచించినందున

"కవి రమరుః, కవి రమరుకః,
కవి ర్ద్రౌణి చోరో, మయూర శ్చ;
అన్యే కవయః కపయః,
చాపలమాత్రం పరం దధతే."

అను యాభాణకము కల దనియు, పెద్దలు వక్కాణింతురు.

పూర్వోక్తపరకాయప్రవేశవృత్తాంతము శ్రీమాధవీయశంకరదిగ్విజయమందు నవమ దశమ సర్గలయందు వర్ణితమై యున్నది. కాని అందు ఏతద్గ్రంథనిర్మాణప్రస్తావము లేదు.

ఏతద్గ్రంథకర్త ఎవ్వఁడయిన నగుఁగాక; ఈ వైమతీవ్యాఖ్యమువలన, నాతఁడు శ్రీజగద్గురువునకు సమకాలమువాఁడుగా నుండఁబోలు నని యూహింపఁ దగియున్నది. హిందూదేశపూర్వచరిత్రమార్గణులు శ్రీజగద్గురుకాలము క్రీ. శ. 820 సంవత్సరములప్రాంతముగా నిర్ణయించియున్నారు.

పీటర్సను పండితుఁడు స్వర్ణకారకులాలంకార మయిన యొకానొక మహాకవి యీగ్రంథమును రచియించె నని తెలుపుచు అందులకుం బ్రమాణముగా నొకానొక వ్యాఖ్యానము నుండి

“విశ్వప్రఖ్యాత నాడింధమకులతిలకో విశ్వకర్మా ద్వితీయః” అను ప్రతీకము నుదాహరించి యున్నాఁడు.

ఇందలి శ్లోకములు క్రీ. శ. 9–వ శతాబ్దియం దుండిన యానందవర్ధనాచార్యులచేత ధ్వన్యాలోకమందు ఉదాహృతములై యున్నవి.

రసోత్తరంగ మయిన యీకావ్యమునకు వ్యాఖ్యానములు—అర్జునదేవ, ఉద్రమదేవ, రవిచంద్ర, సూర్యదాస, శివరామకృష్ణాది ప్రణీతములు ఏడెనిమిది కలవు. వానిలో

ఇందు ముద్రిత మయినశృంగారదీపిక శ్రీమద్వేమభూపాల ప్రణీత మని దానియందే యున్నది. ఈ వేమభూపాలుఁడు శ్రీశైలక్షేత్రమున పాతాళగంగ మొదలు శైలాగ్రమునకు సోపానములు కట్టించిన వేమభూపాలునికి అన్నగారగుచున మాచమహీపతికి మనుమఁ డనియు, శ్రీవీరనారాయణబిరు దాంకితుఁ డనియు, పార్వతీపరిణయనాటకకర్త యగువామన భట్టబాణకవి రచించిన వీరనారాయణచరిత్ర మనుగద్య కావ్యము వీతదభ్యుదయవర్ణనమే యనియు, ఈతఁడు క్రీ. శ. 1414 సంవత్సరముల ప్రాంతమున ఆంధ్రదేశమున అద్దంకినగ రము రాజధానిగా నద్దంకిమండలమును ఏలినవాఁ డనియు, పూర్వగ్రంథములవలనను శాసనములవలనను ఎఱుకపడు చున్నది.

ఇట్టి యీ యనవద్యహృద్యమృదుమధుర ప్రబంధము నశృంగారదీపికము శ్రీ చెదలవాడ సీతారామశాస్త్రులవారిచే ప్రకటిత మయిన ముద్రణము అంతరించినయనంతరము చిర కాలము అచ్చులలో వైదికుసచేతి విడెమై యుండుటం గాంచి, సంస్కృతవిద్యార్థులకును రసికజనులకును సుబోధ మగునట్లు శ్రీ వేమారెడ్డిగారి శృంగారదీపికాఖ్య వ్యాఖ్యతోను, మదీ యాంధ్ర సంపూర్ణవ్యాఖ్యతోను, ముద్రించి ప్రకటించి నాఁడను.

వేదము, వేంకటరాయశాస్త్రి.

శ్రీ

అమరుకావ్యమ్.

శ్లోకసూచిక.

శ్రీ

అమరుకావ్యమ్.

జ్యాకృష్టిబద్ధకటకాముఖపాణిపృష్ఠ
ప్రేఙ్ఖన్నఖాంశుచయసంవలితో మృడాన్యాః
త్వాం పాతు మఞ్జరితపల్లవకర్ణపూర
లోభభ్రమద్భ్రమరవిభ్రమభృత్కటాక్షః. ౧

మృడాన్యాః = గౌరియొక్క, జ్యా...లితః - జ్యా = అల్లెత్రాటి యొక్క (అల్లెత్రాటిని) - ఆకృష్టి=లాగుటయందు - బద్ధ=రచింపఁబడిన- కటకాముఖ - కటకాముఖ మను పేరిటి (బొటనవ్రేలికిని నడిమివ్రేలికిని నడుమ బాణముయొక్క పిడిని బట్టినవ్రేలితోను ఉంగరపువ్రేలితోను బిగియఁబట్టినట్టి హస్తవిశేషమునకు కటకాముఖహస్తమని పేరు)-పాణి= చేతియొక్క - పృష్ఠ = వెనుకటిపార్శ్వమందు - ప్రేఙ్ఖత్ = చలించుచున్న - నఖ అంశు చయ = గోటికిరణముల సమూహముతో - సంవలితః= మిశ్రమైనట్టిది, (ఇది కటాక్షమునకు విశేషణము), మఞ్జు...భృత్ - మఞ్జరిత = బొంపముగా నున్న - పల్లవ = చిగుళ్లనెడు - కర్ణపూర=కర్ణాభరణమునందలి-లోభ = ఆశచేత - భ్రమత్ = సుడియుచున్న - భ్రమర = తుమ్మెదయొక్క - విభ్రమ = లీలను - భృత్ = పొందినట్టిది, (అగు) కటాక్షః = కడకంటిచూపు - త్వామ్ = నిన్ను - పాతు - రక్షించుచుగాక.

వక్త్రముఖీసంజ్ఞక యగునేది కటకాముఖహస్తమున వెలుఁగువింట పూబాణమును తొడిగి చెవిదనుక అల్లెత్రాటిని లాగినప్పుడు (ఎట్టిని) యా గోళ్లకాంతులపై చలించుచున్న (నల్లని) కడకంటిచూపు. ఆమె కర్ణాభర

ణముగా ధరించునట్టి చివురుబొంపముపై అందలిమకరందము ఆసగొని నుడియుచుండు తుమ్మెదయోయనన నొప్పుచుండెను - అనియు ... గా చూపు మిమ్ము మదనసామ్రాజ్య మేలించుచుండగాక - యనియును భావము.

శృఙ్గారదీపికా.

విశఙ్కటకటస్థలీగళదమన్దదానస్ఫురత్
భ్రమద్భ్రమరకాకలీకలితనిత్యకర్ణోత్సవః
ప్రణమ్రజనమస్తకప్రకటడిణ్డిమాడమ్బరం
ముఖే గజ ముపాస్మహే వపుషి మానవం బిభ్రతః.

అన్యోన్యమేళనవశాత్ ప్రథమం ప్రవృత్తం
మధ్యే మనాగ్వ్యవహితం చ గుణోఽపి హానౌ
ప్రాప్తం దశా మథ మనోరథ లాభయోగ్యం
పాయా చ్చిరం రతిమనోభవయో స్సుఖం వః.

రాజ్యం వేమ స్సుచిర మకరోత్ ప్రాజ్యశౌర్యాగ్రదానో
భూమీదేవై ర్భువన ముదభు ద్భుక్తశేషా మభుక్త,
శ్రీశైలాగ్రాత్ ప్రభవతి పథి ప్రాప్తపాతాళగఙ్గా
సోపానాని ప్రమథపదవీ మారురుక్షు శ్చకార.

మాచక్షోణిపతి ర్మహేన్ద్రవిభవో వేమక్షితీశాగ్రజో
హేమాద్రే స్సదృశో బభూవ స గుణై స్తస్య త్రయో నన్దనాః
కీర్త్యా జాగ్రతి రెడిపోతనృపతి శ్శ్రీకోమటీన్ద్ర స్తతో
నాగక్ష్మాపతి రిత్యుపాత్తవపుషో ధర్మార్థకామా ఇవ.

వేమాధిపో మాచవిభో శ్చ నన్దనః శ్రీకోమటీన్ద్రస్య గుణైకసంశ్రయః
భూలోక మేకోదరజన్మవాఞ్ఛయా భూయోఽవతీర్ణా వివ రామలక్ష్మణౌ.
స వేమభూప స్సకలాసు విద్యా స్వతిప్రగల్భో జగనబ్బగణ్డః
కథాదిదాస్థానగతః కవీనాం కావ్యామృతాస్వాదనతత్పరోఽభూత్.
అమరుకకవినా రచితాం శృఙ్గారరసాత్మికాం శతశ్లోకీం

ప్రణత్వా, విశదితచేతా స్సద్భిః ప్రార్థితాం ప్రకాశతాం నేతుమ్,
వాగుల్లికా స్సమాహృత్య ప్రాచీనా న్పరిహృత్య చ
సాధ్వీం విదుషా మిష్టాం టీకాం శృఙ్గారదీపికామ్.
అవతారో೭ర్థ సంబన్ధా వభిప్రాయో, భావలక్షణమ్,
నాయికా, తదవస్థా శ్చ, నాయక శ్చ, తథా రసః,
అఙ్గాని శ్లేషవృత్త్యా, దలంకార స్తతః క్రమాత్,
ఇ త్యేతాని ప్రవక్ష్యన్తే యథాసంభవ మఞ్జసా.

అత్ర, కవి స్స్వస్య నిర్విఘ్నేన గ్రన్థపరిసమాప్త్యర్థ మిష్టదేవతా స్మరణద్వారా ఽఽశిషం ప్రయుఙ్క్తే — జ్యాకృష్టీతి. —మృడాన్యాః గౌర్యాః — కటాక్షః అపాఙ్గదర్శనం — త్వాం పాత్వితి సంబన్ధః. కటాక్షః కీదృశః? జ్యాకృష్టిబద్ధః — కటకాముఖపాణిః కటకాముఖో నామ ధనురాకర్షణహస్తవిశేషః —

'తర్జనీమధ్యమామధ్యే పుఙ్ఖో ఽఙ్గుష్ఠేన పీడ్యతే
యస్మి న్ననామికాయోగా త్స హస్తః కటకాముఖః,'

తస్య — పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే — ప్రేఙ్ఖన్తః చలన్తః — నఖానా మంశవః తేషాం చయ స్తేన — సంవలితః మిశ్రః పునః కీదృశః? మఞ్జరితః సంజాతమఞ్జరీకః * 'త దస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతీతచ్ప్రత్యయః — మఞ్జరిత శ్చాసౌ పల్లవ శ్చ స ఏవ — కర్ణపూరః కర్ణావతంసః — తత్ర లోభేన స్పృహయా — భ్రమన్ భ్రమరః తస్య — విభ్రమం లీలాం — బిభర్తీతి విభ్రమభృత్. అత్రోపమాలంకారః — నఖాంశుచయమఞ్జర్యోః పాణిపల్లవయోః కటాక్షభ్రమరయో శ్చ సాదృశ్యప్రతీతే ర్విద్యమానత్వాత్ —

'యథా కథంచి త్సాదృశ్యం యత్రోద్భూతం ప్రతీయతే
ఉపమా నామ సా' ఇత్యుక్తత్వాత్.

అత్ర కవి శ్శృఙ్గారరసాత్మకం కావ్యం ప్రారభమాణః ఆదా వీరరసాభివ్యఞ్జకాం దేవ్యా ధనురాకర్షణక్రియాం కీర్తయ న్ముక్తకా నితి

నాశఙ్కనీయమ్, యతః శృఙ్గారరసాత్మికాయా ఏవ వశ్యముఖీసంజ్ఞాయాః దేవ్యాః ధ్యానం వివక్షితవాన్. ఉక్తం చ త్రిపురసంహారసిద్ధౌ -

'సంధాయ సుమనోబాణాన్ కర్షన్తీ మైక్షవం ధనుః
జగజ్జైత్రీం జపారక్తాం దేవీం వశ్యముఖీం భజే.' ఇతి ౧

క్షిప్తో హస్తావలగ్నః ప్రసభ మభిహతో౽
ప్యాదదానో౽ంశుకాన్తం
గృహ్ణన్ కేశేష్వపాస్తశ్చరణనిపతితో
నేక్షిత స్సంభ్రమేణ
ఆలిఙ్గ న్యో౽వధూత స్త్రిపురయువతిభి
స్సాశ్రునేత్రోత్పలాభిః
కామీ వార్ద్రాపరాధ స్స దహతు దురితం
శామ్భవో వ శ్శరాగ్నిః. ౨

శామ్భవః = శివునిదైన, (వః = మీ) శరాగ్నిః - శర = బాణము యొక్క - అగ్నిః - నిప్పు, ఆ...ధః - ఆర్ద్ర = పచ్చి - అపరాధః = తప్పిదముగల - (అనఁగా అన్యకాంతనఁగూడుట యనెడి తప్పిదమును అప్పుడే చేసిన), కామీ ఇవ = కాముకుఁడో యనునట్లుగా, సా...భిః - సాశ్రు = బాష్పములతోఁగూడిన - నేత్ర ఉత్పలాభిః = కలువలవంటి కన్నులుగలవారయిన, త్రిపుర యువతిభిః - (అసురుల) మూఁడు పట్టణములయొక్క జవ్వనులచేత, హస్త అవలగ్నః సన్ = చేతులయందు పట్టుకొన్నదై, క్షిప్తః = విసరివైవఁబడెనో, అంశుక అన్తమ్ ఆదదానః సన్

నిపతితః సన్ న ఈక్షితః = పాదములలో (పాదములకడ) పడిన నై చూడఁబడలేదో, సంభ్రమేణ ఆలిఙ్గన్ అపి అవధూతః = తొట్రుపాటుతో కౌఁగిలించుచుండఁగూడ దులిపి వేయఁబడినదో, సః వః దురితం హరతు = ఆశివబాణంపునిప్పు మీయొక్క పాపమును హరించుఁగాక.

త్రిపురదాహమందు, శివబాణాగ్ని త్రిపురస్త్రీలను అంటుకొను విధము నేరము చేసినకాముకుఁడు కాంతను వెండియుం - బ్రసన్నురాలిని చేసికొనుటకై కౌఁగిలించు చేఁతలవలెను, ఆచెలువలు కన్నీళ్లతో అనిష్టముగా నాలింగించుకొనుచుండువిధము ఆకాంత ఏడ్చుచు ఆకాముకుని తిరస్కరించువిధమువలెను, ఉండెనని భావము.

క్షిప్త ఇతి॥ శాంభవః శాఙ్కరః - శరాగ్నిః - వః యుష్మాకం - దురితం అశుభం - దహతు ఇతి సంబన్ధః; కథ మివ స్థితః? ఆర్ద్రాపరాధః సద్యఃకృతాపరాధః కామీవ స్థితః; శరాగ్నిశ్చ కాముకశ్చ కీదృశః? యో హస్తావలగ్న స్సన్ సాస్రనేత్రోత్పలాభిః త్రిపురయువతిభిః-క్షిప్తః నిరస్తః - అంశుకాన్తం చేలాఞ్చలం - ఆదదాన ఆకర్షన్ - ప్రసభం ప్రసహ్య - అభిహతః తాడితః - కేశేషు - గృహ్ణన్ నిరుద్ధన్ - అపాస్తః అపాకృతః - చరణనిపతిత స్సన్ - నేక్షితః నావలోకితః - సంభ్రమేణ - ఆలిఙ్గన్ అవధూతః; అపిశబ్ద స్సముచ్చయే; అత్ర సంభ్రమపదేన శరాగ్నేః దహనాదిక్రియాయా మావేగ స్సూచితః - కాముకపక్షే త్వరామాత్రం సూచితమ్. అత్ర హ్యుపమాలంకారః-సామ్యాలంకారో వా-యథా:-

'ద్వయో ర్యత్రోక్తిచాతుర్యా దౌపమ్యార్థోఽవగమ్యతే
ఉపమారూపకాన్యత్వే సామ్య మిత్యామనన్తి తత్.'

ఇత్యుక్తత్వాత్. అత్ర అత్యన్తరౌద్రస్య శరాగ్నే రతిసుకుమార కాముక సాదృశ్య ముక్తిచాతుర్యేణ ప్రతిపాదయన్ కవి ర్విషమే ష్వపి ప్రసక్తేషు స్వస్య రసికత్వనిర్వాహకత్వం ప్రకటీకృతవాన్; అథవా ఏవం విధస్య శరాగ్నేః కాముకసాధర్మ్యకథనేన కవిః న కేవలం శృఙ్గారరస

నాయక ఏవ వీరరౌద్రాదిరసనాయకాః పురుషాశ్చ స్త్రీణామగ్రే, స్వకీయాం శక్తి ముత్సృజ్య కామస్య ఆజ్ఞయా పాదప్రణామాద్యుపచారానాచరన్తః తాసాం వశే వర్తన్త ఇతి స్వకావ్యప్రతిపాద్యమానస్య కామపురుషార్థస్య సర్వాతిశాయిత్వం దర్శితవాన్. అత్ర, ఆవేగో నామ సంచారీ భావః వ్యజ్యతే; తదుక్తమ్ -

'ఉత్పాతవాతవర్షాగ్నివాజిమత్తమతఙ్గజైః
ప్రియాప్రియశ్రుతిభ్యాం చ స్యా దావేగోఽష్టసంభవః.'

అత్రాయ మగ్నిసంభవః -

'ధూమాకులితనేత్రత్వ మఙ్గసంకోచనాదయః
అశ్రుస్రవణ మిత్యాది రనుభావో భవే దిహ.' ఇతి.

ఆలోలా మలకావళీం విలుళితాం బిభ్ర చ్చలత్కుణ్డలం
కిఞ్చిన్మృష్టవిశేషకం తనుతరైః స్వేదామ్భసాం జాలకైః
తన్వ్యా యత్సురతాన్తతాన్తనయనం వక్త్రం రతివ్యత్యయే
తత్త్వాం పాతు చిరాయ కిం హరిహరబ్రహ్మాదిభి ర్దైవతైః.

రతి వ్యత్యయే = పురుషాయిత కేళియందు, తన్వ్యాః = కృశాంగి యొక్క, యత్ వక్త్రమ్ = ఏముఖము, ఆలోలామ్ విలుళితామ్ అలక ఆవళిం బిభ్రత్ = చలించుచున్న చెదరిన ముంగురుల వరుసను దాల్చినదియో, చలత్ కుణ్డలమ్ = ఊఁగుచున్న కమ్మలుగలదియో, తనుతరైః స్వేద అమ్భసాం జాలకైః = మిక్కిలి సూక్ష్మములైన చెమట నీళ్ల బొట్లచేత, కిఞ్చిత్ మృష్ట విశేషకమ్ = ఇంచుక తుడువఁబడిన (నొసటి) బొట్టుగలదియో, సురత అన్త తాన్త నయనమ్ = మదనక్రీడయొక్క అంతమందు వాడిన కన్నులుగలదియో, తత్ = అది (ఆముఖము), త్వాం చిరాయ పాతు = నిన్ను ఎప్పటికిని రక్షించునుగాక, హరి హర బ్రహ్మ ఆదిభిః దైవతైః కిమ్ = విష్ణువు శివుఁడు బ్రహ్మ మొదలైన వేల్పులచేత ఏమి ప్రయోజనము?

ఆలోలా మితి॥ తన్వ్యాస్తద్వక్త్రం త్వాం చిరాయ - పాతు రక్షతు - అత్ర రక్షణం నామ సుఖజనకత్వమ్ - హరి హర బ్రహ్మాదిభిర్దైవతైః - కిం కిం ప్రయోజన - మితి సంబన్ధః; కీదృశం వక్త్రమ్ ? యత్ - రతివ్యత్యయే పురుషాయితే - ఆలోలాం చఞ్చలాం - విలులితాం వ్యాకీర్ణామ్ - అలకావళిం బిభ్రత్ ; పునః కీదృశమ్ ? చలత్ కుణ్డలమస్మిన్ తత్ అన్విష్యమానకర్ణాభరణమితి భావః, తనుతరై రతిసూక్ష్మైః - స్వేదామ్భసాం - జాలకైః సమూహైః - కించిన్మృష్టవిశేషకమ్ ఈషదపాకృతతిలకమ్, పునః కీదృశమ్ ? సురతాన్తతాన్తనయనమ్. అత్ర స్వభావోక్తి రలంకారః - యథా -

'నానావస్థం పదార్థానాం రూపం సాక్షాద్వివృణ్వతీ
స్వభావోక్తిశ్చ జాతిశ్చ.' ఇత్యుక్తత్వాత్ ;

అస్మిన్ శ్లోకే త్రయాణామపి ఆశీరలంకారోఽప్యనుసంధేయః - యథోక్తమ్ -

'ఆశీర్నామాభిలషితే వస్తున్యాశంసనం మతమ్.' ఇతి.

'తద్వక్త్రం త్వాం పాతు హరిహరబ్రహ్మాదిభిర్దైవతైః కి'మి త్యనేన ఇదానీమేవ సుఖదాయిని ఏతాదృశే వక్త్రే సిద్ధే సతి ఏతత్పరిత్యజ్య కాలాన్తరసుఖదాయినో హరిహరబ్రహ్మాదయో న సేవ్యా ఇత్యుక్తం భవతి; తథా చ నీతివాక్యమప్యస్తి -

'యోఽర్థకామా వపాకృత్య ధర్మమేవోపసేవతే
పక్వం క్షేత్రం పరిత్యజ్య అరణ్యం కృషతీవ సః.' ఇతి.

శ్రమో నామ సంచారీ భావో వ్యజ్యతే - యథోక్తమ్ -

'శ్రమః ఖేదోఽధ్వవ్యాయామయుద్ధవాహాధిరోహణైః
సంభోగనృత్తశస్త్రాస్త్రవ్యాయామాద్యైః ప్రజాయతే.
నిశ్వాసస్వేదనిశ్వాసాః సంకోచో ముఖనేత్రయోః
తాలవృన్తోదకస్యాపి సేవా సంవాహనాని చ
అఙ్గమోటన మిత్యాద్యై రనుభావైస్తు లక్ష్యతే.' ఇతి. 3

సందష్టాధరపల్లవా సచకితం హస్తాగ్ర మాధూన్వతీ
మా మా ముఞ్చ శ ఠేతి కోపవచనై రానర్తితభ్రూలతా
సీత్కారాఞ్చితలోచనా సపులకం యై శ్చుమ్బితా మానినీ
ప్రాప్తం తై రమృతం శ్రమాయ మథితో మూఢై స్సురై స్సాగరః.

సందష్ట అధర పల్లవా = కొఱుకఁబడిన మోవి చిగురుగలదియు, (ఆ నొప్పికి), సచకితం హస్త అగ్రమ్ ఆధున్వతీ = వెఱపుతో (గూడ) పాటుతో చేతికొనను విసరుచున్నదియు, మా మా శఠ ముఞ్చ ఇతి కోప వచనైః = వలదు వలదు కొంటెవాఁడా వదలుము అనెడు కోపపుమాటలతో (-మాటలు పలుకుచు), ఆనర్తిత భ్రూలతా = ఇంచుక ఆడింపఁబడిన బొమతీఁగలుగలదియు, సీత్కార అఞ్చిత లోచనా = సీ అనెడు ధ్వనిచే కొంచెము మొగిడినకన్నులు గలదియు (నగుచు), మానినీ = చెలువ, యైః చుమ్బితా = ఎవరిచేత ముద్దుగొనఁబడినదో, తైః అమృతం ప్రాప్తం = వారిచేత అమృతము పొందఁబడినది, మూఢైః సురైః సాగరః శ్రమాయ మథితః = మూఢులగు దేవతలచేత సముద్రము శ్రమకొఱకే తరువఁబడినది; మానిన్యధరమాధుర్యమే అమృతముగాని సముద్రములో దేవతలకు దొరకినట్టిది అమృతముగా దనుట.

కవి రిదానీం స్వకావ్యప్రతిపాద్యమానస్య కామపురుషార్థస్య ఫలం దర్శయతి - సందష్టేతి॥ మానినీ రమణీ-సపులకం యైః చుమ్బితా తై రేవామృతం ప్రాప్తం సాగరః మూఢైః సురైః శ్రమాయ మథిత ఇతి సంబన్ధః; కీదృశీ మానినీ? సందష్టాధరపల్లవా - సచకితం భయసంభ్రమసహితమ్॥ ని॥ 'చకితం భయసంభ్రమః' ఇత్యమరః, హస్తాగ్రమ్ - ఆధున్వతీ విక్షిపన్తీ; పునః కీదృశీ? హేశఠ ధూర్త - మామా అలమలం - ముఞ్చ త్యజ - ఇత్యాదికోపవచనైః స్సహ ఆనర్తితభ్రూలతా; పునః కీదృశీ? సీత్కారాఞ్చితలోచనా సీత్కారేణ - అఞ్చితే ఈషన్ముకుళితే - లోచనే నేత్రే - యస్యా స్సా తథోక్తా.

అత్ర కేచిత్ సూరయః బహువచనేన మానినీత్యేకవచనేన ఏకస్యాం నాయికాయాం బహూనాం పురుషాణాం రతిం ప్రసజ్య నాయికాం సాధారణీం కృత్వా రసాభాసం కుర్వన్తి — యథోక్తమ్ —

'ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్ తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా
యోషితో బహుసక్తిశ్చేద్ రసాభాసస్త్రిధా మతః.'

తస్మాదశ్లీలం భవతి; కిం తు మానినీతి జాతావేకవచనం, ద్వౌ ద్వావిత్య ష్టృవిష్టా ఇత్యర్థః, యస్య నాయకస్య యస్యాం నాయికాయామభిరతిః తస్య నాయకస్య తస్యాం నాయికాయాం సుఖాతిశయస్య విద్యమానత్వాత్. అత్ర నాయికానాయకనిశ్చయో న కర్తవ్య ఇతి. అత్ర శఠేతి సంబుద్ధ్యా ధృష్టః తస్య మనఃపూర్వం 'గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠః' ఇతి నాయకభేదో న వివక్షితః, మానినీత్యపి స్త్రీసంజ్ఞామాత్రజ్ఞాపకః, 'స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే' ఇతి మానలక్షణకృతః కోపసమ్బన్ధ ఇతి న వివక్షితం; కిం చ కోపవచనాని చ భ్రూలతాభఙ్గాదీని చ ప్రియస్య కార్కశ్యకరణాని సంభూతాని న భవన్తి, కిం తు అధరగ్రహణే సంజాతేన కిలకిఞ్చితనామ్నా స్త్రీచేష్టావిశేషేణ — యదుక్తం 'క్రోధాశ్రుహర్షభీత్యాదేః సఙ్కరః కిలకిఞ్చిత'మితి. ద్రష్టృభిర్మానినీనామధరామృతం ప్రియజనస్య పానేన అమృతమప్యత్ర విద్యత ఇత్యుక్తమ్, యద్వా స్వర్గస్థాః సురాః ప్రమాదం మథ్నత ఇత్యనేన తత్రామృతం నాస్తీత్యుక్తమ్. అత్రాపహ్నవాలఙ్కారః, యథార్థమమృతమపహ్నుత్యేతరస్యామృతత్వనిరూపణాత్. ౮

అలసవలితైః ప్రేమార్ద్రార్ద్రైర్ముహుర్ముకులీకృతైః
క్షణమభిముఖైర్లజ్జాలోలైర్నిమేషపరాఙ్ముఖైః
హృదయనిహితం భావాకూతం వమద్భిరివేక్షణైః
కథయ సుకృతీ కోఽయం ముగ్ధే త్వయాద్య విలోక్యతే.

ముగ్ధే ఓముగుదా, అలసవళితైః - అలస = లత్యముగనుండి వెనుకకు మఱలినవియు - వళితైః = మఱల లత్యముంగా గ్రి నిగడినవియు, ప్రేమ ఆర్ద్రార్ద్రైః = అనురాగముతో తడితడిగానున్నవియు (అనురాగపూర్ణము లనుట), ముహుః ముకులీకృతైః = మాటిమాటికి ముకుళింపబడినవియు, క్షణమ్ అభిముఖైః = ఇంచుక సేపు ఆతని మోమునకు ఎదురగునవియు, లజ్జా లోలైః=సిగ్గుచేత చలించుచున్నవియు, నిమేషపరాఙ్ముఖైః = తెప్పపాటునకు పెడమొగమగునవియు (అనగా తెప్పపాటు లేనివనుట), హృదయ నిహితం భావ ఆకూతం వమద్భిః ఇవ = మనస్సులో నుంపబడిన ప్రీతియొక్క అభిప్రాయమును గ్రక్కుచున్న యనునట్లున్నవి, ఈక్షణైః = చూపులతో, కః అయం సుకృతీ అద్య త్వయా విలోక్యతే = ఎవడు ఈ పుణ్యవంతుడు నీచే చూడ బడుచున్నాడు? కథయ = చెప్పుము.

సఖీ నాయికాం పృచ్ఛతి - అలసవళితైః ఇతి॥ "హే ముగ్ధే! ఈక్షణైః అద్య త్వయా విలోక్యతే కోఽయం సుకృతీ కథయ"ఇతి సంబంధః. కీదృశై రీక్షణైః? అలసవళితైః అలసాని చ తాని వళితాని చ తైః - అలసం లక్ష్యాన్నివృత్తం - వళితం పునః ప్రవృత్తం - తదుక్తమ్ -

'అలసం త దభిప్రాయా ద్దృష్టే ర్లక్ష్యా న్నివర్తితం,
వళితం త న్నివృత్తస్య భూయః ప్రావృత్య లోకనమ్.' ఇతి -

పునః ప్రేమార్ద్రార్ద్రైః ప్రేమ్ణా అత్యర్థం ద్రవీభూతైః ప్రేమ్ణా మనసి ద్రవీభూతే సతి ఈక్షణేఽపి ద్రవీభూతత్వం దృశ్యత ఏవ; పునః కీదృశైః? ముహు ర్ముకులీకృతైః ప్రియదర్శనసుఖాతిశయేన ముకులీకృతైః - యథా

'స్ఫురత్సంశ్లిష్టపక్ష్మాగ్రా సుఖవిశ్రాన్తతారకా
ముకుళా దృష్టి రానన్దా త్సా దృష్టి ర్ముకులీకృతా.' ఇతి.

క్షణ మభిముఖైః; పునః కీదృశైః? లజ్జాలోలై ర్లజ్జయా చఞ్చలైః; పునః కీదృశైః? నిమేషపరాఙ్ముఖైః నిమేష రహితైః; పునః కీదృశైః? హృద

యానిషేవితం భావాభూతం - భావో నామ రతిసంజ్ఞక స్థాయీ భావః, స ఏవ అభూత సుఖప్రాప్తః - వ - ద్వ్యసుద్ధి - ఉద్గిరద్భి-రి వేత్యర్థః. అత్ర చక్షుఃప్రీతి నామ ప్రథమావస్థా ద్యోత్యతే-

'ఆదరా ద్వీక్షణం యత్ర చక్షుఃప్రీతి రి తీర్యతే.'   ఇతి.

అత్ర నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చేతి స్పష్టముక్తం, త దయుక్తం; యత్ర స్వీయా కోపనం విలోక్యత ఇ త్యనేన అస్వీయస్య నాయకస్య గమ్యమానత్వాత్ , స్వీయ శ్చే త్సఖ్యాదిభి ర్జ్ఞాయతే, అతః కో-ఉయ మితి ప్రశ్నానుపపత్తేః; తస్మా న్నాయకస్య అన్యత్వా న్నాయికా స్వీయా న భవతి, కిం తు పరకీయా; ముగ్ధే, ఇతి సంబుద్ధ్యా విపరీతలక్షణయా అపహ్నవేన ప్రాగల్భ్యం గమ్యతే.

అత్రాలస్యాదిభి ర్భావశేషై రల్పస్య శృఙ్గారస్య సూచితత్వా త్కైశికీవృత్తి ర్ననగ్నసఫ్కోటో-ఉనుసంధేయః; తథా భారతీయే -

'యా శ్లక్ష్ణనేపథ్యవిశేషచిత్రా సుస్త్రీయుతా యా బహునృత్తగీతా
కామోపభోగప్రవరోపచారా తాం కైశికీం వృత్తి ముదాహరన్తి.
నర్మ చ నర్మస్ఫూర్జో నర్మస్ఫోటో-ఉథ నర్మగర్భ శ్చ
కైశిక్యా శ్చత్వారో భేదా హ్యేతే సమాఖ్యాతాః.
నర్మస్ఫోట స్తు భావానాం సూచితో-ఉల్పరసో లవైః'.   ఇతి.

అత్ర జాత్యలంకారః;   ౫

అఙ్గుళ్యగ్రనఖేన బాష్పసలిలం విక్షిప్య విక్షిప్య కిం
తూష్ణీం రోదిషి కోపనే బహుతరం ఫూత్కృత్య రోదిష్యసి
యస్యా స్తే పిశునోపదేశవచనై ర్మానే-ఉతిభూమిం గతే
నిర్విణ్ణో-ఉనునయం ప్రతి ప్రియతమో మధ్యస్థతా మేష్యతి.

కోపనే = కోపశీలురాలా, అఙ్గుళి అగ్ర నఖేన బాష్ప సలిలమ్ విక్షిప్య విక్షిప్య తూష్ణీం కిం రోదిషి = ప్రేలి కొన గోటితో బాష్పజల

మును చిమ్మి చిమ్మి ఊరక (అనఁగా అతఁ డెంతబతిమాలినను వినక) ఏల యేడ్చుచున్నావు? (ఇంగులకు ఫలముగా) బహుతరం ఫూత్కృత్య = వ్యసి = విస్తారముగా ఫూత్కారించి (ఇఁక మీఁద) ఏడువఁగలవు; (ఏల యనఁగా) యస్యాః తే = ఏ నీకు, పిసున ఉపదేశ వచస్సి = కొండెగాండ్లు చెప్పువారియొక్క బోధన మాటలచేత, మానే అతిభూమిం గతే = ఈసు మేరయవలికి పోఁగా (మేర మీఱినది కాఁగా), ప్రియతమః అనునయం ప్రతి నిర్విణ్ణః = అత్యంతప్రియుఁడు ఓదార్పుటనుగూర్చి విసిగినవాఁడై, మధ్యస్థతాం ఏష్యతి = ఉదాసీనత్వమును పొందఁగలఁడు.

ప్రియతముఁడు ఎంతబతిమాలినను వినక నీవు వారి వీరి కొండెములు విని యిట్లే ఏడ్చుచుండెదవేని అతఁడు విసిగి నీవిషయమున అపేక్షవిడిచి యుండును, అంతట నీకు ఎంతయు ఏడ్పే పాలగును, కావున ఇప్పుడు ఏడ్పుమాని అతనిమంచిమాటలకు ఊఁకొడ్డెదము, అని భా.

నాయకేన భేదోపాయం ప్రాపితాం సఖీ నాయికాం ఉపాలభతే - అఙ్గుల్యేతి॥ హే కోపనే, అఙ్గుళ్యగ్రనఖేన బాష్పసలిలం విక్షిప్య విక్షిప్య తూష్ణీం కిం రోదిషి? పిసునోపదేశవచస్సిః యస్యాస్తే - మానే ఈర్ష్యాకృతకోపే - అతిభూమిం అతిశయం - గతే సతి ప్రియతమః - నిర్విణ్ణః నిర్వేదం ప్రాప్తస్సన్ - అనునయం ప్రార్థనాం - ప్రతి - మధ్యస్థతాం ఉదాసీనతాం - ఏష్యతి; తదా సా త్వం - బహుతర మతిమాత్రం - ఫూత్కృత్య ఫూత్కారం కృత్వా - సశబ్దమిత్యర్థః - రోదిష్యసీతి సంబన్ధః. అత్ర సఖీ నాయికామిదానీం కిం రోదిషి ఇతః పరం బహుతరం రోదనం భవిష్యతీతి బోధయిత్వా మాన స్త్యాజ్య ఇతి కథయతీత్యభిప్రాయః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ; నాయకః శఠః. అత్ర మానాపనయనోపాయభేదేన ప్రవర్తితా ఇత్యవగన్తవ్యమ్ -

'సామ్నా భేదేన దానేన నత్యుపేక్షారసాన్తరైః
ఏతైష్షడ్భిరుపాయైశ్చ తత్కార్యో మానాపనోదనమ్.

అత్ర చాటువచనస్యానుభేదః సఖ్యా ఉపాలంభనమ్.' ఇత్యుక్తత్వాత్.

ఈర్ష్యాజన్యో విప్రలమ్భశృఙ్గారః. అత్ర విప్రలమ్భకృతం సోపాలమ్భవచనం నర్మ - యథా -

'ఈర్ష్యాక్రోధప్రకాశం సోపాలమ్భం చ వచన మవిరుద్ధం
సామోపక్షేపసమూహం స విప్రలమ్భం హి తన్నర్మ.' ఇతి భారతః. ఆక్షేపో అలంకారః - 'ప్రతిషేధోక్తి రాక్షేప' ఇతి. ౭

దత్త్వాఽస్యాః ప్రణయ స్త్వయైవ, భవతా
సేయం చిరం లాలితా,
దైవా దద్య కిల త్వ మేవ కృతవా
నస్యా నవం విప్రియం,
మన్యు ర్దుస్సహ ఏష యా త్యుపశమం
నో సాన్త్వవాదైః స్ఫుటం,
హే నిస్త్రింశ, విముక్తకణ్ఠకరుణం
తావ త్సఖీ రోదితు. ౨

శృఙ్గారకమునకు శస్త్రగకము గా తెలుఁగునవూర్పు:—త్వయా ఏవ అస్యాః ప్రణయః దత్తః = నీచే ఈమెకు చనవును ఇచ్చితివి, భవతా సా ఇయం చిరం లాలితా = నీవు అట్టియీమను చిరకాలము బుజ్జగించితివి, అద్య దైవాత్ త్వమ్ ఏవ అస్యాః నవం విప్రియం కృతవాన్ = ఇప్పుడు దైవవశమున నీచే ఈమెకు అప్రియమును కావించితివి, స్ఫుటమ్ ఏష మన్యుః దుస్సహః సాన్త్వవాదైః ఉపశమం నో యాతి = స్పష్టముగా ఈ దుఃఖము సహింపశక్యముగానిది ఓదార్పు మాటలకు శాంతిని పొందదు, హే నిస్త్రింశ సఖీ విముక్తకణ్ఠకరుణం తావత్ రోదితు = ఓయి క్రూరుఁడా (నా) చెలి వాదిచ్చి దుఃఖము గా (దానిదుఃఖము తీఱునటుల) ఏడ్చునుగాక.

నిన్ను పెక్కువిధముల ప్రాణముగా చూచుకొనుచున్న దయితను చేపో రవంతపాటుబాటు నీవిషయములో చేసినయపరాధము మన్నింపక ఏడ్పువతిని ఏడ్వుము, నిన్నెవరు వలదన్నవారు; అని భావము.

సఖీ నాయికాసన్నిధౌ నాయక మాహ - దత్త ఇతి॥ అస్యాః - ప్రణయః విస్రమ్భః - త్వయ్యేవ దత్తః ॥ని॥ 'ప్రణయాః స్యుః ప్రసరవిస్రమ్భ యాచ్ఞాప్రేమాణ' ఇత్యమరః - కిం చ భవతా సేయం చిరం - లాలితా - ఉపలాలితా-అద్య-దైవా ద్దైవవశాత్ - త్వయైవ అస్యాః ఏవంవిధా... నవ మపూర్వం - విప్రియ మప్రియంకర్మ - కృతమ్ కిల - కిలేతి వార్తాయాం ॥ని॥ 'వార్తాసంభావ్యయోః కిల' ఇత్యమరః - ఏష మానస్య ఏవం విధ విప్రియజాతః కోపః - దుస్సహః సోఢు మశక్యః - దుస్సహం త్వేవ - సాన్త్వవాదైః సామవచనైః - ఉపశమం శాన్తిం - యాస్యతి - స్ఫుటం నిశ్చయః - హే - నిస్త్రింశ నృశంస ॥ని॥ 'నృశంసఘ్న్ననిస్త్రింశా వి' త్యమరః - విముక్తకణ్ఠం కరుణం చ యథా భవతి తథా - ... కణ్ఠధ్వని లక్ష్యతే - విముక్తకణ్ఠం అనిరుద్ధకణ్ఠధ్వని - కరుణం సశోకాతి శయం - మమ సఖీ తావ ద్రోదితీతి సంబన్ధః; తావద్... యావ త్కోప శ్శామ్యతి తావ దిత్యర్థః. రోదితీత్యత్ర 'రుదాదిభ్య స్సార్వధాతుక' ఇతీడాగమః.

అత్ర నాయకేన భేదోపాయం గమితా సఖీ నాయికోపాలమ్భవ్యాజేన నాయకా ముపాలభతే - 'కిమితి అనేన తవ విస్రమ్భో దత్త శ్చిర ముపలాలనం చ కృతం? యత్కించి ద్విప్రియం కృత మితి ... దైవ, న స్వతః ప్రవర్తితం, సామవచనా న్యపి కృతాని, తథాపి కోపా న్న విరమసి, ఔచిత్యం వదనాయిత్వా రోదిషి - చేదస్తి క ... ' ఇత్యభిప్రాయః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ, నాయక శ్శఠః. అత్ర విప్రియజా ... విప్రలమ్భ శృఙ్గారః-యథోక్తమ్ -

'సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ శృఙ్గారో ద్వివిధో రసః;
అయోగో విప్రయోగశ్చ విప్రలమ్భోఽపి స ద్విధా;
విప్రయోగ స్తథా మానః ప్రవాసః కరుణాత్మకః;
తత్ర మానో ద్విధా సోఽపి ఈర్ష్యా ప్రణయ పూర్వకః.'

తత్ర ఈర్ష్యామాన శ్చతుర్విధః - యథోక్తం భారతీయే -

యత్ర స్నేహో భవేత్ తత్ర, త త్రేర్ష్యా మదనో యతః;
చత్వారో యోనయ స్తస్యాః నిత్యం తా న్నిబోధత;
వైమనస్యం వ్యలీకం చ విప్రియం మన్యు రేవ చ;
ఏతేషాం సంప్రవక్ష్యామి లక్షణాని యథాక్రమమ్;
నిద్రాభిధాలసగతిం సూచిహ్నం సగదవ్రణమ్
ఏవంవిధం ప్రియం దృష్ట్వా వైమనస్యం విధీయతే;
బహుశో వార్యమాణోఽపి య స్తు త త్రైవ దృశ్యతే
సామర్షా త్తత్ర మాత్సర్యా ద్వ్యలీక ముపజాయతే;
జీవ స్త్వం త్వయి జీవామి దాసోఽహం త్వం చ మే ప్రియా
ఇ త్యేవం యో వృథా కుర్యా త్తత్ర వై విప్రియం భవేత్;
ప్రతిపక్షసకాశా ద్య స్సంభోగైకవికత్థనః
ఉపసర్పే త్సచిహ్నశ్చ మన్యు స్తత్రోపజాయతే.' ఇతి.

అత్ర విప్రలమ్భశృఙ్గార ముపాలంభవచనరూపం నమః. ఆక్షేపోఽ-
లంకారః. 2

లిఖ న్నాస్తే భూమిం బహి రవనతః ప్రాణదయితో
నిరాహారా స్సఖ్య స్సతతరుదితోచ్ఛూనయనాః
పరిత్యక్తం సర్వం హసితపఠితం పఞ్జరశుకై
స్తవావస్థా చేయం విసృజకఠినే మాన మధునా. 3

ప్రాణ దయితః బహిః అవనతః సన్ భూమిం లిఖన్ ఆస్తే = (నీ)
ప్రాణప్రియుండు బయట మొగము వ్రేలవేసికొన్నవాఁడై నేలను వ్రాలి

(వ్రేలితో) గీటుచు ఉన్నాడను, సఖ్యః నిరాహారాః సతత రుదిత ఉచ్ఛూన నయనాః (పట్టినవి) = నీ చెలులు (నీకష్టమును చూడలేక) భోజనము మాని ఎడతెంపులేని యేడ్పుచేత ఉబ్బిన కన్నులుగలవారు (గా నున్నారు); పఞ్జర శుకైః హసిత పఠితం సర్వం పరిత్యక్తమ్ = పంజరములోని చిలుకలు (నీవు లాలింపక యున్నందున) నవ్వుట చదువుట సమస్తమును మానివేసినవి, తవ అవస్థా చ ఇయమ్ = నీ దశయును ఇట్టిది (ఇంత కష్టములోనున్నావు), కఠినే అధునా మానం విసృజ = (ఓసి) కఠినాత్మురాలా ఇప్పుడు (అయినను) ఈసును విడువుము.

సఖీ నాయికా ముపాలభతే - లిఖన్నితి॥ ప్రాణదయితః - నాయకః బాహ్యప్రదేశే - అవనతో నతముఖః సన్ - భూమిం లిఖన్ . ఆస్తే తిష్ఠతి; సఖ్యశ్చ నిరాహారాశ్చ - సతత రుదితోచ్ఛూననయనాః సతత మశ్రాన్తం రుదితం రోదనం తేన ఉచ్ఛూనాని నయనాని యాసాం తా స్తథోక్తాః తిష్ఠన్తి; పఞ్జరశుకైశ్చ సర్వం - హసితపఠితం హాస్యోచ్చారి తాద్వ్యాపారః - పరిత్యక్తం విముక్తం - తవ అవస్థా చేయమ్-ఏవంరూప సాతిశయ స్వస్థా లక్ష్యతే - హే కఠినే నిష్ఠురప్రకృతే-ఇదానీ మధునా-మాన మీర్ష్యాకృతకోపం - విసృజ త్యజేతి సంబన్ధః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ; నాయక శ్శఠః. అత్ర మానకృత విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. విప్రలమ్భకృతఉపాలమ్భవచనరూపం వచః. ఆక్షేపో-లంకారః. ౯

నార్యో ముగ్ధశఠా హరన్తి రమణం,
తిష్ఠన్తి నో వారితా,
స్తత్కిం తామ్యసి కిం చ రోదిషి పున
స్తాసాం ప్రియం మాకృథాః.

కాన్తః కేళి రుచి ర్యువా సహృదయ
స్తాదృక్ప్రియః కాతరే
కిం నో బర్బరకర్కశైః ప్రియశ్శతై
రాక్రమ్య విక్రీయతే. ౯

నాయకునికి వశపడిన నాయికాసఖి నాయికను నిందించుట.—

నార్యః ముగ్ధశఠాః సత్యః రమణం హరన్తి = స్త్రీలు (పైకి) తెలియని వారు (గానటించుచు) (లోలోపల) కపటులు అగు ప్రియుని వశపఱుచుకొనుచున్నారు, వారితాః సత్యః నో తిష్ఠన్తి = వారింపఁబడినవారు అడ్డముగా నుండరు (వారికి వశపడక తప్పించుకొన శక్యము గాదనుట), తత్ = అట్లుండఁగా, కిం తామ్యసి కిం చ పునః రోదిషి = ఏల వెతపడెదవు ఏల మఱి ఏడ్చెదవు, తాసాం ప్రియం మా (అ) కృథాః = ఆ నాలిముచ్చులకు ఇష్టమును చేయకుము (నీవు ఏడ్చుటయే వారు కోరునది, వారి కోరికను నెఱవేర్పకు మనుట), ప్రియః తాదృక్ కాన్తః కేళిరుచిః యువా సహృదయః = (నీ) చెలువుఁడు అట్టి మనోహరుఁడు క్రీడయందు కోరికగలవాఁడు పడుచువాఁడు జాణ (గుణ), బర్బర కర్కశైః (వచనైః) నః కిమ్ = పరుసములు కర్కశములు అగుమాటలచేత మనకు ఏమి ప్రయోజనము, ప్రియశతైః ఆక్రమ్య విక్రీయతే = ప్రియములగుమొక్కు వందలచేత (అతనికి నూర్లకొలఁది ప్రియములు చేసిన) వశపఱుచుకొనఁబడి అమ్మఁబడును (మంచితనముచేత స్త్రీల యొద్దల వశపడి దాసుఁ డగును, అట్లు చేసికొమ్ము, అని యుపదేశము.)

టీక॥ నాయకాగతేన ఖేదం గమితాం సఖీ నాయికాముపాలభతే— నార్య ఇతి॥ నార్యో ముగ్ధశఠాః స్వత్యః - రమణం ప్రియం - హరన్తి స్వాధీనం కుర్వన్తి - ముగ్ధాశ్చ తాః శఠాశ్చ ముగ్ధశఠాః - బహిః స్నిగ్ధా ఇవ అత్యన్తమానినా అన్తశ్శఠా ఇత్యర్థః, వారితాః స్వత్యో నో తిష్ఠన్తి వారయితుం న శక్యా ఇత్యర్థః, తత్ తస్మాత్ కారణాత్ హే కాతరే- కిం కిమర్థం -

తామ్యసి గ్లానిం భజసి - కిం [illegible]
ప్రియ మిష్టం రోదనాదికం [illegible]
ప్రియ మిత్యర్థః, తాదృశ [illegible]
సహృదయ స్త్వ - బబ్బారకర [illegible]
అస్మాకం - కిం కిం ప్రయోజనం - సంప్రతి [illegible]
రుధ్య - విక్రీయతే విక్రయార్హః [illegible]
ఇతి సంబన్ధః. స్త్రీణాం ప్రియ [illegible]
రోదనాదికం పరుషకఠిన [illegible]
సౌమ్యప్రకృత్యా ప్రియ అత్య [illegible]
జనయః ఇతి [illegible]
భావః. అత్ర నాయికాస్వీయా అధీరా మాధ్యా [illegible]
మితిచేత్. 'బబ్బారకకర్ణ [illegible]
చోక్తం దశరూపకే -

'ఖేదయే త్స్వగుణితం కోపా దధీరా పరుషాక్షరైః' ఇతి;

కిం చ కలహాన్తరితా చ-

'కోపాత్ కాన్తం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా
కలహాన్తరితా చాసౌ కోవిదైః పరికీర్తితా.' ఇతి.

నాయక స్త్వత్ర 'గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠః' ఇత్యుక్తలక్షణః [illegible]. మాన
కృత విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. విప్రలమ్భకృతం సౌభాగ్య [illegible]
నర్మ. ఆక్షేపాలంకారః.

కోపాత్కోమలలోలబాహులతికా
పాశేన బద్ధ్వా దృఢం
నీత్వా మోహానమన్దిరం దయితయా
స్వైరం సఖీనాం పురః

'భూయో నైవ మితి స్ఖలన్మృదుగిరా
సంసూచ్య దుశ్చేష్టితం
ధన్యో హన్యత ఏవ నిహ్నుతిపరః
ప్రేయాన్ రుదత్యా హసన్. ౧౧

తా॥ స్వాపరాధమును దాచిన నాయకుని నాయిక దండించుట:—(తెనుఁగున ప్రయోగక్రమము):—కోపాత్ = కోపముతో, కోమల లోల బాహు లతికా పాశేన దృఢం బద్ధ్వా = మృదువును చంచలమును తీఁగవంటిదియు నగు బాహులతయను త్రాటిచే గట్టిగా కట్టి (అనఁగా తన సందిట అతనిని బిగిగాఁ బట్టుకొని), మోహన మన్దిరం నీత్వా = సంభోగ గృహమునకు కొని పోయి, (అచట), స్వైరం = యథేచ్ఛముగా (తనరోషము తీఱువఱకు), సఖీనాం పురః = చెలికత్తెల యెదుట, భూయః అపి ఏవం = మరల నీలాగున చేయుదువా ? చేయవు గదా అని శేషము), ఇతి = అని (సగము మాటలలోన), స్ఖలత్ మృదుగిరా దుశ్చేష్టితం సంసూచ్య = తొట్రిలుచున్న కోమల వాక్కుచే (అతని) చెడు చేయిదమును (చేసిన కొంటె పనులను) ప్రకటించి, దయితయా రుదత్యా = కాంత ఏడ్చుచు, నిహ్నుతి పరః ధన్యః ప్రేయాన్ హసన్ = బొంకు నాసక్తుని అదృష్టవంతుని ప్రియతముని నవ్వుచున్నవానిని, హన్యతే ఏవ = బాగుగా కొట్టుచున్నది. ప్రియతమలు చేయునట్టి కట్టుట బెదరించుట కొట్టుట యను నిట్టివే నాయకులను ధన్యులం జేయు ననఁగా, ఇఁక మధుర భాషణాలింగనాదుల మాట చెప్పవలయునా యని భా.

అవ॥ అపరాధినం నాయకం నాయికా నిగృహ్ణాతీతి కవి రాహ—కోపా దితి॥ కోపాత్ కోమలలోలబాహులతికాపాశేన దృఢం బద్ధ్వా - మోహనమన్దిరం సంభోగ గృహం నీత్వా - స్వైరం యథేచ్ఛం- సఖీనాం పురః సఖీసమక్షం - భూయః - నైవ మితి పునర ప్యేవం కరోషి ? లక్షణోక్త్యా—స్ఖలన్మృదుగిరా సగద్గదయా మృదులయా వాచా-

దుశ్చేష్టితమ సుర్వ్యావ్యసాగం [illegible] - [illegible]
సంజ్ఞాప్య - రుదత్యా దయితయా - నిహ్నుతిమిదం [illegible] - [illegible]
భాగ్యవాన్ -(పైగానిమ్న) [illegible] - [illegible] ఏ [illegible]
సంబద్ధః. ప్రియతమయా [illegible]
షాణాం ధన్యత్వ మాహావ [illegible]
త్యభిప్రాయః. నాయికా స్త్వగా ప్రగల్భా [illegible]
దశరూపకే -

'సావహిత్థాదర [illegible] క్రుధా
సంతర్జయే త్తాడయే [illegible].' ఇతి.

నాయకో ధృష్టః- [illegible] నాయికయా సంతాపితోఽపి సంగత [illegible]
ఉపిసహతే- తథా చోక్తం- 'వ్యక్తాంగ వికృతో ధృష్టః' ఇతి. [illegible]
మానకృతో విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. అత్ర విప్రలమ్భకృతి [illegible]
క్రోధప్రాయం నర్మ-యథా భారత్యాం -

'ఈర్ష్యాక్రోధప్రాయం సోపాలమ్భం చ [illegible] మితిగూఢం
సాధోపక్షేపయుతం సవిప్రలమ్భం కృతం [illegible].' ఇతి.

ఆక్షేపోఽలంకారః - 'ప్రతిషేధ [illegible] రాక్షేప' ఇతి. ౧౧.

'యాతాః కిం న మిళన్తి సున్దరి పున
శ్చిన్తా త్వయా మత్కృతే
నో కార్యా; నితరాం కృశాఽసి.' కథయ
త్యేవం సబాష్పే మయి
లజ్జామన్థరతారకేణ నిపత
త్పీతాశ్రుణా చక్షుషా

దృష్ట్వా సాశ్రు హసితేన భావిమరణో
త్సాహ స్తయా సూచితః. ౧౧

నాయకుని వాక్యము. - హే సుస్థిరగుణశీ, యాతాః పునః న మిళ
న్తి కిము = (పోయినవారు మరల కలసికొనరా) ఏమి, మత్
కృతే త్వయా చిన్తా న కార్యా = నాకొఱకు నీవు చింత పడ వలదు,
యతః నిరన్తరం కృశా అసి = (ఏ చింతచేత) ఆ చింతచేత నిక్కచి చిక్కిన
దానవు అగుచున్నావు (చిక్కియున్నావు), ఏవం సబాష్పం మయి కథ
యతి సతి - ఇట్లని కన్నీళ్లతో గూడుకొన్నవాఁడనై నేను చెప్పుచుండఁ
గా, లజ్జా మన్థర తారకేణ నిపతత్ పీత అశ్రుణా చక్షుషా = సిగ్గుచేత
మెల్లగా సంచరించుచున్న కనుపాపగల (చూపుగల) రాలుచు ఆఁపఁబడిన
బాష్పములుగల (కన్నీళ్లుగల) కంటితో, మాం దృష్ట్వా = నన్నుఁ జూచి,
హసితేన నవ్వుచేత, తయా భావి మరణ ఉత్సాహః సూచితః = ఆకాంత
జరుగనున్న చావునందలి ధృఢయత్నమును తెలిపినది; ఆమె నవ్విన నవ్వు
చేత నాయకునికి తాను ప్రయాణమైనవెంటనే ఆమె మరణింపనిశ్చయించు
కొనియున్నదని తేటపడినది అని భా.)

అథ॥ నాయకోక్తిః - యాతా ఇతి॥ హే సుస్థిర - యాతాః ప్రోషి
తాః - పునః - న - మిళన్తి కిం న సంగచ్ఛన్తి కిం - మత్కృతే మదర్థం 'అర్థే
కృతే చ తాదర్థ్యే నిపాతద్వయ' మితి కాత్యాయనః - త్వయా - చిన్తా -
న - కార్యా న కరణీయా - యతః నిరన్తరం మత్యర్థం - కృశా - అసి - కార్శ్యం
భజసి - ఏవమేవ ప్రకారేణ - సబాష్పం మయి కథయతి సతి తయా -
లజ్జామన్థరతారకేణ - లజ్జయా - మన్థరా మన్దసంచారిణీ - తారకా కనీనికా -
యస్య తత్ తథోక్తం - నిపతత్పీతాశ్రుణా నిపతన్తి స్రవన్త్యేవ పీతాని
నిరుద్ధాన్యశ్రూణి యస్య తత్ తథోక్తం - తేన చక్షుషా మాం దృష్ట్వా - హసి
తేన శుష్కహాసేన - భావి మరణోత్సాహః భవిష్యన్మరణే స్థైర్యాతి ప్రయ
త్నః - సూచితో ద్యోతిత ఇతి సంబన్ధః. ప్రియస్య గమనప్రసఙ్గం శ్రుత్వా

జీవామీతి యత్ తదిదం తాదృశప్రేమ యుక్తాగా [illegible] మితి అజ్ఞా. నితరాం కృశాఽసీ [illegible] ప్రియసంగమనావసరం [illegible] ఖలు కార్శ్యం న మమేతి తద్వచనం స్వగత మాక్షిప్య [illegible] రోదనేన స్వకార్శ్యం సూచిత మితి అప్రబోధః కృత ఇత్యవగన్తవ్యమ్.

అత్ర నిర్వేదో నామ సంచారీ భావః- తల్లక్షణం [illegible]-

'ఇష్టాగవిరహవ్యాధి క్రోధ తత్త్వావబోధతః
దారిద్ర్యతాడనాక్షేప పరవృద్ధ్యవలోకతః
నిన్దాపవాదమానైశ్చ నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః
అన్తర్బాష్పోద్గమధ్యాన నిశ్వాసస్వావమానతః
దైన్యస్వర్గస్పృహావైవర్ణ్యై రభినేయో భవే దయమ్.' ఇతి.

నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ. నాయకో [illegible] 'ఏకా [illegible] కాలస్యాద్ దీతి. భావిప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. అత్ర ఆక్షేపక్షేప రూపం శృఙ్గారి నర్మ-

'ఆక్షేపక్షేపసంక్షేపాచ్ఛాయాః స్యుః శృఙ్గార్యపి త్రిధా.' ఇత్యుక్తత్వాత్. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౧౧.

తద్వక్త్రాభిముఖం ముఖం వినమితం, దృష్టిః కృతా పాదయోః,
తత్సల్లాపకుతూహలాకులతరే శ్రోత్రే నిరుద్ధే మయా;
పాణిభ్యాం చ తిరస్కృతః సపులకః స్వేదోద్గమో గణ్డయోః;
సఖ్యః, కిం కరవాణి యాన్తి శతధా యత్కఞ్చుకే సంధయః॥ ౧౨

ప్రియునిపై మానము దాల్చుము అని బోధించిన సఖులకు అట్లు చేయ శక్యము గాక నాయిక బదులు చెప్పుట. —(ప్రతిపదార్థము)— తత్ వక్త్ర అభిముఖం ముఖం వినమితమ్ — అతని ముఖమునకు ఎదుట (నా) ముఖము వంపబడినది (అతని ముఖము ఎదుట నా ముఖమును [illegible]

బడసినయక వంచుకొని యుంటిని), దృష్టిః పాదయోః కృతా = (నా) చూపు (నా) పాదములయందు ఉంచఁబడినది, తస్య ఆలాప కుతూహల ఆకులతరే శ్రోత్రే పాణిభ్యాం నిరుద్ధే = అతని సంభాషణలయందు (సంభాషణలను వినుటకై) ఆసచేత మిక్కిలి తొందరపడుచున్న చెవులు చేతులతో మూయఁబడినవి, గణ్డయోః సపులకః స్వేద ఉద్గమః తిరస్కృతః = చెక్కిళ్లయందు గగుర్పాటుతో గూడుకొన్నట్టి చెమటయొక్క పుట్టుక చాటుచేయఁబడినది, సఖ్యః కిం కరవాణి యత్ కఞ్చుకే సంధయః శతధా యాన్తి = చెలులారా ఏమి సేయుదును నారవికలో కుట్లు నూఱువగల (చీలి) పోవుచున్నవి. నేను తప్పిన పన్నియము చేసితిని గాని అతనిచెంత నాకుఁ బుట్టు ఉత్కంఠ నారవిక పటపట పిగిలిపోయి నాహర్షాతిశయమును బయలుపఱచినది, అతనిపై మానము ఎట్లు తాల్పఁగలను ? అని భావము.

అవ॥ నాయికా సఖీభి ర్మానకరణాయ బోధితా తత్కర్తుమశక్తా సతీ తాః ప్రత్యాహ—త దితి॥ తద్వక్త్రాభిముఖం తస్య నాయకస్య వక్త్రాభిముఖం—ముఖం వదనం మదీయం — వినమితం అవాక్కృతం, దృష్టిః పాదయోః—కృతా న్యస్తా, తస్యాలాపకుతూహలాకులతరే—తస్య నాయకస్య—ఆలాపాః సంభాషణాని—తేషు కుతూహలం తేన—ఆకులతరే అతివ్యగ్రే—శ్రోత్రే కర్ణౌ—మయా పాణిభ్యాం—నిరుద్ధే పిహితే, గణ్డయోః—సపులకః సరోమాఞ్చః—స్వేదోద్గమశ్చ పాణిభ్యాం—తిరస్కృతః ప్రచ్ఛాదితః; హే సఖ్యః యత్కఞ్చుకే యత్కఞ్చులికాయాం—సంధయః సూత్రసంధిస్థానాని — శతధా యాన్తి బహుధా భిద్యన్తే; కిం కరవాణి కిం కుర్యా మితి సంబన్ధః.
అత్ర ప్రియః కృతాపరాధః, తస్మిన్నాగతే ఽప్యేవం కర్తవ్య మితి భవతీభి ర్య దుపదిష్టం తత్సర్వం మయా కృత మేవ; అభిలాషే ప్రచ్ఛాదితేఽపి కఞ్చులికయా దన్తర్జృంభితై రవయవైః కఞ్చుకే భిద్యమానే సే భావః ప్రకాశతాం యాతి; కథం మానః క్రియత ఇత్యభిప్రాయః.

అత్ర హర్షో నామ సంచారీ భావః — యథోక్తమ్ —

'హర్షోఽజ మనస్సముల్లాసో గురుసేవనమాహిభుహానాపు
ప్రసాదాత్ ప్రియసఙ్గాచ్చ భవేద్విప్రాణాదితః;
ముఖనేత్రప్రసన్నత్వ ప్రియోక్తిఫులకోద్గమాః
గాత్రోపబృంహణ స్వేద సంశ్లేషా రభినయాః.' ఇతి.

అత్ర నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ -

'ముగ్ధాఽల్పయౌవనా మన్దా లజ్జావిజితమన్మథా;
మానేఽప్యనిష్ఫల స్నేహః.' ఇత్యుక్తలక్షణా.

నాయక శ్శఠః. అత్ర ఆక్షేప ప్రపఞ్చాసం శృఙ్గార రసః. ప్రతీయ
మాన న్యాసోక్తిరలంకారః.

'ఇఙ్గితాకారలక్ష్యోర్థ స్స్యాదుక్త్యలంకార ఈరితః,
వాచ్యః ప్రతీయమాన శ్చ సూక్తేఽత్ర ద్వివిధో మతః.' ఇతి.

'ప్రహరవిరతౌ మధ్యే వాహ్న స్తతోఽపి పరేఽథవా
కిముత సకలే యాతే వాహ్ని ప్రియ, త్వమిహైష్యసి;'
ఇతి దినశతప్రాప్యం దేశం ప్రియస్య యియాసతో
హరతి గమనం బాలాలాపై స్సబాష్పగళజ్జలైః. ౧౩

నాయకుఁడు సంకల్పించుకొన్న దూరప్రయాణమును నాయిక ముగ్ధ భాషణములచే మాన్పుచున్నది. — హే ప్రియ = ఓవల్లభుఁడా, ప్రహర విరతౌ =(ఇఁక నొక, జాముయొక్క — అవసానమందు (గాని) (అనఁగా - ఇఁక నొక జాము సేపటికిఁ గాని), అహ్నః మధ్యే వా = పగటియొక్క నడుమను (గాని) (అనఁగా - ఇఁక రెండుజాముల సేపటికి మధ్యాహ్నమందుఁ గాని), అథవా తతః అపి పరే = అట్లును గాదేని దానికిని అనంతరమందుఁ గాని) (అనఁగా-అప రాహ్ణమందుఁ గాని), కిముత అహ్ని సకలే యాతే సతి = పూటి రోజా పగలు ఎల్ల కడచినంతట (అనఁగా—అస్తమయ మయినప్పుడు గాని, త్వమ్ ఇహ ఏష్యసి = నీవు ఇచటికి వత్తువు; ఇతి = ఇట్లని, బాలా = ముగ్ధ, స బాష్ప

ఝుళఝుళైః వాక్యైః = కన్నీళ్లతో గూడుకొన్నవియు గద్గదములును (అయిన) మాటలచేత, దినకతిప్రాప్యం దేశం యియాసతః ప్రియస్య గమనం హరతి = దినముల సంఖ్యలచేత (అనఁగా పెక్కుదినములకు) పొందఁదగినట్టి దేశమునకు పోఁగోరుచున్న ప్రియుని పయనమును నివారించుచున్నది. నిన్నుఁ బాసి నేను బ్రదుకను, నీవు పయనము సాగిన కొంతసేపటికే నేఁటి మదీయమరణవృత్తాంతమును దాని నీవు వినుటకు రావలసియుండును, కావున పోవలదు, అని యభిప్రాయము.

అవ॥ నాయికా ప్రవాసోన్ముఖం నాయకం ముగ్ధాలాపైః నివారయతి - ప్రహరేతి॥ టీ॥ ప్రహరవిరతౌ - ప్రహరవిరతౌ సత్యాం యామావసానే సతి- త్వం భవాన్ - ఇహ అద్య - ఏష్యసి, అహ్నః మధ్యే మధ్యాహ్నే వా - ఏష్యసి, అస్తే వా - తతోఽపి పరే అహ్ని అపరాహ్ణే - వా ఏష్యసి, కిముత సకలే - అహ్ని దివసే- గతే నిర్గచ్ఛతి - వా ఏష్యసి, ఇత్యేతేన ప్రకారేణ - బాలా ముగ్ధా - సబాష్పఘుళఘుళైః - సబాష్పాణి చ తాని ఘుళఘుళాని చ తైః సబాష్పగద్గదైరిత్యర్థః - ఘుళఘుళ ఇత్యనుకరణశబ్దోఽయం - బాష్పస్య కణ్ఠే ప్రతిబన్ధనం - తథా చోక్తం శాకున్తలే - 'కణ్ఠః స్తమ్భితబాష్పవృత్తికలుషః' ఇతి - తేన వాక్యానాం గద్గదత్వం సంభవతి- వాక్యైః వదకదమ్బైః- దినకతిప్రాప్యం బహుదినగమ్యం - దేశం - యియాసతః గన్తుమిచ్ఛతః - ప్రియస్య - గమనం ప్రస్థానం - హరతి నివారయతీతి సంబన్ధః. అత్ర దైన్యం నామ సంచారీ భావః - యథోక్తమ్ -

'అనౌజస్త్వంతు మనసో దైన్య మి త్యభిధీయతే,
శోకాధివ్యాధిదారిద్ర్య చిన్తౌత్సుక్యాదిభి ర్భవేత్;
అక్ష్పితం చ శిరో, బాష్పై ర్వైస్వర్యం యత్ర జాయతే.'

ఇతి.

నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయకోఽనుకూలః. భవిష్య

4

త్ప్రవాస విప్రలమ్భశృఙ్గారః. [illegible]
ఆక్షేపాలంకారః. ౧౩

కథ మపి సఖి క్రీడాకోపా ద్వ్రజేతి మయోదితే,
కఠినహృదయ స్త్యక్త్వా శయ్యాం బలా ద్గత ఏవ సః;
ఇతి సరభసధ్వస్తప్రేమ్ణి వ్యపేతఘృణే స్పృహాం
పున రపి హతవ్రీడం చేతః కరోతి; కరోమి కిమ్! ౧౪

నాయిక సఖితో చెప్పుకొనుట.—సఖి=ఓ చెలీ, క్రీడాకోపాత్ = ఆటలయలుకచేత, కథమ్ అపి=ఎట్లాగేలకు, వ్రజ ఇతి మయా ఉదితే సతి = పొమ్ము అని నాచేత చెప్పఁబడఁగానే (పొమ్మని నే ననఁగానే), సః కఠినహృదయః శయ్యాం త్యక్త్వా బలాత్ గతః ఏవ=(ఆ) క్రూరాత్ముఁడు పడకను విడిచి బలిమిమయి పోనే పోయెను, ఇతి స రభస ధ్వస్త ప్రేమ్ణి వ్యపేత ఘృణే తస్మిన్ = ఈవిధమున స వేగముగా అణఁగఁద్రొక్కఁబడిన కూర్మిగలవాఁడును (నామీఁది తన కూర్మిని అణఁగఁద్రొక్కినవాఁడును) నశించిన కరుణగలవాఁడును (కరుణను వదలినవాఁడును అయిన) అతనిమీఁద, హత వ్రీడం చేతః పునః అపి స్పృహాం కరోతి = కొట్టఁబడిన సిగ్గుగలదైన (సిగ్గుమాలినదైన) (నాయొక్క) మనస్సు మఱల యిచ్చను వహించుచున్నది, కిం కరోమి=ఏమి చేయుదును?

అవ॥ నాయికా సఖీ మాహ - కథమితి ॥ హే సఖి - క్రీడాకోపా త్ప్రణయమానాత్ - కథ మపి కృచ్ఛ్రేణ - వ్రజ గచ్ఛేతి మ యోదితే సతి ఉక్తే సతి - కఠినహృదయో నిష్ఠురమనాః - స ధూర్తః - శయ్యాం త్యక్త్వా-బలా ద్గత ఏవ నివార్యమాణోఽప్యపధూయ గత ఏ వేత్యర్థః. ఇ త్యేవం - సరభసధ్వస్తప్రేమ్ణి సత్వరనివృత్తప్రణయే - వ్యపేత ఘృణే అపగతకరుణే - తస్మిన్ - హతవ్రీడం నష్టలజ్జం-చేతో మమ మాన [illegible] - స్పృహాం వాఞ్ఛాం - కరోతి, కిం కరో మీతి భావః.

అత్రాభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ. ఔత్సుక్యం నామ సంచారీ భావః -
యథోక్తమ్ -

'కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః;
సంతాప శ్చ మనశ్చిన్తా నిశ్వాసో గమనోద్యమః
ఇత్యాద్యస్య రనుభావైః స్యా దభినేయ మిదం బుధైః' ఇతి.

అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ - కిం చ అవస్థాభేదతః కలహాన్తరితా చ - యథోక్తం భాగతీయే -

'సేర్ష్యా కలహానిష్క్రాన్తే యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః
సా పశ్చాత్తాపసంప్రాప్తా కలహాన్తరితా భవేత్.'

నాయికాః పున రవస్థాభేదే నాష్టవిధాః-

'అత్ర వాసకసజ్జా చ, విరహోత్కణ్ఠితాఽపి వా,
స్వాధీనపతికా చైవ, కలహాన్తరితా తథా,
ఖణ్డితా, విప్రలబ్ధా చ, తథా ప్రోషితభర్తృకా,
తథాఽభిసారికా చైవ, మి త్యష్టౌ నాయికాః స్మృతాః.' ఇతి.

నాయక శ్శఠః, యతః నాయికయా వ్రజే త్యుక్తమాత్ర ఏవ శయ్యాం త్యక్త్వాఽన్యత్ర గతవాన్. ప్రణయమానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః - యథోక్తం దశరూపకే -

'తత్ర ప్రణయమానః స్యాత్ కోపావేశితయా ద్వయోః.' ఇతి.

అత్రాక్షేపరూపం శృఙ్గారి వచః - అత్ర వచనకర్మణి హాస్యాభావేఽపి సర్వం హాస్య మితి దశరూపకవచనేన న విరోధః - తథా చ భారతీయే-

'ఉత్థానితశృఙ్గారం విశుద్ధకరుణం నివృత్తవీరరసం
హాస్యప్రవచనబహుళం వచ స్త్రివిధం విజానీయాత్'.

ఇ త్యత్ర బహుళగ్రహణేన హాస్యస్య నియమాదర్శనాత్. స్వభావోక్తి రలంకారః. ౧౪

దంపత్యో ర్నిశి జల్పతో ర్గృహశుకే నాకర్ణితం యద్వచ
స్తత్ప్రాత ర్గురుసన్నిధౌ నిగదత స్తస్యాతిమాత్రం వధూః
కర్ణాలమ్బితపద్మరాగశకలం విన్యస్య చఞ్చూపుటే
వ్రీడార్తా విదధాతి దాడిమఫలవ్యాజేన వాగ్బన్ధనమ్. ౧౫

నిశి జల్పతోః దంపత్యోః యద్వచః గృహశుకేన ఆకర్ణితమ్ = రాత్రి సల్లాపములాడుచున్న భార్యాభర్తలయొక్క — ఏ మాట ఇంటి (పెంపుడు) చిలుకచేత ఆలకింపఁబడెనో, తత్ అతిమాత్రం గురుసన్నిధౌ నిగదతః తస్య = ఆమాటను తఱుచుగా అత్తమామల యెదుట పలుకుచున్న యా చిలుకను, చఞ్చూపుటే = నోటిడొప్పయందు, వ్రీడార్తా వధూః = సిగ్గుచేత పీడింపఁబడినదైన కోడలు, కర్ణాలమ్బిత పద్మరాగ శకలం = (తన) చెవియందు ధరింపఁబడుచున్న కెంపు తునుకను, దాడిమ ఫల వ్యాజేన = దాడిమ గింజయనుమిషచేత, విన్యస్య = ఉంచి, వాగ్బన్ధనం విదధాతి = వాక్కట్టును చేయుచున్నది.

ఒకతె రాత్రి తానును తన భర్తయును ఆడుకొన్న సరససల్లాపము లను పంజరములోని పెంపుడు చిలుక విని మఱునాఁడు ఆ మఱియొక్క— అత్తమామలముందఱ పలుకుచుండఁగా లజ్జపడినదై ఆపలుకులు మాన్పుటకై తన చెవియందు కర్ణపూరముగా నొప్పారుచున్న కెంపు తునియను దాడిమ గింజను తినఁబెట్టినట్లు దానినోటఁ బెట్టెను. అదియును దాడిమగింజయని తలంచి క్రోలుడు మాని దానిని సాధించుచుండెను.

అవ॥ కవే ర్వాక్యం దంపత్యో రితి॥ నిశి రాత్రౌ — జల్పతోః సల్లపతోః — దంపత్యోర్యద్వచః గృహశుకేన — ఆకర్ణితం శ్రుతం — తద్వచనం ప్రాతః — గురుసన్నిధౌ గురుజనసమీపే — అతిమాత్రం బహువారం — నిగదతః ఉచ్చారయతః — తస్య శుకస్య — చఞ్చూపుటే త్రోటిసంపుటే — వ్రీడార్తా లజ్జాకులా — వధూః రమణీ — దాడిమఫలవ్యాజేన దాడిమ

గాఢత్వాద్వ... అత్ర ఫలితస్తన ...జం లక్ష్యతే - కణ్ఠాలఙ్కృత పద్మరాగ ...కలం ...ధూపన కలితమాణిక్యఖణ్డం నిధాయ - వాగ్బన్ధనం వచన నిరోధం - విదధౌ ఇతి సంబన్ధః. అత్ర నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ ప్రాగల్భ్యం కథ మితి చేత్ - యదుక్తం దశరూపకే -

'గాఢతారుణ్యా ...కామా ...అసంయుతా
...ప్రగల్భా ...
...ప్రగల్భవచనా ...చేతనా.' ఇతి.

...నాయికా ... అత్ర సంభోగశృఙ్గారః - యదుక్తం దశరూపకే -

'అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ
దర్శనస్పర్శనాదీని సంభోగోఽయ ముదాహృతః.' ఇతి.

అత్ర వక్రభణితి ... - యదుక్తమ్ -

'భఙ్గ్యన్తరప్రతిపాదనం వక్రభణితి ...' ఇతి.

యుక్త్యలఙ్కారః - యదుక్తమ్ -

'అనుయుజ్యమానస్య మిథః కృష్ట సాఫల్యనస్య వా పునః
... క్రియతే యా సా యుక్తి రిత్యుచ్యతే బుధైః.' ఇతి.

అజ్ఞానేన పరాఙ్ముఖీం పరిభవా దాశ్లిష్య మాం దుఃఖితాం
కిం లబ్ధం శఠ దుర్నయేన నయతా సౌభాగ్య మేతాం దశామ్
పశ్యైత ద్దయితాకుచవ్యతికరోన్మృష్టాఙ్గరాగారుణం
వక్ష స్తే మమ తైలపఙ్కమలినై ర్వేణీపదై రఙ్కితమ్. ౧౩

ఈ క్రిందియర్థము శృంగారదీపికలో ఇంచుక భేదముగా నుండును.—

హే శఠ - ఓ ధూర్తుఁడా, పరిభవాత్ దుఃఖితాం పరాఙ్ముఖీం మామ్ - (నీవు చేసిన) తిరస్కారముచేత పెడమొగమైయున్న నన్ను, అజ్ఞానేన అశ్లిష్య సౌభాగ్యమ్ ఏతాం దశాం నయతా దుర్నయేన కిం లబ్ధమ్ - తెలియ

లేమిచే కవుంగిలించి కొన్నసొబగును ఈ స్థితిని వచ్చికొన్న నుర్వి [illegible] (నీచే) ఏమిపొందఁబడినది (తెలివిలేక గుండెగనుచే [illegible] [illegible] ఏల వృథాగా నీ సౌభాగ్యమును [illegible] పాడుచేసికొంటివి); [illegible] వ్యతికర ఆసక్త అఙ్గరాగ అరుణం [illegible] ఏతి [illegible] [illegible] మను వేణీ పక్షః అతిక్రాంతము=(నీ) ప్రసమయు[illegible] [illegible] చేత అంటుకొన్న మాపుంతచేత ఎఱ్ఱని [illegible] నీయొక్క [illegible] మడ్డిచే మలినములైన నా * జడ చిహ్నములచే గు[illegible] [illegible] పశ్య=చూడుము. నాయకుఁడు రాత్రి యన్యవనిత[illegible] [illegible] ఇంటికి వచ్చి అసమయమున తన పైపు గాని తన [illegible] నున్న నాయికను వెనుకనుండి కవుంగిలించుకొని అంగుసంగ [illegible] జడ అతని [illegible] అంటుకొని అబడయొక్క నా [illegible] మీఁద అన్యవనితా స్తనభరసఙ్గసక్తమైన [illegible] మాపుంత [illegible] గ్యములో స్ఫుటముగాఁ గాన నయినవి. అంతట నాయిక యతనిని 'అయ్యో! దానిగుబ్బలనుండి యట్టిన [illegible] నా జడ నూనె మచ్చలచే ఏల పాడుచేసికొంటివి! ఎంత తెలియనివాఁడవు!' అని గంభీరోక్తుల నుల్లసమాడుచున్నది. భావము సులువుగ నూహింపవచ్చును.

అవ॥ నాయికా స్వాపరాధం ప్రచ్ఛాదయన్తం నాయకం [illegible] తె - అజ్ఞానే నేతి॥ టీ - శఠ [illegible] - పరభర్తృ [illegible] స్తనక్షతా మత ఏవ పరాఙ్ముఖీం మాము - అజ్ఞానేన అవిచారేణ - అశ్లిష్య అలిఙ్గ్య - అద్య - సౌభాగ్యం శోభావత్త్వమ్ - ఏతాం దశామ్ ఈదృశీ మవస్థాం - నయతా ప్రాపయతా - దుర్నయేన దుర్విని[illegible] - భవతా-కిం లబ్ధం కిం ఫలం ప్రాప్తం - న కిమపి లబ్ధమి త్యర్థః; [illegible] దశాం వివృణోతి - [illegible] దయితా [illegible] వ్యతిక [illegible] గాయణం దయితా [illegible] [illegible] భ్యాం వ్యతికర స్సంపర్కః తేన ఆసక్తః అనులిప్తః స [illegible] [illegible] రాగ [illegible] తేన అరుణం - [illegible] ద్వయః - [illegible] [illegible]

'వేణీ నదీప్రవాహే చ కచోచ్చయే' ఇత్యమరశేషః - అఞ్చితం లాఞ్ఛితం-పక్ష్మ ఆలోక - యేతి సంబన్ధః. అత్ర నాయకస్య హితం కథ యన్త్యత అపసర్పణేన తస్య కష్టానాం ప్రకటితవతీ త్యభిప్రాయః. అత్ర నాయికా స్వీయా ధీరా ప్రగల్భా చ - యథోక్తం-'ధీరా గుప్త వికారా స్యా దప్రకాశకోపనా దితి.' కించ ఖణ్డితా - 'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితే ర్ష్యాకషాయితా' ఇతి. నాయకో ధృష్టః; అత్ర శఠ ఇతి సంబుద్ధ్యా నాయకవిశేషో నోక్తః; కిం తు ధృష్టతయా నాయకం ప్రత్యామన్త్రణమ్ - యథోక్తం భారతీయే -

'చఞ్చల శ్చ గుణాచారః శఠో వామవిరూపకః
నిర్లజ్జో నిష్ఠుర శ్చేతి ప్రోక్తః క్రోధేఽభిధీయతే.' ఇతి.

అత్ర మానస్య కృతత్వా-ద్విప్రలమ్భః శృఙ్గారః. మానకృతం శృఙ్గారం నస్యాదోత్యత్వే - యథోక్తమ్ - 'అయోగో విప్రయోగశ్చ సంభోగశ్చేతి స శృఙ్గారస్త్వపి త్రిధా'. ఇతి. అత్ర స్వభావోక్తి రలంకారః.

ఏకత్రాసనసంగతిః పరిహృతా ప్రత్యుద్గమా ద్దూరత
స్తామ్బూలానయనచ్ఛలేన రభసాశ్లేషోఽపి సంవిఘ్నితః
ఆలాపోఽపి న మిశ్రితః పరిజనం వ్యాపారయ న్త్యాన్తికే
కాన్తం ప్రత్యుపచారత శ్చతురయా కోపః కృతార్థీకృతః.

అపంధని నాయకుని నాయిక తన నేర్పుచేత ఖేదపెట్టుచున్నది.— దూరాత్ ఏవ ప్రత్యుద్గమాత్ ఏకత్ర ఆసన సంగతిః పరిహృతా. దూరము నుండియే ఎదురుగాలేచి నడచుటచేత ఒకచోట నే ఆసు మంగు కలసికూర్చుం డుట తప్పింపఁబడినది, తాంబూల ఆనయన (చ్ఛ) లేన రభస ఆశ్లేషః అపి సంవిఘ్నితః. తాంబూలముయొక్క (తాంబూలమును) తెచ్చుటయనెడి మిష చేత వేగిరముతోడ కౌఁగిలింతయు, అడ్డఁగింపఁబడినది, అన్తికే పరిజనం

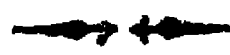
వ్యాపారయన్త్యా ఆలాపః అపి న మిశ్రితః=సమీపమందు పరిచారికా జనము ను (నాయకునికై) పనిగొనుచున్న యా నాయికచేత (నాయకునితో) మాటయేనియు కలుపఁబడదాయెను (పరిచారికలను నాయకునికై 'కుర్చీ తెచ్చివేయుము' 'విసనకఱ్ఱ తెచ్చి వీవుము,' అని యిట్లు పనులుసేయ ఆజ్ఞ లొసంగుచు ఆనెపమున అతనితో మాటలాడకయే యుండిన దనుట), చతురయా కాన్తం ప్రతి ఉపచారతః కోపః కృతార్థీకృతః చతురురాలై (యయిన నాయిక) చేత కాంతునిఁ గూర్చి ఉపచారములచేత (ఉపచారముల మిషచేతనే) (తన) కోపము సఫలీకరించుకొనఁబడినది.

అవ॥ నాయికా కృతాపరాధం నాయకం చాతుర్యాత్ ఖేదయతి - ఏకత్రేతి॥ దూరాదేవ-ప్రత్యుద్గమాత్ ప్రత్యుత్థానా - దేకత్ర ఏకస్మిన్పీఠాదౌ - ఆసనసంగతిః ఆసనే ఆసీనయా కృతా సంగతి స్స్పర్శనం - పరహృతా నిరుద్ధా, తామ్బూలానయనచ్ఛలేన-రభసాశ్లేషోఽపి రభసేన త్వరయా కృతః ఆశ్లేషః పరిరమ్భోఽపి - సంవిఘ్నితః * తారకాదిత్వా దితచ్ప్రత్యయః, అన్తికే సమీపే - పరిజనం - వ్యాపారయన్త్యా కార్యేషు ప్రేరయన్త్యా-తయా-ఆలాపోఽపి భాషణమపి-న మిశ్రితః న సంయోజితః, అనేన ప్రకారేణ-చతురయా విదగ్ధయా-కాన్తయా-కాన్తం ప్రతి ప్రియముద్దిశ్య - ఉపచారతః ఉపచితోపచారాత్ - కోపః ఊహ్యమానః - కృతార్థీకృతః సఫలీకృత ఇతి - సంబన్ధః. అపరాధిని ప్రియే సమాగతే సతి సహవాస సంశ్లేషణ సల్లాపాదీనా మకరణ మేవ కోపస్య కృతార్థత్వమితి. అత్ర అవహిత్థం నామ సంచారీ భావః - యథోక్తమ్ -

'అవహిత్థం భయవ్రీడా ధార్ష్ట్యజైహ్మ్య కౌటిల్యగౌరవైః
ఆకారగోపనం, తస్మిన్ననుభావా భవన్త్యమీ;
అన్యథా కథనం, దృష్టి రన్యథా, చాన్యథా స్థితిః;
విషాద ధైర్య కృతక కథాభఙ్గో మృషాదరః.' ఇతి.

అత్ర నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా ధీరా చ - యథోక్తమ్-'సావహిత్థాదరోదాస్తే రతౌ ధీరేతి. నాయక శ్శఠః. అత్ర మానకృత విప్రలమ్భః

శృఙ్గారః నర్మగర్భః - యథోక్తం-'ఛన్నసేత్రప్రతీచారో నర్మగర్భోఽర్థహేతవే.' ఇతి. యుక్తిరలంకారః.   ౧౯

దృష్ట్వైకాసనసంగతే ప్రియతమే పశ్చాదుపేత్యాదరా
దేకస్యా నయనే పిధాయ విహితక్రీడానుబన్ధచ్ఛలః
తిర్యగ్వక్రితకన్ధర స్సపులకః ప్రేమోల్లసన్మానసా
మన్తర్హాసలసత్కపోలఫలకాం ధూర్తోఽపరాం చుమ్బతి.

ఇద్దఱుకాంతలమగనిచెయిదము. —ఏక ఆసన సంగతే ప్రియతమే దృష్ట్వా=ఒకటియే ఆసనమందు కలసికూర్చున్న ప్రేయసులను (ఇరువురను) చూచి, పశ్చాత్ ఉపేత్య = మెల్లఁగవచ్చి (వారి) వెనుకవైపుగా దరిసి, విహిత క్రీడా అనుబన్ధ (చ్) ఛలః - కావింపఁబడిన యాట యాసక్తి నెపముగలవాఁడై (ఆటకై చేసినట్లు నటించుచు), ఏకస్యాః నయనే పిధాయ = (ఆయిరువురలో) ఒకతెయొక్క నేత్రములను (తనచేతులతో) మూసి, తిర్యక్ వక్రితకన్ధరః సః=అడ్డముగా వంపఁబడిన మెడగలవాఁడై, ధూర్తః = వంచకుఁడు, అన్తః హాస లసత్ కపోల ఫలకామ్ అపరాం, చుమ్బతి = లోపలి నవ్వుచేత ఒప్పారుచున్న బల్లవంటిచెక్కిళ్లుగలదైన (విశాలమైన చెక్కిళ్లుగలదైన (యా) రెండవదానిని ముద్దుపెట్టుకొనుచున్నాఁడు. రెండవనాయిక నవ్వుట తనయిందిప్రీత్యతిశయమునకు, కన్నులు మూయుట ఈచుంబనమును చూడకుండుటకు, ఏవమాదివిశేషములు సులువుగా నూహింపఁదగినవి.

అవ॥ కవేర్వాక్యం-దృష్ట్వేతి॥ ఏకాసనసంగతే ఏకం చ తదా[సనం] చ ఏకాసనం తత్ర - సంగతే మిళితే నిషణ్ణ ఇత్యర్థః - ప్రియతమే [ప్రే]యస్యౌ - దృష్ట్వా - పశ్చాదుపేత్య పృష్ఠత స్సమాసాద్య - విహితః [కృ]తః - క్రీడానుబన్ధః కేళివ్యాసఙ్గః - స ఏవ - ఛలం వ్యాజో - యేన సః

తథోక్తః - ఆదరా ద్బహుమానాత్ - ఏకస్యా స్తయో రన్యతరస్యాః - నయనే దృశౌ - పిధాయ పాణిభ్యా మాచ్ఛాద్య - తిర్యగ్వక్రిత కన్ధరః తిర్యగ్వక్రీకృతకణ్ఠః - సన్ - ఘూర్ణోర్ణ వఞ్చకః-సపులకప్రేమోల్లసన్మానసా చ తాం-కిం చ అన్తర్హాసలసత్కపోలఫలకామ్ అన్తర్గతహాసితశోభమాన గణ్డస్థలీమ్ - అపరాం ద్వితీయాం నాయికాం-చుమ్బతీతి సంబన్ధః. అభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ.

అత్ర హర్షో నామ సంచారీ భావః. నాయికే స్వీయే; తయో రాచ్ఛాదిత నయనా ముగ్ధా, అన్యా మధ్యా వా ప్రగల్భావా. నాయక శ్శఠః. సంభోగశృఙ్గారః. నర్మగర్భః. యుక్తి రలంకారః. ౧౭

చరణపతనప్రత్యాఖ్యానా త్ప్రసాదపరాఙ్ముఖే
నిభృతకితవాచా రేత్యుక్త్వా రుషా పరుషీకృతే
వ్రజతి రమణే నిశ్వ స్యోచ్చైః స్తనాహితహ స్తయా
నయనసలిలక్లిన్నా దృష్టి స్సఖీషు నిపాతితా. ౧౮

సఖులబోధనలచేత నాయకునిపై నలుక దాల్చి పశ్చాత్తాపము పొందిననాయికయొక్క దీనదశను వర్ణించుట.—చరణ పతన ప్రత్యాఖ్యానాత్=పాదప్రణామముయొక్క తిరస్కరించుటవలన (నాయకుఁడు పాదములందుఁ ద్రెళ్లినను నాయిక అలుక మాననందున) ప్రసాద పరాఙ్ముఖే= ఓదార్చుటయందు విముఖుఁడై (అతఁడును కోపముచెంది ఆమెను ఓదార్పక యూరకుండె ననుట), నిభృత కితవ ఆచార ఇతి ఉక్త్వా=రహస్య మయిన వంచకపు నడవడికలవాఁడా అను మాటకు (నాయిక...యట్లు అన్నందుకు), రుషాపరుషీ కృతే=కోపముచేత (కోపగించినవాఁడై) కఠినుఁడుఁగా చేయఁబడినవాఁడై (కఠినతను వహించినవాఁడై), రమణే ప్రజతి (సతి)= ప్రియుఁడు పోవుచుండఁగా, ఉచ్చైః నిశ్వస్య స్తన ఆహిత హ స్తయా=

బిట్టుగా నిట్టూర్పు విడిచి కుచములయందు ఉంచుకొనఁబడిన చేయిగలదైన నాయికచేత, నయన సలిల క్లిన్నా దృష్టిః సఖీషు నిపాతితా – కంటి నీళ్లచే తడిసిన చూపు చెలులమీఁద వేయఁబడినది, (మీమాటలు విన్నందున నాగతి యిట్లు అయినది అనునర్థముగా కన్నీళ్లతో వారిని చూచిన దనుట.)

అవ॥ సఖీనా ముపదేశేన మానం కృత్వా ప్రియం నిరస్య పశ్చాత్తాపం గతాయాః నాయికాయాః దీనాం దశాం కవి రాహ – చరణేతి॥ చరణపతనప్రత్యాఖ్యానా – చ్చరణపతనస్య పాదప్రణామస్య – ప్రత్యాఖ్యానం నిరసన మనఙ్గీకార ఇత్యర్థః – తస్మా – త్ప్రసాదపరాఙ్ముఖే ప్రసాదః ప్రసాదనం ణిజన్తాద్ఘఞ్ – తత్ర – పరాఙ్ముఖో విముఖః – తస్మిన్–నిభృతకితవాచార నిగూఢధూర్తచారిత్ర–ఇత్యుక్త్వేతి వచనేన– రుషా కోపేన – పరుషీకృతే రూక్షతాం గమితే – రమణే దయితే – వ్రజతి నిర్గచ్ఛతి సతి – ఉచ్చై రతితరాం–నిశ్వస్య నిశ్వాసం కృత్వా–స్తనాహితహస్తయా కుచనిహితకరయా – అత్ర కవినా పతాకాహస్తో వివక్షితః–‘అత్యాహితే హృది న్యస్త’ ఇత్యుక్తత్వాత్ – నాయికయేతి శేషః – నయనసలిలక్లిన్నా–నయనసలిలైః నేత్రజలైః – క్లిన్నా ఆర్ద్రా– దృష్టిః నిరీక్షణమ్ – అత్ర దీనా నామ దృష్టి ర్వివక్షితా – యథోక్తమ్ – ‘సబాష్పమన్ద సంచారా శోకే దీనా దృ గీరి తే’తి – సఖీషు – నిపాతితా న్య–స్తేతి సంబన్ధః చరణపతనప్రత్యాఖ్యానా దిత్యనేన, నిభృతకితవాచారే త్యుక్త్వేతి చ, ‘అపరాధీ ప్రియః తస్మి న్ప్రసాదో న కర్తవ్యః పరుష వచనా న్యపి ప్రయోక్తవ్యా నీ’తి సఖ్యుపదేశ శ్చ, నిశ్వ. స్యే త్యనేన పశ్చాత్తాప శ్చ, స్తనాహితహస్త యే త్యనేన అత్యాహితం చ, నయన సలిలక్లిన్నా దృష్ట స్సఖీషు నిపాతి తే త్యనేన భవతీనాం దురుపదేశేన ఈదృశీ మవస్థాం ప్రాప్తాఽస్మీ త్యయ మర్థశ్చ, గమ్యతే.

అత్ర దైన్యం నామ సంచారి భావః. నాయికా స్వీయా

ముగ్ధా చ, కించ కలహాన్తరితా చ. నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గా రః. జాతి రలంకారః. ౧౯

'కాఞ్చ్యా గాఢతరావబద్ధవసనప్రాన్తా కి మర్థం పున ర్ముగ్ధాక్షీ స్వపి తీ?' తి తత్పరిజనం స్వైరం ప్రియే పృచ్ఛతి, 'మాత స్సుప్తి మ పీహ లుమ్పతి మ మే' త్యారోపితక్రోధయా పర్యస్య స్వపనచ్ఛ లేన శయనే దత్తోఽవకాశ స్తయా. ౨౦

కాఞ్చ్యా= మొలనూలితో, గాఢతర అవబద్ధ వసన ప్రాన్తా సతీ = మిక్కిలి గట్టిగా కట్టఁబడిన వస్త్రముయొక్క అంచుగలదై (పోఁకముడి గలదై), ముగ్ధ అక్షీ = సుందరమయిన నేత్రములుగలదైన (యీకోమలి), కిమర్థం పునః స్వపితి = ఏల మఱి నిద్రపోవుచున్నది? ఇతి = అని, ప్రియే = ప్రియుఁడు, స్వైరం తత్ పరిజనం పృచ్ఛతి సతి = మెల్లగా ఆమెయొక్క పరిచారికాజనమును అడుగుచు ఉండఁగా, మాతః = ఓ యమ్మా! ఇహా మమ సుప్తిమ్ అపి లుమ్పతి ఇతి = ఇచట నాకు నిద్రను సయితము పోఁగొట్టుచున్నాఁడు అని, ఆరోపిత క్రోధయా తయా = కల్పించుకొనఁబడిన (అనఁగా నిజముగాని) కోపముగలదైన యీనాయిక చేత, శయనే పర్యస్య స్వపన (చ్) ఛలేన అవకాశః దత్తః = పానుపు నందు అవలిప్రక్కకుతిరిగి పరుండు మిషచేత (నాయకునికి) చోటు ఇయ్యఁ బడినది.

ఇందు ఒకానొక ముగ్ధనాయిక 'నీప్రియుఁడు అపరాధి, అతఁడు వచ్చినప్పుడు పోఁకముడిని బిగించుకొని నిద్రపోవుచున్నట్లుండుము' అని సఖిచేసిన యుపదేశమును ప్రియునిమీఁది యనురాగాతిశయముచేత నెఱ వేర్పఁగోరకయుఁ ఉల్లంఘింప వెఱచియుఁ దానిని నెఱవేర్చినట్లు నటిం

చుచు కపటమానమును దాల్చి ప్రియునికి తనపాన్పున మిషచే చోటొసం
గుట వర్ణింపఁబడినది.

అవ॥ నాయికా సఖీభి ర్మానకరణాయ బోధితా తద్వచనోల్లఙ్ఘన భయేన కపటం విధాయ మానం కృతవ తీతి కవి రాహ - కాఞ్చ్యేతి ఇతి॥ కాఞ్చ్యా మేఖలయా గాఢతరావబద్ధవసనప్రాన్తా సతీ - గాఢతర మతిదృఢమ్ - అవబద్ధ స్సంయతః - వసనప్రాన్త శ్చేలాఞ్చలం - యస్యా స్సా తథోక్తా - ముగ్ధాక్షి వామలోచనా - కిమర్థం పున స్స్వపితి శేతే - పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే - ఇతి - తత్పరిజనం తస్యాః నాయి కాయాః - పరిజనం పరిచారకం - ప్రియే ప్రాణేశ్వరే - స్వైరం మందం ॥ని॥ 'స్వైరం స్వచ్ఛన్దమన్దయో' రిత్యమరశేషః - పృచ్ఛతి సతి, హే మాతః హే అమ్బ - ఇహ అస్మిన్ శయనే - మమ సుప్తమపి - లుమ్పతి నాశయ తీ - త్యారోపితక్రోధయా ఏవం కల్పితరోషయా-తయా-స్వపన చ్ఛలేన స్వాపోద్యోగవ్యాజేన - పర్యస్య పరివృత్య-శయనే పర్యఙ్కే - అవకాశః ప్రదేశః - దత్త ఇతి సంబన్ధః. అత్ర గాఢతరావబద్ధ వసన ప్రాన్తే త్యనేన, కిమర్థం స్వపీ తీ త్యనేన చ, 'అపరాధీ ప్రియః తస్మిన్ సమాగతే సతి నీవీ దృఢం బన్ధనీయా,' 'నిద్రితేవ స్థాతవ్య మి'తి సఖ్యుప దేశో గమ్యతే. స్వాపోద్యోగకల్పనయా అవకాశో దత్త ఇత్యనేన ప్రేమాతిశయో వ్యజ్యతే. అత్ర అవహిత్థం నామ సంచారి భావః. నా యికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. సంభోగశృఙ్గారః. అత్ర కైశికీవృత్తి రఙ్గం నర్మగర్భః. యుక్తి రలంకారః. ౨౦

ఏకస్మిన్ శయనే పరాఙ్ముఖతయా వీతోత్తరం తామ్యతో
రన్యోన్యస్య హృది స్థితే ప్యనునయే సంరక్షతో ర్గౌరవం
దంపత్యో శ్శనకై రపాఙ్గవలనా న్మిశ్రీభవచ్చక్షుషో
భగ్నో మానకలి స్సహాసరభసవ్యావృత్తకణ్ఠగ్రహమ్.

ఏకస్మిన్ శయనే పరాక్ ముఖతయా వీత ఉత్తరం తామ్యతోః = ఒకపాన్పునందే (ఒకరికొకరు) పెడమొగమై యుండుటచేత పోయిన వచనముగలుగునట్లుగా (అనఁగా ఒకరితో నొకరు మాటలాడక) వెతఁజెందుచు, అన్యోన్యస్య హృది అనునయే స్థితే అపి = ఒండొరులయొక్క మనస్సులో బతిమాలుట ఉన్నను (ఇరువురును ఒకరినొకరు బతిమాలుకొనఁ గోరుచునే యున్నను), గౌరవం సంరక్షతోః = బెట్టును కాపాడుకొనుచు (అనఁగా బతిమాలుకొనకయే, (ఉన్నట్టి), దంపత్యోః = ఆలుమగలకు, అపాఙ్గ వలనాత్ మిశ్రీభవత్ చక్షుషోః = కడకన్నుల ప్రసరణముచేత కలియుచున్న చూపులుగలవారికి, (ఒండొరులను ముందుగా కడకన్నులం బరికించి యనంతరము చక్కఁగా చూచుకొనఁగా), సహాస రభస వ్యావృత్త కణ్ఠగ్రహమ్ = నవ్వుతోఁగూడిన, వేగముతో (ఒండొరుల వైపు) మఱలిన కంఠముల యాలింగనము కలుగునట్లుగా, మాన కలిః = పొలయలుకచేతఁ గలిగిన జగడము, భగ్నః = అణఁగిపోయెను.

తా.—భార్యాభర్తలు ఒకపాన్పునందే పొలయలుకచే ఒండొరులకు పెడమొగముగా పరుండి మౌనముదాల్చినవారై కుందుచు, ఒకరినొకరు మన్నింపు వేఁడుకొనఁ గోరిక గలిగియున్నను బెట్టుచెడు ననుభయముచేత అట్లు వేఁడుకొనకయే యుండి, అనంతరము అన్యోన్యభావపరీక్షార్థము కడకన్నుల నొకరినొకరు చూచుకొని చూపులు కలుపుకొని, పరస్పరప్రసాదాపేక్ష నెఱింగి, తటాలున మహాసంతోషమున నవ్వుచు సరిగా నొండొరుల వైపు తిరిగి కంఠాశ్లేషము లొనరించి కడతేఱిరి.

కవేర్వాక్యమ్॥ ఏకస్మిన్నితి॥ ఏకస్మిన్ శయనే ఏకశయ్యాయాం-పరాఙ్ముఖతయా - వీతోత్తరం నిర్వచనం బద్ధమాన మిత్యర్థః-తామ్యతోః గ్లానిం భజతోః - కించ అన్యోన్యస్య ఇతరేతరస్య - హృది హృదయే - అనునయే సాన్త్వనే - స్థితే సత్యపి - గౌరవం - సంరక్షతోః పరిపాలయతోః - అవినాశయతో రిత్యర్థః-శనకై ర్నద్ధం-అపాఙ్గవలనా స్మిశ్రా

ఇచ్చల వ్యావర్తనా-న్మిశ్రీభవచ్చక్షుషోః అత్ర చక్షుశ్శబ్దేన దృష్టిలక్ష్యతే- దంపత్యో - ర్మానకలిః - మానేన ప్రణయకోపేన - కృతః-కలిః కలహం- తథాచోక్తం-

'ప్రణయేర్ష్యావిభావాభ్యాం మానో ద్వేధా నిగద్యతే,
అత్ర ప్రణయమానస్స్యాత్ కోపావేశితయో ర్ద్వయోః'.

ఇతి -

సహాసరభసవ్యావృత్తకణ్ఠగ్రహం - సహాసో హాససహితః-రభసేన రయేణ- వ్యావృత్తౌ చ తౌ కణ్ఠౌ తయోః-గ్రహః గ్రహణం ఆలిఙ్గన మిత్యర్థః - సహాసః రభసవ్యావృత్తకణ్ఠగ్రహో యస్మి న్కర్మణి త త్తథోక్తం - భగ్నో ధ్వస్తః - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర భావశాన్తిః ప్రణయకోపస్య శాన్తత్వాత్. నాయికా స్వీయా మధ్యాప్రగల్భయో రన్యతరా చ. నాయకోఽనుకూలః. మానానన్తర సంభోగః. చేష్టాకృతం సంకేచ్ఛారూపం శృఙ్గారి నగ్మ. జాతి రలంకారః. ౨౧

'పశ్యామో మయి కిం ప్రపద్యత' ఇతి
స్థైర్యం మయాఽఽలమ్బితం
'కిం మాం నాలపతీ త్యయం ఖలు శఠః'
కోప స్తయాఽప్యాశ్రితః,
ఇ త్యన్యోన్యవిలక్షదృష్టిచతురే
తస్మి న్నవస్థాన్తరే
సవ్యాజం హసితం మయా ధృతిహరో
ముక్త స్తు బాష్ప స్తయా. ౨౨

మయి కిం ప్రపద్యతే పశ్యామః ఇతి = నన్నుగూర్చి ఏమి తలం చునో చూతము అని, మయా స్థైర్యమ్ ఆలమ్బితమ్ = నాచేత దిట్టతనము

వహింపఁబడినది (నేను మాటలాడక బిగువుగా నూరకుంటిని), అయం శఠః ఖలు మాం న ఆలపతి కిమ్ ఇతి = ఈధూర్తుఁడు మఱి నాతోఁ బలుకఁడేమి అని, తయా అపి కోపః ఆశ్రితః = ప్రియచేతను అలుక వహింపఁబడినది (ప్రియయు అలుకదాల్చినది), ఇతి ఇట్లు అన్యోన్య విలక్షదృష్టి చతురే తస్మిన్ అవస్థాన్తరే = ఒండొరుల గుఱిలేని చూపులచే రమణీయమయిన యా దశావిశేషమందు, మయా సవ్యాజం హసితమ్ = నేను మిషపెట్టి నవ్వితిని, తయా తు ధృతి హారో బాష్పః ముక్తః = ప్రియచేత నో (నా) దిట్టతనమును హరించునట్టి కన్నీరు రాల్పఁ బడెను.

తా.— నేను ప్రియ యొద్దకుం బోయితిని; పోయియు 'నేను మాటలాడక యూరకున్నయెడల ప్రియ ఏమనుకొనునో చూత' మని పలుకక ధీరముగా నుంటిని. ఆ కిటుకెఱుఁగక ప్రియ 'ఏల మాటలాడఁడు నాతో నేఁడు ఈ ధూర్తుఁడు!' అని అలుకతో రిచ్చవడి చూచుచుండెను. 'నీభావమును పరీక్షించుటకై నేను పలుకకయుంటిని, ఇంతమాత్రమునకు నీవు అలుగనేల ?' యను నర్థముగా నే నేదో మిషపెట్టి నవ్వితిని. అంతట ప్రియ గాఢానురక్తను తన్ను అట్లు పరీక్షించినందులకు కన్నీరు విడిచినది.

అవ॥ నాయకో వక్తి-పశ్యామ ఇతి ॥ మయి మద్విషయే-ఏషా-కిం ప్రపద్యతే కిమవబుధ్యతే - పశ్యామో జానీమ - ఇతి మయా - స్థైర్యం స్థిరత్వం - అవలమ్బితం స్వీకృతం - తత స్తయాఽప్యయం - శఠో ధూర్తః- ఖలు శబ్దో వాక్యాలంకారె - మాం కి మితి - నాలపతి నభాషత - ఇతి కోపః - ఆశ్రితః ప్రాప్తః - ఇ త్యేవం - అన్యోన్య విలక్షదృష్టిచతురే - విలక్షా లక్షశూన్యా - సా చ సా దృష్టి శ్చ విలక్షదృష్టిః - అన్యో న్యస్య పరస్పరస్య - విలక్షదృష్టిః తయా - చతురం రమ్యం-తస్మి - న్నవస్థా న్తరె దశా విశేషే - మయా-సవ్యాజం కి మపి వ్యాజీకృత్య - హసితం హాసః కృతః - తయా చతురయా - ధృతిహారో మమస్థై ర్యహారో-బాష్పస్తు ముక్త ఇతి సంబన్ధః. అత్ర హసిత మి త్యనేన 'త్వద్భావపరీక్షార్థ మేవం

మయా తూష్ణీం స్థితం, త్వయా కి మితి కుప్యత' ఇత్యయ మర్థోఽత్రావ గమ్యతే. బాష్పో ముక్త ఇత్యనేన కోపభావః శాన్తః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా మధ్యా చ-యథోక్తం దశరూపకే - 'ముగ్ధా నవవయఃకామారతౌ యా మృదుభావకృత్' ఇతి. నాయక స్త్వనుకూలః. ప్రణయమానా నన్తర సంభోగః. సహాస్యశృఙ్గారి నమణ. యుక్తి రలంకారః. ౨౨

ఏకస్మిన్ శయనే విపక్షరమణీనామగ్రహే ముగ్ధయా
సద్యఃకోపపరాఙ్ముఖగ్లపితయా చాటూని కుర్వన్నపి
ఆవేగా దవధీరితః ప్రియతమ స్తూష్ణీం స్థిత స్తత్క్షణం
మా భూ త్సుప్త ఇ వే త్యమన్దవళితగ్రీవం పున ర్వీక్షితః.

ఏకస్మిన్ శయనే విపక్ష రమణీ నామ గ్రహే = ఒకటియౌ సెజ్జ యందు (తనతోఁ బరుండియున్న ప్రియతముఁడు) సవతి సుందరి పేర (తన్ను) పిలువఁగా, సద్యః కోప పరాఙ్ముఖ గ్లపితయా ముగ్ధయా = తత్క్షణమే కోపముచే పెడ మొగమై కుములుచున్న ముగుదచేత, ప్రియతమః = అత్యంతప్రియుఁడగు భర్త, చాటూని కుర్వన్ అపి = స్తుతులు (బుజ్జవములు) చేయుచున్నవాఁ డయ్యును, ఆవేగాత్ అవధీరితః (సన్)= వేగిరపాటుతో తిరస్కరింపఁబడినవాఁడై (ఎంత బతిమాలుకొన్నను మన్నింప దాయెననుట), తత్క్షణం తూష్ణీం స్థితః (సన్) = వెంటనే యూరక యున్నవాఁడై, సుప్త ఇవ మాభూత్ ఇతి = (నాయికచే) నిద్రితుఁడు గాక యుండును గావుత అని, అమన్ద వళిత గ్రీవం పునః వీక్షితః = వేగముగా త్రిప్పఁబడిన మెడ గలిగినదగునట్లుగా మరల చూడఁబడినవాఁ డాయెను (అయ్యో నిద్రపోయినాఁడేమో పోకయుండునుగాక యని కోరుచు అతని కేసి మెడ త్రిప్పి అతనిం బరికించిన దనుట.)

భా—తనతోఁ బరుండియున్న నాయకుఁడు తన్ను పేరఁ బిలువక సవతి పేరఁ బిలిచినందులకు అలిగినదై నాయిక అతఁ డెంత బతిమాలినను

మన్నింపక యుండి, అతఁడును విసిగి యూరక యుండినంతట; ముగ్ధ గావున మనస్సును ఆఁపలేక అతనిని 'అయ్యో! నిద్రించినాఁడేమో గదా! మేల్కొనియే యుండునుగాక' అని కోరుచు అతని వైపు మెడ త్రిప్పు కొని పరికించినది.

కవే ర్వాక్యమ్ - ఏకస్మిన్నితి॥ ఏకస్మిన్ శయనే ఏకశయ్యాయాం- విపక్షరమణీ నామగ్రహే సపత్నీ నామగ్రహే - సతి - సద్య స్సపది - కోప పరాఙ్ముఖగ్లపితయా కోపేన పరాఙ్ముఖా చ సా గ్లపితా చ తయా - ముగ్ధయా రమణ్యా - ప్రియతమః - చాటూని సాన్త్వ వచనాని - కుర్వ న్నపి - ఆవేగాత్సంభ్రమాత్॥ ని॥ 'ఆవేగ స్సంభ్రమ స్త్వరా' ఇత్యమరః॥- అవధీరితో నిరస్తో - భూత్వా తత్ క్షణం - తూష్ణీం స్థితః ఉదాసీనోఽ భూత్ - అనన్తర మయం సుప్తో నిద్రితః - మాభూదివేతి - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - అత్ర మా ఇతి ప్రతిషేధే కాకు రనుసంధేయా - అమన్దవలిత గ్రీవం సహసా వినతీకృత కంధరం - పున ర్వీక్షితః భూయో విలోకితః - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర అమన్దవలితగ్రీవం పున ర్వీక్షిత ఇత్యనేన ఔత్సుక్యభావోదయో గమ్యతే. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ యథో క్తం దశరూపకే-'మధ్యోద్యద్యౌవనానఙ్గా మోహా న్తసురతక్షమా' ఇతి. నాయకో దక్షిణః, 'తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ' ఇత్యుక్తత్వాత్. మానా నన్తరసంభోగః. సంభోగేచ్ఛారూపం శృఙ్గారి నము... జాతి రలంకారః. ౨౩

'తస్యా స్సాన్ద్రవిలేపనస్తనతటప్రశ్లేషముద్రాఙ్కితం
కిం వక్ష శ్చరణానతివ్యతికరవ్యాజేన గోపాయ్యతే?'
ఇత్యుక్తే క్వ తదిత్యుదీర్య సహసా తత్సంప్రమార్ష్టుం మయా
సాశ్లిష్టా రభసేన తత్సుఖవశా త్తన్వ్యాచ తద్విస్మృతమ్.

అపరాధమునకై యలిగిన నాయికను నేర్పుమెయి వెండియు మోహింపఁజేసిన నాయకుని వాక్యము.—తస్యాః సాన్ద్ర విలేపన స్తన తట ప్రశ్లేష ముద్రా అఙ్కితం కత్తుః చరణ ఆనతి వ్యతికర వ్యాజేన కిం గోప్యతే = అలదాని దట్టంపు మైపూఁతతోడి చను దరుల కౌఁగిలింత యచ్చుచేత గుర్తుగలదైన (నీ) ఱొమ్మును నా యడుగులకు మొక్కులు చేర్చెడు మిషచేత ఏల దాఁచెదవు? ఇతి ఉక్తే, అని నాయికచేత చెప్పఁబడఁగానే (అని నాయిక చెప్పఁగానే) (ప్రయోగవ్యత్యయము:—) మయా సహసా క్వ తత్ ఇతి ఉదీర్య సా రభసేన ఆశ్లిష్టా = నేను బలిమిమెయి ఏదీ అది (ఆయంకము) అని పలికి (నా) ప్రియను తటాలున కవుఁగిలించితిని, తస్యాః చ తత్ సుఖవశాత్ తత్ విస్మృతమ్ = ప్రియ యు ఆకవుంగిలింత యొక్క సుఖము మూలముగా ఆయంక (వృత్తాంత) మును మఱచినది.

అభి.—నాయకుఁడు ఒకనాయికచనుగట్టుల కుంకుమాద్యంగ రాగము తన ఱొమ్మున నంటుకొని యుండఁగా అట్లె మఱియొక నాయిక కడకుం బోయి తా నామెను వంచించి ఆమెచవలిం గూడినయపరాధమును మన్నించుఁగాతమని ఆమెకు పాదప్రణామము చేసెను. ఆమె మన్నింపక, 'ఏమి అలదాని చనుగట్టులయంగరాగంపుఁ జిహ్నములు నా కగపడక యుండుటకా ప్రణతులు చేసెదవు?' అని యధిక్షేపించెను. అంత నాతఁడు ఆమెకు ఆయంకమును కనఁబడనీయక దాఁచువాఁడై తటాలున ఆమెను కవుంగిలించెను; ఆసుఖమువలని మైమఱపులో అంకవృత్తాంతము మాయ మాయెను.

అవ॥ స్వాపరాధత్వాత్ కుపితాం నాయికాం పున ర్వదగ్ధ్యా త్ప్రమోహయతో నాయక స్యోక్తిః-తస్యా ఇతి॥ తస్యా స్తత్ప్రియస్యాః-సాన్ద్రవిలేపన స్తనతటప్రశ్లేష ముద్రాఙ్కితం - సాన్ద్రం నిబిడం-విలేపనం కుఙ్కుమాదిచర్చా - యస్య త త్తథోక్తమ్ - సాన్ద్రవిలేపనం చ తత్

స్తనతటం చ - తస్య - ప్రశ్లేషః ఆలిఙ్గనం - తేన కృతా ముద్రా పదం - తయా - అఙ్కితం లాఞ్ఛితం - వక్షః - చరణానతివ్యతికరవ్యాజేన - చరణానతేః పాదప్రణామస్య - వ్యతికర స్సంబన్ధః - స ఏవ - వ్యాజః అపదేశః - తేన-కిం కిమర్థం-గోపాయ్యతే ప్రచ్ఛాద్యతే - ఇతి తయా ఉక్తే సతి మయా - క్వ కుత్ర - ఇత్యుదీర్య ఉక్త్వా - సహసా తదఙ్కం- ప్రమార్ష్టుమ్ అపనేతుం - సా - రభసేన రయేణ - ఆశ్లిష్టా ఆలిఙ్గితా - తత్సుఖవశాత్తస్యాశ్చ - తత్పరికృతం కర్మ-విస్మృత మాసీదితి సంబన్ధః. అత్ర నాయకేన రాత్రౌ వన్యత్ర గత్వా ప్రాతరాగత్య తదప రాధ ప్రమార్జనాయ ఖణ్డితాయాః నాయికాయాః పాదప్రణామః కృతః; తదానీం తయా సంభోగచిహ్నే దృష్టే నాయకః ప్రత్యుత్పన్న మతి స్సన్ ఏవం కృతవా నిత్యర్థో గమ్యతే. కోపభావశాన్తిః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకశ్శఠః. తేన రసాన్తరం నామ మానాపనయనోపాయః కృతః - 'రభసత్రాసహర్షాద్యైః కోపభ్రంశో రసాన్తర' మిత్యుక్తత్వాత్. మానానన్తరం సంభోగః. అత్ర నర్మ గర్భః. యుక్తి రలంకారః. ౨౪

'త్వం ముగ్ధాక్షి వినైవ కఞ్చులికయా ధత్సే మనోహారిణీం
లక్ష్మీ' మిత్యభిధాయిని ప్రియతమే తద్వేణికాసంస్పృశి,
శయ్యోపాన్త నివిష్టసస్మితవధూ నేత్రోత్సవానన్దితో
నిర్యాత శ్శనకై రలీకవచనోపన్యాస మాలీజనః. ౨౫

సంభోగాతురనాయకచేష్టలును తన్నాయికా తత్సఖీచేష్టలును.—

(హే) ముగ్ధ అక్షి త్వం కఞ్చులికయా వినా ఏవ మనోహారిణీం లక్ష్మీం ధత్సే=(ఓ) సుందరనేత్రా నీవు రవిక లేకయే మనోహరమయిన సొంపును దాల్చెదవు, ఇతి అభిధాయిని ప్రియతమే తత్ వేణికా సంస్పృశి (సతి)= అని పలుకుచు ప్రియతముఁడు ఆనాయికయొక్క అరికముడిని తాఁకు చుండఁగా, ఆలీ జనః=చెలుల సమూహము, శయ్యా ఉపాన్త సస్మితవధూ

నేత్ర ఉత్సవ ఆనన్దితః = పానుపు చెంతను చిఱునవ్వుతోడి కాంతయొక్క కనుపండువుచేత (చూపువలనం బెలియుచున్న ప్రీతిచేత) సంతసపెట్టఁబడి నదై, అలీక వచన ఉపన్యాసం (యథాతథా) నిర్యాతః = (తాము పడక గదినుండి వెడలిపోవుటకు) కల్లమాటలు (కారణములు) చెప్పి వెడలి పోయెను.

అభి.—పడకటింట శయనాధిరూఢుఁడై సంభోగార్థము త్వరపడు చున్న నాయకుఁడు వ్యాజపూర్వకముగా నాయిక అవికముడిని విప్పం దొడంగుడు, మంచముకడ నిలిచియున్న నాయికయు హర్షస్మితాలంకృత వదనారవింద యగుడు, చెలులు నానావ్యాజములవారిని వీడ్కొని అట నుండి వెడలిపోయిరి.

అవ॥ సంభోగతరళస్య నాయకస్య చేష్టాం కవి రాహ - త్వ మితి॥ హే ముగ్ధాక్షి వామలోచనే - త్వం - కఞ్చుళికయా కఞ్చుకేన-వి నైవ - మనోహారిణీం హృద్యాం-లక్ష్మీం శోభాం - ధత్సే వహసి - ఇత్యభిధా యిని ఇతి వాదిని - ప్రియతమే - తద్వేణికా సంస్పృశి సతి తస్యాః కఞ్చు ళికాయాః వేణికాం బన్ధనరజ్జుం సంస్పృశ తీతి తద్వేణికా సంస్పృక్ తస్మిన్ - శయ్యోపాన్త నివిష్ట సస్మిత వధూ నేత్రోత్సవానన్దితః - శయ్యా యా ఉపాన్తః తత్ర నివిష్టా - సస్మితా స్మితసహితా-సా చ సా వధూశ్చ- శయ్యోపాన్తనివిష్టా చ సా సస్మితవధూ శ్చ తస్యా - నేత్రోత్సవః నయన ప్రసాదః - తేన - ఆనన్దితో హృష్ట - ఆలీజనః సఖీజనః - అలీకవచనోప న్యాసమ్ - అలీకః కృతకః-వచనానా ముపన్యాసో - యస్మి న్కర్మణి త ద్యథో క్తం-శనకై ర్మన్దం-నిర్యాతో నిర్గత-ఇతి సంబన్ధః.

అత్ర ఔత్సుక్యం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ; కిం చ స్వాధీనపతికా - యథోక్తమ్ - 'ఆసన్నాయత్తరమణా హృష్టా స్వాధీన భర్తృకా' ఇతి. నాయకో౽నుకూలః. సంభోగశృఙ్గారః,

సఙ్గేచ్ఛారూపం శృఙ్గారి నమః. పర్యాయోక్తి రలంకారః - యథోక్తం కావ్యాదర్శే -

'అర్థ మిష్ట మనాఖ్యాయ సాక్షా త్తస్యైవ సిద్ధయే
తత్ప్రకారాన్తరాఖ్యానం పర్యాయోక్తి మతం హి తత్.' ఇతి.

భ్రూభఙ్గే రచితేఽపి దృష్టి రధికం సోత్కణ్ఠ ముద్వీక్షతే,
రుద్ధా యా మపి వాచి సస్మిత మిదం దగ్ధాననం జాయతే,
కార్కశ్యం గమితేఽపి చేతసి తనూ రోమాఞ్చ మాలమ్బతే,
దృష్టే నిర్వహణం భవిష్యతి కథం మానస్య తస్మిన్ జనే. ౨౬

సఖులబోధనప్రకారము భర్తపై అలుక వహింప నేరనిగై వారితో నాయిక బదులు పలుకుట.—భ్రూ భఙ్గే రచితే అపి = (నాచే అతనిపై) బొమముడి చేయఁబడినదైనను, దృష్టిః అధికం సోత్కణ్ఠమ్ ఉద్వీక్షతే = (నా) చూపు (అతనిని) (మునుపటి కన్న) ఎక్కువకోరికతోఁ జూచును; వాచి రుద్ధాయామ్ అపి = మాట నివారింపఁబడినది అయినను (అతనితో నేను పలుకక మౌనము వహించినను), ఇదం దగ్ధ అననమ్ సస్మితం జాయతే = ఈపాడుమొగము చిఱునవ్వుతోఁ గూడుకొన్నది అగును; చేతసి కార్కశ్యం గమితే అపి = మనస్సుకఠినత్వమును పొందింపఁబడినదైనను, (నేను మనస్సును ఱాయిగా చేసికొన్నను), తనుః రోమాఞ్చమ్ ఆలమ్బతే = దేహము పులకలను దాల్చును; తస్మిన్ జనే దృష్టే మానస్య నిర్వహణం కథం భవిష్యతి = ఆ మనుష్యుని చూచినప్పుడు కోపమునకు నిర్వాహము ఎట్లు కలుగును. అతఁడెంతయపరాధి యైనను అతనిపై కోపము దాల్పనావలనఁ గాదని భా. 'ప్రియో' అనక 'జనే' అనుటచే నాయకుని సాపరాధత్వమును అతనిపై తిరస్కారభావంబును సూచితములు.

అవ॥ నాయికా సఖీభిః మానకరణాయ బోధితా తత్కాతుణా మశక్తా సతీ పృ. స్తాః ప్రత్యాహ-భ్రూభఙ్గ ఇతి॥ యస్యా భ్రూభఙ్గే భ్రువో భఙ్గః భ్రూభఙ్గః తస్మిన్ - రచితేకృతే-సత్యపి-దృష్టి ర్నయన - మధిక మత్యర్థం-సోత్కంఠముత్సుకం స - దుద్వీక్షతే - అవలోకయతి - కించ యస్యా - ద్వాచి వచనే-రుద్ధాయాం నివారితాయాం సత్యా - మపి - ఇదం - దగ్ధాననం. హతలపనం - స స్మితం స్మితసహితం-జాయతే - అత్ర స్మితం నామ హాస్యవిశేషః -

'వికస్వరకపోలం య దపాఙ్గోస్మఖతారకమ్

అలక్ష్యమాణదశనం స్మితం ధీరజనోచితమ్.'

ఇత్యుక్తత్వాత్ - కించ యస్యా - శ్చేతసి చిత్తే-కార్కశ్యం కఠినత్వం - గమితే ప్రాపితే - సత్యపి - తను శ్శరీరం - రోమాఞ్చం రోమహర్షణ - మాలమ్బతే భజతి - తస్మిన్ జనే ప్రియజనే - దృష్టే సతి - మానస్య ఈర్ష్యాకృతకోపస్య - నిర్వహణం నిర్వాహః-కథం భవిష్యతి న భవిష్య తీ త్యర్థః - ఇతి సంబన్ధః. 'అపరాధీ ప్రియ స్తస్మిన్ సమాగతే భ్రూ భఙ్గాదికే కృతేఽపి కిం ప్రయోజనం? దృష్ట్యాదికం స్వాతన్త్ర్యేణ మానాభావం ప్రకటయతీ' తి స్వస్యా అసామర్థ్యం నివేదితవ తీ త్యభిప్రాయః.

హాసో నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయక శ్శఠః. అత్రాత్మోపక్షేపరూపం శృఙ్గారి నర్మ. ఆత్మోపక్షేపో నామ స్వానురాగప్రకాశనమ్. జాతి రలంకారః. ౨౮

ప్రాణేశప్రణయాపరాధసమయే సఖ్యోపదేశం వినా

నో జానాతి సవిభ్రమాఙ్గవలనావక్రోక్తిసంసూచనమ్,

స్వచ్ఛై రచ్ఛకపోలమూలగళితైః పర్యస్తనేత్రోత్పలా

బాలా కేవల మేవ రోదితి లుఠల్లోలాలకై రశ్రుభిః. ౨౯

బాలా = ఒకానొకముగ్ధనాయిక, ప్రాణేశ ప్రణయ అపరాధ సమయే = ప్రాణనాయకుని ప్రేమకృతమయిన తప్పిదముయొక్క కాలమందు (ప్రాణేశ్వరుఁడు ప్రేమచేతనే తప్పొనర్చినప్పుడు), సఖ్యా ఉపదేశం వినా-సఖిచేతి బోధనలేక, స విభ్రమ అఙ్గ వలనా వక్ర ఉక్తి సంసూచనం నో జానాతి-విలాస సహితమయిన యొడలి త్రిప్పుటచేతను (అనఁగా సవిలాసముగా పెడమొగము పెట్టుటచేతను) వంకర మాటలచేతను (అతని తప్పిదము నతనికి) తెలుపుటను ఎఱుంగదు (తెలుపుటకు నేరదు; మఱి యేమి చేయు ననఁగా), స్వచ్ఛైః అచ్ఛ కపోల మూల గళితైః లుఠత్ లోల అలకైః అశ్రుభిః పర్యస్త నేత్ర ఉత్పలా (సతీ) కేవలం రోదితి ఏవ = (విస్తారముగా బొట బొట రాలి కాటుక నెల్ల కరఁగించి కడిగివైచిన వగుటచేత, అనంతరము) అకలుషములు (ను) విమలములయిన చెక్కిళ్ల యాదిభాగమునుండి జాఱినవియు దొరలుచును చలించుచును ఉన్నముంగురులు గలవియు (ముంగురులను దొరలించుచు చలింపఁజేయుచు ఉన్నట్టివియు) (నయిన) బాష్పములతో ఏడ్వనుమాత్రము ఏడ్చుచునే యున్నది. బాలాశబ్దము సాభిప్రాయము.

అవ॥ కవే ర్వాక్యం - ప్రా ణేతి॥ ప్రాణేశప్రణయాపరాధసమయే-ప్రాణేశస్య ప్రియతమస్య - ప్రణయాపరాధః - ప్రణయేన ప్రేమ్ణా కృతః - అపరాధః అనిష్టాచరణం - తస్య - సమయే కాలే - సఖ్యా వయస్యయా-కృత ముపదేశం వినా సఖీకృతోపదేశాభావా దిత్యర్థః - బాలా ముగ్ధా-సవిభ్రమాఙ్గవలనా సవిలాసగాత్రవలనా - సతీ పరాఙ్ముఖీత్యర్థః-వక్రోక్తి సంసూచనం - వక్రోక్తిభిః కుటిలభాషణైః-స్సంసూచన మపరాధజ్ఞాపనం-యతో - న జానాతి న వేత్తి తతః - స్వచ్ఛైరకలుషైః - అచ్ఛకపోల మూల గళితై ర్నిర్మలగణ్డ ప్రాన్తనిస్సృతైః - లుఠల్లోలాలకైః - లుఠన్తః పరివర్తమానాః - లోలాశ్చపలాః - అలకాశ్చూర్ణకున్తలాః - యేషు తాని లుఠల్లోలాలకాని - తైః - రశ్రుభిర్బాష్పైః - పర్యస్తనేత్రోత్పలా భూత్వా కేవలం-రోది త్యేవ రోదన మేవ కరోతి - న కించి దుపాయం

జానాతీత్యర్థః - ఇతి సంబన్ధః. సవిభ్రమాఙ్గవలనేత్యనేన ఏక శయ్యావిరహో వ్యజ్యతే - శయ్యాయాం శయనే నైవ అలకానామప్యుల్లుణ్ఠనం సంభవతి. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ; మధ్యా ప్రగల్భా చ; స్వత ఏవ కోపప్రసాదౌ జానీతః, ముగ్ధా తు ఉపదేశమన్తరేణ న కిఞ్చి జ్జానాతీత్యభిప్రాయః. నాయకోఽనుకూలః. దైన్యం నామ సంచారీ భావః. ప్రణయమానకృతో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః. మానకృతం చేష్టా రూపం కైశికీవృత్త్యఙ్గం నర్మ. జాతిరలంకారః. ౨౭

భవతు విదితం, వ్యర్థాలాపై రలం, ప్రియ గమ్యతాం,
తను రపి న తే దోషో, ఽస్మాకం విధి స్తు పరాఙ్ముఖః,
తవ యది తథారూఢం ప్రేమ ప్రపన్న మిమాం దశాం,
ప్రకృతి తరలే కా నః పీడా గతే హతజీవితే? ౨౮

అపరాధిని నాయకుని నాయిక బెదరించుట.—భవతు = కానిమ్ము (నీవు చెప్పునదెల్ల అట్లేనిజముగానే యుండునుగాక అనుట - దిట్టఁడవై సర్వము కల్లయే పలుకుచున్నావు అని హృదయము), విదితమ్ = తెలిసినది; వ్యర్థ ఆలాపైః అలమ్=వృథా మాటలు మానుము. ప్రియ గమ్యతామ్ = ప్రియుఁడా పొమ్ము, తే తనుః అపి దోషః న = నీయందు ఇంచుక యేనియు తప్పు లేదు (మహాపరాధుఁడ వని హృదయము), (కిం,తు అస్మాకం విధిః పరాక్ ముఖః = మఱియేమనఁగా మాకు దైవము ప్రతికూలము (గా నున్నది), తథా రూఢం తవ ప్రేమ ఇమాం దశాం ప్రపన్నం యది = ఆ విధముగా నాటుకొనియుండిన నీ యనురాగము ఈ యవస్థను పొందినది కాఁగా, ప్రకృతి తరలే హత జీవితే గతే (సతి) నః కా పీడా = స్వభావముచేత చంచలమయిన (ఉన్నట్లే ఉండి యేక్షణములోనో పోవునట్టి దయిన) పాడు ప్రాణము పోయినయెడల మాకు ఏపాటి బాధ (పో, ఇంక నీతో నాకు పని లేదు, నీవు అట్టియా ప్రేమను అణఁగఁద్రొక్కి చేసిన యీ

ద్రోహమునకు ప్రాణము వదలెదను, అని భా.) 'రూఢమ్' 'తరళే'— సాభిప్రాయములు.

అవ॥ అపరాధినం నాయకం నాయికా భర్త్సయతి - భవత్వితి॥ భవతు అస్తునామ - భవతా యదుచ్యతే 'మయి నాపరాధ' ఇతి తత్తథైవ భవత్విత్యర్థః - విదిత మేత దాఖ్యాన - మత్ర నిహ్నవోఽను సంధేయః - హే ప్రియ - వ్యర్థాలాపై నిరర్థకవచనై - రలం పర్యాప్తం - గమ్యతాం నిర్గమః క్రియతాం - తే దోషః అపరాధ- స్తనురపి స్వల్పోఽపి - నాస్తి - అస్మాకం తు - విధి ర్దైవం - పరాఙ్ముఖః విముఖః - ప్రతికూల ఇత్యర్థః-తథా రూఢం తేన ప్రకారేణ అతిశయితం- తవ ప్రేమ - ఇమా మీదృశీం - దశా మవస్థాం - ప్రపన్నం యది ప్రాప్తం చేత్ - ప్రకృతితరళే స్వభావచఞ్చలే - హతజీవితే వ్యర్థజీవితే - గతే సతి - నః అస్మాకం - కా పీడా కా బాధా - నాస్త్యేవే త్యర్థః- ఇతి సంబన్ధః. ప్రేమత్యాగ స్త్వయా క్రియతే యది మయా ప్రాణత్యాగః క్రియత ఏవే - త్యనేన గమ్యమానార్థేన ఇతఃపర మేవం త్వయా న కర్తవ్య మి త్యర్థో వ్యజ్యతే. నాయికా స్వీయా ధీరాధీరా ప్రగల్భా చ, యథోక్తం దశరూపకే -

'సావహిత్థాదరోదాస్తే రతౌ ధీరేతరా క్రుధా
నిర్భర్త్స్య తాడయే న్మధ్యా మధ్యాధీరేవ తం వదేత్.' ఇతి.

మధ్యాధీరా తు కీదృశీతి చేత్ -

'ధీరా సోత్ప్రాసవక్రోక్త్యా మధ్యా సాస్రుః కృతాగసం
ఖేదయే ద్దయితం కోపా దధీరా పరుషాక్షరమ్.' ఇతి.

అత్ర సోత్ప్రాసవక్రోక్త్యా కోపా ద్దయితం ఖేదయే దితి లక్షణస్య విద్యమానత్వాత్ - ధీరాధీరా ప్రగల్భైవ. నాయక శ్శఠః. ఈర్ష్యామానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః - అత్ర మానకృతం శృఙ్గారి నమః. ఆక్షేపోఽలంకారః.

౨౯

ఉరసి నిహిత స్తారో హారః, కృతా జఘనే ఘనే
కలకలవతీ కాఞ్చీ, పాదౌ రణన్మణి నూపురౌ,
ప్రియ మభిసర స్యేవం ముగ్ధే త్వ మాహతడిణ్డిమా
యది, కి మధిక త్రాసోత్కమ్పా దిశ స్సముదీక్షసే? ౨౯

వలపు పెంపునంజేసి తగనివేషమున ప్రియుని నభిసరించుచున్న నాయికను సఖి మందలించుట,— ఉరసి తారః హారః నిహితః = ఎదయందు నిర్మలమయిన ముత్తెపుఁ బేరు తాల్పఁబడినది (.. పేరును దాల్చితివి), ఘనే జఘనే కలకలవతీ కాఞ్చీ కృతా=విశాలమయిన కటిప్రదేశమందు శబ్దాయమానమైన మొలత్రాడు ఉంపఁబడినది (... మొలత్రాటిని ధరించితివి), పాదౌ రణత్ మణి నూపురౌ = అడుగులు మొరయుచున్న రతనాల యందియలుగలవి (...రత్నాలయందెలను పెట్టుకొంటివి), హే ముగ్ధే = ఓసి గోలా, ఏవం త్వమ్ ఆహత డిణ్డిమా (సతీ) ప్రియమ్ అభిసరసి యది = ఇట్లు (ఇట్టి వేషముతో) నీవు వాయింపఁబడిన తుడుముగలదానవై (తుడుము వాయింపించుకొనుచు) (నీ) ప్రియుని అభిసరించుచున్నదాన వయ్యేను, అధిక త్రాస ఉత్కమ్పా (సతీ) కిం దిశః సముదీక్షసే= ఎక్కువలైన భయమును వణఁకును గలదానవై (మిక్కిలి భయపడుచును వణఁకుచును) ఏల దిక్కులను పరికించెదవు?

తా.— ప్రియుని నభిసరించెడునీవు ఎవరేని కనుదురో యనుభయముచే నలుగడలు పరికించుచున్నావు. నీవేషము పరాకుగా నున్నవారిని సయితము హెచ్చరించి నిన్ను చూపించునట్టిది. నీనగలశబ్దము డప్పువాయించుటగా నున్నది, నీహారముకాంతి కాగడావెలుతురుగా నున్నది. ఇట్టివేషముతో అభిసరించినచో తప్పక పలువురకంటఁ బడుదువు. ఈవేషము మార్చుకొమ్ము అనుట.

అవ॥ రాగాతిశయా దనుచితవేషే, వ్రైవ ప్రియ మభిసరన్తీం నాయికాం సఖ్యుపాలభతే - ఉరసీతి ॥ ఉరసి - తారో నిర్మలః ॥ ని॥ 'ముక్తా

శుద్ధా చ తారః స్యా' దిత్యమరః - హారో - నిహితో విన్యస్తః - ఘనే విపులే - జఘనే కటిప్రదేశే - కలకలవతీ శిఞ్జానవతీ - కాఞ్చీ మేఖలా-కృతా రచితా నిబద్ధే త్యర్థః॥ ని॥ 'స్త్రీకట్యాం మేఖలా కాఞ్చీ త్య'మరః-పాదౌ చరణౌ - రణన్మణినూపురౌ రణన్తౌ మణినూపురౌ యయో స్తౌ తథోక్తౌ కృతౌ - హే ముగ్ధే మూఢే - త్వ - మేవ మనేన ప్రకారేణ - ఆహతడిణ్డిమా ప్రహతవాద్యా సతీ - నిర్మలహారజ్యోత్స్నయా భూషణరవై శ్చ ఆత్మప్రకాశనం కృతవతీ త్యర్థః - ప్రియ మభిసరసి యది ప్రియం ప్రతి - కాముకీ గచ్ఛసిచేత్ - అధికత్రాసోత్కమ్పా - ఉద్గతః కమ్పో యస్యా స్సా త్రాసేన - ఉత్కమ్పా - అధిక మత్యర్థం - త్రాసోత్కమ్పా భూత్వా - దిశః కకుభః - ఇత స్తత ఇ త్యర్థః - కిం సముదీక్షసే కి మర్థం విలోకయసి - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర అభిసర్తుకామాం ప్రవృత్తాం బాహ్యాఙ్గణే త్రాసా ద్దిశోఽవలోకయన్తీం నాయికాం యదృచ్ఛయా సమాగతా సఖీ 'హే మూఢే అభిసరణే ఏవ మాహతడిణ్డిమాయా స్తవ త్రాస స్సంభవతి కి' మితి వక్రోక్త్యా ఉపాలభ్య తత స్తస్యా స్తాదృశం ప్రతిషేధయ తీ త్యభిప్రాయః. అత్ర శఙ్కా నామ సంచారీ భావః. యథోక్తం -

'శఙ్కాఽనిష్టాగమోత్ప్రేక్షా; విభావోఽస్యా నిరూప్యతే;
చౌర్యరాజాపరాధాద్యా దకార్యా ద్ధర్షణా న్నృణామ్;
అనుభావో భవ త్యస్యా వైవర్ణ్యం, సృక్వలేహనమ్,
అన్యోన్యదర్శనే యత్నో, వీక్షణం చ ముహు ర్దిశామ్.' ఇతి.

అత్ర నాయికా పరకీయేతి నాశఙ్కనీయా ! - అభిసరణే తస్యాః స్వనవద్భూషణధారణస్య అయుక్తత్వాత్. కించ సాధారణీ చ న భవతి అభిసరణే తస్యా స్త్రాసోత్కమ్పత్వస్య అభావాత్. కిం తు స్వీయా మధ్యా చ. నను స్వీయాయా అ ప్యభిసరణే స్వనవద్భూషణధారణ మయుక్త మేవ ? సత్యమ్ - అయుక్తమ్. ఏతత్ స్వనవద్భూషణ మభిసరణే

విషయే న కృతం, కింతు వాసకసజ్జికావస్థాయాం - తథా చోక్తం భారతీయే—

'ఉచితే వాసకే యాతు రతిసంభోగలోలుపా
మణ్డనం కురుతే హృష్టా సా స్యా ద్వాసకసజ్జికా;
వాసోపచరణేఽత్యర్థం భూషణగ్రహణం భవేత్;
రశనానూపురప్రాయం స్వనవ చ్చేతి యద్భవేత్.' ఇతి;

ఇయం ప్రథమం వాసకసజ్జికా భూత్వా ప్రియే చిరయతి సతి ఉత్కణ్ఠాతిశయం ప్రాప్తా మదనేన ప్రేర్యమాణా అజ్ఞానేన తత్రైవ సాభరణా అభిసర్తుం ప్రవృత్తా, తథాహి -

'హిత్వా లజ్జాం సమాకృష్టా మదనేన మదేన చ
యాభిసారయతే కాన్తం సా భవే దభిసారికా'
(సారయత ఇత్యత్ర 'స్వార్థే ణ్యన్తః')
'సంలీనా స్వేషు గాత్రేషు త్రస్తా దిక్ప్రేక్షితాననా
అవగుణ్ఠనసంవీతా వ్యాభిగచ్ఛే త్కులాఙ్గనా.'

ఇత్యుక్తత్వా న్న దోషః. నాయకో దక్షిణః. అత్ర హాస్యశృఙ్గారి సమణ-యథోక్తం దశరూపకే - 'హాస్యే నైవ తు శృఙ్గారం భయేన విహితం త్రిధే' తి. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౩౯

ప్రాతః ప్రాత రుపాగతేన జనితా
నిర్నిద్రతా చక్షుషో,
మన్దాయా మమ గౌరవవ్యపనయా
దుత్పాదితం లాఘవమ్,
కిం ముగ్ధేన కృతం త్వయా రమణ భీ
ర్భుక్తా మయా గమ్యతాం,

దుఃఖం తిష్ఠసి య చ్చ పథ్య మధునా
కర్తాఽస్మి తచ్ఛ్రోష్యసి. 30

ఇందు నాయకుని వైద్యునిఁగాను తన్ను రోగిణింగాను నాయిక పలుకుచు జెప్పుచున్నది.—ప్రాతః ప్రాతః ఉపాగతేన (త్వయా మమ) చక్షుషోః నిర్నిద్రతా జనితా = ప్రతివేకువను (ప్రతిదినమును వేకువను అనుట) వచ్చెడు (నీచేత నా) కన్నులకు నిద్రలేమి కలిగింపఁబడినది (పగటి నిద్ర అపథ్యముగాన దానిని తొలఁగించితి వనుట, రాత్రియెల్ల నీ... మేలు కొనియుంటి నని దెప్పరము), మద్గాత్రయోః మమ గౌరవ వ్యపనయాత్ లాఘవమ్ ఉత్పాదితమ్ = జాడ్యముగలదాననయిన నాకు గురుత్వ(దోష)ము పోఁగొట్టుటచేత (దేహమందు) లఘుత్వము కలిగింపఁబడినది (మాంధుం రాల నయిన నన్ను పరువు చెఱిపి అవమానపఱిచితివి అని దెప్పరము), ముగ్ధేన త్వయా కిం కృతమ్ = (ఆహా!) కపట మెఱుఁగనివాడవు నీవు (నాకు) ఎంత (యారోగ్యము) చేసితివి (కపటివి నీవు ఎంత చేటొనరించి తివి అని దెప్పరము), రమణ మయా భీః ముక్తా=ప్రియుఁడా! నాచేత భయము విడువఁబడినది (నా రోగము . కుదురుచున్నది, నాకిఁక ప్రాణ భయములేదు అనుట) (ఇఁక నేను చావునకు వెఱవను, ప్రాణత్యాగమునకు సిద్ధపడియున్నాను అని దెప్పరము, ['మరణ' అని పాఠాంతరము; ఆపక్ష మున, మరభీః ముక్తా=మరణభయము విడిచితిని అని యర్థసంగతి నూహిం చునది.] గమ్యతామ్ = పొమ్ము, దుఃఖం తిష్ఠసి = కష్టముగా నున్నావు (ఎందఱకో మందియ్యవలసినవైద్యునికి ఒకచోటనే చిర ముండుట కష్ట ముగదా; నాకడ నుండుట నీకు దుఃఖకరము అని దెప్పరము), (కిం) చ అధునా యత్ పథ్యం తత్ కర్తాస్మి శ్రోష్యసి = మఱియు ఇప్పుడు (ఉన్న దేహస్థితికి) ఏదిపథ్యమో దానినే చేసెదను, (నీవు) వినుదువు (నా కిఁక చావే తగినది, అపని చేసెదను అని దెప్పరము.)

వైద్యపరము:—నీవు కపట మెఱుఁగని సజ్జనుఁడవు, ప్రతిదినము వేకువనే వచ్చి నాదేహస్థితిని విచారించికొని పగటినిద్ర మాన్పించి వ్యాధి

కారణ మయిన గురుత్వమును పోఁగొట్టి దేహము తేలికపడునట్లు చేసితివి! ఆహా! నీవు నాకు ఎంతటి యుపకారము చేసితివి! ఇఁక నాకు ప్రాణభయము లేదు. ఇఁక నీ వెందులకు ఇక్కడ వృథాగా కాలహరణము చేసికొనుట? మఱి యెచటికేనియు (వైద్యమునకు) పొమ్ము. నేను ఇంకను పథ్యమె చేయుచుండెదను. నీవును (నా సేవకులవలన) వినుచు నే యుందువు.

వాస్తవాభిప్రాయము:—నీవు పరమధూర్తుఁడవు, ప్రతిదినము తెల్లవారువఱకు నిన్నెదురు చూచిచూచి నాకన్నుల కెన్నఁడును నిద్రలేకయే పోయినది, మందభాగ్యురాలిని నన్ను అగౌరవపఱిచి నలుగురలో తలవంపు చేసితివి. ఇంతకన్న నీవు నాకేమి ద్రోహము చేయఁగలవు? ఇఁక నేను మరణమునకు తెగించియున్నాను అదియె నాకు తగినది. ఏల నాకడ నిట్లు కష్టముగో నిలిచెదవు? ఆవలికి పొమ్ము. ఆతగినపనియే (ప్రాణత్యాగమ్మే) నేను చేసెదను, నీవును వినియెదవు.

అవ॥ అపరాధినం నాయకం కుపితా నాయికా ఉపాలభతే - ప్రాతరితి॥ ప్రాతః ప్రాత రుష స్యుషసి - ఉపాగతేన సమాగతేన - త్వయా - చక్షుషో నేత్రయోః - నిర్నిద్రతా నిద్రాహాని - జనితా ఉత్పాదితా - కిం చ - గౌరవ వ్యపనయాత్ గురుత్వహరణాత్ - మన్దాయాః భాగ్యహీనాయాః_మమ॥ ని॥ 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మన్దాః స్యురి' త్యమరః - లాఘవం లఘుత్వ - ముత్పాదితం జనితం, ముగ్ధేన అజ్ఞాత కైతవేన_త్వయా కిం కృత మయుక్తం కి మపి నాచరితమ్-ఇదం వాక్య ముపహ్నవే-కిం తు మయా-రమణభీః రమణ ఇతి భీః ముక్తా మయైవ భయం విహాయ ఏవ ముక్త మిత్యర్థః - దుఃఖం సక్లేశం తిష్ఠసి - గమ్యతాం గమనం క్రియతాం-అధునా ఇదానీం - య త్పథ్య మిష్టం త త్కర్తాస్మీ త్యనేన గమ్యమానమరణోద్యోగ సూచనేన ఇతః పర మేవం త్వయా న కర్తవ్య మితి నిషేధో గమ్యతే. అత్ర స్వీయా నాయికా ధీరా ప్రగల్భా చ, ఖణ్డితా. నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. సోపాలమ్భవచనం నమణా. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౩౦

ప్రస్థానం వలయైః కృతం, ప్రియసఖై రస్రై రజస్రం గతం,
ధృత్యా న క్షణ మాసితం, వ్యవసితం చిత్తేన గంతుం పురః
యాతుం నిశ్చిత చేతసి ప్రియతమే సర్వే స్సమం ప్రస్థితం
గన్తవ్యే సతి జీవిత, ప్రియ సుహృత్సార్థః కి ముత్సృజ్యతే?

ప్రవత్స్యత్పతిక (=భర్తదేశాంతరముపోనున్న నాయిక) తన ప్రాణముతో చెప్పుకొనుట.— (ప్రయోగవ్యత్యయము:—) ప్రియతమె యాతుం నిశ్చిత చేతసి(సతి) = ప్రియతముఁడు (దేశాంతరము) పోవుటకు నిశ్చయించుకొన్న మనస్సు కలవాఁడు (కాఁగానే,) (ప్రియసఖైః) సర్వైః సమం ప్రస్థితమ్=(నా నెచ్చెలులు) అన్నియు (ఆయనతో)కూడ తరలినవి, (అది ఎట్లనఁగా), ప్రియసఖైః వలయైః ప్రస్థానం కృతమ్=(నా) నెచ్చెలు లయిన గాజులు పయనము చేసినవి (కంకణములమీఁద ప్రీతి గలుగుగాన అవి నెచ్చెలు లనఁబడినవి, కార్శ్యవశంబున గాజులు వదులై జాఱి పడి పోయిన వనుట, ప్రియసఖైః అస్రైః అజస్రం గతమ్ =(నా) నెచ్చెలు లయిన కన్నీళ్లు (కన్నీళ్లు నెచ్చెలులవలె దుఃఖశాంతి సేయునుగాన నెచ్చెలులుగాఁ జెప్పఁబడినవి) సంతతము పోవుచు నేయున్నవి, (నిరంతరము ఏడ్చుచున్నా ననుట). (ప్రియసఖ్యా), ధృత్యా క్షణం న ఆసితమ్=(గౌరవముం గాచునది యగుటచే నెచ్చెలియైన) ధైర్యము క్షణము (అయినను) నిలువ దాయెను, (అదియుం దరలిన దనుట, ఇఁక బ్రదుక లేనసుట.) (ప్రియసఖేన) చిత్తేన పురః గన్తుం వ్యవసితమ్=(నా నెచ్చెలియయిన) మనస్సు ముందుగా పో నుద్యమించినది. (నామనస్సు అతనితోనే ఉన్న దనుట,; జీవిత = ఓ ప్రాణమా, గన్తవ్యే సతి (నీవును) పోవలసి(యే) యుండఁగా, ప్రియ సుహృత్ సార్థః కిమ్ ఉత్సృజ్యతే = ఆప్త మిత్రుల సమూహమును (సో బత్తును) ఏల వద లెదవు (పోఁగొట్టుకొనెదవు), (ఆమిత్రులతోనే పయనము చేయుట మంచిదిగదా, వారితోనే పొమ్ము; అనుట; ఇట్లు నాయిక తన మరణోద్యోగమును తెలుపుచున్నది.)

అవ॥ నాయికా జీవితం ప్రత్యాహ - ప్రస్థాన మితి॥ ప్రియతమే - యాతుం ప్రస్థాతుం - నిశ్చిత చేతసి సతి - నిశ్చితం కృతనిశ్చయం - కఠోరనిష్ఠా-చేత శ్చిత్తం-యస్య స తథోక్త స్తస్మి-న్వలయైః కఙ్కణైః-ప్రస్థానం ప్రయాణం - కృతం - సద్యోవిరహేణ దేహకార్శ్యా త్కరభూషణాని గళితా నీ త్యర్థః - ప్రియసఖైః ప్రియమిత్రైః - అస్రైః నేత్రజలై - రజస్రం సంతతం - గతం ప్రయాతం - ధృత్యా ధైర్యేణ - క్షణం క్షణమాత్రం - నాసితం, చిత్తేన చేతసా - పురోఽగ్రతః - గన్తుం - వ్యవసితం వ్యవసాయః కృతః - ప్రియసఖై రితి విశేషణం లిఙ్గవచన వ్యత్యయేన సర్వత్ర యోజనీయమ్ - ఏవం సర్వై సమస్తై - ర్వలయాదిభి - స్సమం సహ - యుగప దిత్యర్థః - ప్రస్థితం గమనం కృతం - హే జీవిత తవ - గన్తవ్యే గమనే కర్తవ్యే సతి - ప్రియసుహృత్సార్థః ప్రియా శ్చతే సుహృద శ్చ ప్రియసుహృదః - తేషాం - సార్థః సమూహః - కి ముత్సృజ్యతే కిమర్థం పరిత్యజ్యతే - త్వయా తేన సహ గన్తవ్యమి త్యర్థ - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర నాయికాయాః ప్రియప్రయాణనిశ్చయజ్ఞానేన సద్యస్సముద్భూతవిరహసంతాపదశాతిశయ మసహమానాయా ఏవం జీవితోపాలమ్భనే తస్యా జీవితధారణ మనిష్ట మితి వ్యజ్యతే. అత్ర దైన్యం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా ప్రగల్భయో రన్యతరా చ. నాయకోఽనుకూలః. ప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. 30

'సుప్తోఽయం, సఖి సుప్యతా మి'తి గతా
స్సఖ్య; స్తతోఽనంతరం
ప్రేమావేశితయా మయా తరళయా
న్యస్తం ముఖం తన్ముఖే;

జ్ఞాతే౽లీకనిమీలనే నయనయో
ర్ధూర్తస్య రోమాఞ్చతో,
లజ్జాసీన్మమ; తేన సా౽ప్యపహృతా
తత్కాలయోగ్యైః క్రమైః. ౩౨

నాయిక తాను ప్రేమాతిశయముచేతఁ జేసినచాపలమును సఖితో చెప్పుకొనుట.—(ప్రయోగవ్యత్యయము:—) సఖ్యః=(నా) చెలులు, 'సఖి అయం సుప్తః సుప్యతామ్' ఇతి=చెలీ, ఇతఁడు నిద్రఁజెందినాఁడు (నీవును) నిద్రపొమ్ము' అని. గతాః = (మాపడకగదినుండి) వెడలిపోయిరి, తతః అనన్తరమ్ = అటు తర్వాత, ప్రేమ ఆవేశితయా తరళయా మయా ముఖం తత్ ముఖే న్యస్తమ్=మక్కువయొక్క ఉద్రేకముగలదాన నగుటచేత చపల నయిన నేను (నా)ముఖమును ఆతనిముఖముమీఁద ఉంచితిని, (అంతట), ధూర్తస్య రోమాఞ్చతః నయనయోః అలీక నిమీలనే జ్ఞాతే సతి = (ఆ) వంచకుని (చెక్కిలియందలి) గగుర్పాటుచేత (అతని) కనుదోయి యొక్క అబద్ధపు మూయుట (నాకు) ఎఱుకపడఁగానే, మమ లజ్జా ఆసీత్=నాకు సిగ్గు ఆయెను, సా అపి తేన తత్కాల యోగ్యైః క్రమైః అపహృతా = దానిని (ఆలజ్జను) అతఁడు ఆ సమయమునకు తగిన చెయిదముల చేత తొలఁగించినాఁడు,

తా.—నాయికతోడ స్వైరవిహారమునకు ఆటంకముగా పడక టింట చేరియున్న సఖులను త్వరగా తొలఁగించుటకై నాయకుఁడు కన్నులు మూసికొని నిద్రపోవుచున్నట్లు టక్కుచేసినాఁడు. అంతట నాసఖులు నాయికతో 'సఖీ నీవల్లభుఁడు నిద్రపోయినాఁడు, నీవును నిద్ర పొమ్ము' అని హెచ్చరించి వెడలిపోయినారు. అంతట ప్రేమాతిరేకమున నాయిక నాయకుని ముఖమునకు తనముఖమును తగిలింపఁగా అతనివదనమున పులక లుప్పతిల్లెను, దానిం గని దొంగనిద్ర యగుట దెలిసికొని నాయిక తాఁ జేసిన

చాపలమునకు తాను లజ్జపడుచుండఁగా నాయకుఁడు రభసాలింగనాదులచే - ఆలజ్జను పోఁగొట్టెను.

అవ ॥ నాయికా ప్రేమాతిశయకృతం స్వకీయం చాపలం సఖ్యాః పురస్తా దాహ - సుప్తోఽయ మితి ॥ హే సఖి అయం సుప్తః నిద్రితః - త్వయా ఽపి - సుప్యతాం సుప్తిః క్రియతా - మి త్యుక్త్వా సఖ్యో గతాః - తత స్సఖీగమనా - దనన్తరం పశ్చా - త్ప్రేమావేశితయా - ప్రేమ్ణః - ఆవేశః ఉద్రేకః - సోఽస్యా స్తీతి ప్రేమావేశినీ - తస్యాభావః ప్రేమావేశితా - తయా 'త్వతలో ర్గుణవచనస్య' ఇతి పుంవద్భావః - తరళయా చపలయా - మయా - తస్మి న్తస్య ప్రియస్య ముఖే - మదీయం ముఖం - న్యస్తం నిహితం - తత స్తస్య - ధూర్తస్య వఞ్చకస్య - రోమాఞ్చతః పులకోద్గమాత్ - నయనయో రళీక నిమీలనె అనృతముకుళనే - జ్ఞాతె విదితేసతి - మమ లజ్జా ఆసీత్, సా చ లజ్జా తేన ధూర్తేన తత్కాలయోగ్యై స్తత్సమయోచితైః - క్రమైః నానావిధై - రుపచారై రి త్యర్థః అపహృతా నిరస్తేతి-సంబన్ధః. అభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ. ఔత్సుక్యం నామ సంచారి భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకోఽనుకూలః. సంభోగశృఙ్గారః. అత్ర నర్మగర్భః. ఆక్షేపోఽలంకారః, యుక్తి రలంకారః. 3౭

కోపో యత్ర భ్రుకుటిరచనా, విగ్రహో యత్ర మౌనం,
యత్రాఽన్యోన్యస్మిత మనునయో, దృష్టిపాతః ప్రసాదః,
తస్య ప్రేమ్ణ స్త దిద మధునా వైశసం పశ్య జాతం,
త్వం పాదాన్తే లుఠసి, న చ మే మన్యు మోక్షః ఖలాయాః.

నాయకునియపరాధాతిశయమునకు కోపించి నాయిక యాతనిని వక్రోక్తుల నిందించుట.— యత్ర ప్రేమ్ణి కోపః భ్రుకుటిరచనా = ఏ యనురాగమందు కోపము(వలని చేష్ట) బొమముడిచేయుట (మాత్రమో) (అనఁగా

పూర్వము ఎప్పుడేని ఎందులకేని కోపము కలిగిన ఆకోపముచేత బొమలు విఱుచుట తప్ప అంతకన్న చేష్టలు అనఁగా కువాళములు తర్జనతాడనములు ఇట్టి యెక్కువచేష్టలు ఏవియు చేయ మన సొప్పనంత ప్రేమాతిశయము ఉండె ననుట. ఇట్లే ఉత్తరవాక్యములయందును అర్థ మూహింపవలయును;), యత్ర విగ్రహః మౌనమ్ = ఎందు (ఏప్రేమ యుండినకాలమందు) కలహము పలుకమియో, యత్ర అనునయః అన్యోన్య స్మితమ్ = ఏప్రేమయందు ఊఱడింపు ఒండొరులంగూర్చిన చిఱునవ్వో, యత్ర ప్రసాదః దృష్టిః = ఏప్రేమయందు అనుగ్రహము చూపో, తస్య ప్రేమ్ణః అధునా వైశసం జాతమ్ = ఆ (అంతగొప్ప) ప్రేమకు ఇప్పుడు నాశము కలిగినది, తత్ ఇదం పశ్య = అట్టి దీనిని (ఈప్రేమనాశమును) చూడుము, త్వం (మె) పాద అన్తే లుఠసి = నీవు నా పాదముల కడం బ్రొల్లుచున్నావు, కిం (చ) = అయినను, ఖలాయాః మే మన్యు మోక్షః న = పాపాత్మురాలనయిన నాకు కోప త్యాగము (కోపము తీఱుట) లేదు. పూర్వము నామీఁద నీకు వాస్తవ మయిన ప్రేమ యుండినప్పుడు ఎప్పుడును ఎక్కువకోపమునకు కారణము కలిగించినవాఁడవు కావు. ఆ ప్రేమ అలదానిపాలు అయినయిప్పుడు నాకు తీఱనియొగ్గు నొనర్చితివి. ఇఁక నీతో నా కేమి? అని భా.

అవ॥ నాయకస్య అపరాధాతిశయేన కుపితా నాయికా వక్రో క్త్యైత మాహ - కోప ఇతి ॥ యత్ర యస్మి న్ప్రేమ్ణి - కోపోఽమర్షః - భ్రుకుటిరచనా భ్రూవిక్షేపరచనా మాత్రం - న తు నిర్భర్త్సనాదికం - అత్ర కోపశబ్దేన కోపకృతకర్మ లక్ష్యతే - యత్ర యస్మిన్ ప్రేమ్ణి - విగ్రహో విద్వేషః - మౌన మభాషణ మేవ న విశ్లేషః - విగ్రహ శబ్దే నాపి తత్కర్మ లక్ష్యతే - యత్ర యస్మి న్ప్రేమ్ణి-అనునయః సాన్త్వనమ్ అన్యోన్య స్మిత మితరేతర దరహసితమాత్రం - న సఖీప్రార్థనాదికం - యత్ర యస్మిన్ ప్రేమ్ణి - ప్రసాదః ప్రసన్నతా - దృష్టిపాతః అవలోకన మాత్రం - నాశ్రుపాతాదికమ్ - అత్ర చతుర్థవాక్య కవినా యత్రేతి

శబ్దో న కృతః త దయుక్తం-'యత్ర దృష్టిః ప్రసాద' ఇతి వా పాఠః - తస్య ప్రేష్ఠః - అధునా ఇదానీం - వైశసం హాని - జాతత మత్పన్నం - తదిదం - పశ్య అవలోకయ - వైశసజనన మేవ వివృణోతి - కి మితి - త్వం పాదాన్తే పాద ప్రాన్తే - లుఠసి పరివర్తసే - ఖలాయాః దుష్టాయాః - మే మమ - మన్యుమోక్షః కోప శాన్తి శ్చ - న భవ తీతి సంబన్ధః. అత్ర మన్యుః స్త్రీయదుష్టతానిమిత్తకః - యథా భారతీయే -

'ప్రతిపక్షసకాశా త్తు య స్సౌభాగ్య ప్రకాశకః
ఉపసర్పే స్సచిహ్నా శ్చ మన్యు స్తత్రోపజాయతే.' ఇతి.

ఖలాయా ఇత్యాత్మని ఖలత్వారోపణేన ప్రియస్య ఖలత్వం జ్ఞాప్యతే; మన్యుమోక్షాభావకథనేన ప్రియస్య అపరాధాతిశయో వ్యజ్యతే. అత్ర నాయికా స్వీయా ధీరా ప్రగల్భా చ, కించ ఖణ్డితా. నాయకో ధృష్టః. మానకృతో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః. ఈర్ష్యాక్రోధప్రాయం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. 33

'సుతను జహిహి మానం, పశ్య పాదానతం మాం,
న ఖలు తవ కదాచి త్కోప ఏవంవిధోఽభూత్;'
ఇతి నిగదతి నాథే తిర్యగామీలితాక్ష్యా
నయనజల మనల్పం ముక్త, ముక్తం న కిఞ్చిత్. 34

(హే) సుతను మానం జహిహి = (ఓ) శోభనాంగీ మానమును మానుము, పాద ఆనతం మాం పశ్య = అడుగులకు ప్రణమిల్లియున్న నన్ను చూడుము, తవ ఏవం కోపః కదాచిత్ న అభూత్ ఖలు = నీకు ఇట్లు (ఇంత) కోపము ఎప్పుడును కలుగ లేదు కదా, ఇతి నాథే నిగదతి (సతి) = ఇట్లని భర్త పలుకుచు (ఉండఁగా), తిర్యక్ ఆ మీలిత అక్ష్యా అనల్పం నయనజలం ముక్తం కిఞ్చిత్ (అపి) న ఉక్తమ్= అడ్డముగా ఇంచుక మూసికొనఁబడిన కన్నులుగల దానిచేత (-కలహాన్తరనాయిక చేత) విస్తారముగా కన్నీళ్లు విడువఁబడినవి ఏమియు చెప్పఁబడలేదు.

అవ ॥ కుపితాం నాయికాం సాన్త్వయతో నాయకస్య స్థితిం కవి రాహ - సుత న్వితి ॥ హే సుతను శోభనాఙ్గి కాన్తే - మాన మభాషణం - జహీహి త్యజ - పాదానతం పాదప్రణతం - మాం - ప శ్యావలోకయ-తవ - కదాచి త్కుత్రచి త్కాలేఽపి - ఏవంవిధః ఈదృశః - కోపో - నాభూ త్ఖలు ఖలుశబ్దోఽనునయే ॥ ని ॥ 'నిషేధ వాక్యాలంకా రానునయామన్త్రిణే ఖ' ల్వి త్యమరః - ఇ త్యేవం - నాథ - నిగదతి వదతి సతి - తిర్య గామీలితాక్ష్యా - తిర్య క్తిరశ్చీనం యథా - ఆమీలితే - అక్షిణీ నేత్రే - యస్యా స్సా తథోక్తా తయా నాయికయా - అనల్పం బహులం - నయనజలమశ్రు - ముక్తం త్యక్తం - కిఞ్చి న్నోక్తం భాషితం తు కిఞ్చి న్నా - స్తీతి సంబన్ధః. 'న ఖలు తవ కదాచి త్కోప ఏవంవిధోఽభూత్' ఇ త్యనేన పూర్వ మ ప్యనేన బహుశోఽపరాద్ధ మితి వ్యజ్యతే, 'నయనజల మనల్పం ముక్తమ్' ఇత్యనేన ప్రసాద ప్రాదుర్భావ స్సూచ్యతే' 'తిర్య గామీలితాక్ష్యా'ఇ త్యనేన గమ్యమానప్రసాదసంవరణే 'నోక్తం చ కిఞ్చి ది'త్యనేన ఈర్ష్యానువృత్తి స్సూచ్యతే. అత్ర కోపభావశాన్తిః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. మానకృతో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః, అత్ర నర్మస్ఫోటః, 'నర్మస్ఫోట స్తు భావానాం సూచితోఽల్పరస స్తు హై రి' త్యుక్తత్వాత్. జాతి రలంకారః. 3౮

గాఢాలిఙ్గన వామనీకృత కుచ ప్రోద్భిన్న రోమోద్గమా
సాన్ద్రస్నేహ రసాతిరేక విగళ త్కాఞ్చీ ప్రదేశామ్బరా
మా మా మానద మాతి మా మల మితి క్షామాక్షరోల్లాపినీ
సుప్తా కి న్ను మృతా ను కిం మనసి మే లీనా విలీనా ను కిమ్ ?

నాయకవాక్యము.—గాఢ ఆలిఙ్గన వామనీ కృత కుచప్రోద్భిన్న రోమ ఉద్గమా = దిట్టమయిన కవుఁగిలింతచేత కుఱుచవిగాఁ జేయఁబడిన స్తనములయందు బిలికుతికిన గగుర్పాటుయొక్క పొటమరించుటగలది

(యు), సాన్ద్ర స్నేహ రస అతిరేక విగళత్ కాఞ్చీ ప్రదేశ అమ్బరా = దట్టమయిన (మిక్కుటమయిన) అనురాగ భావముయొక్క పెంపుచేత జాఱి పోవుచున్న మొలత్రాటితావునందలి వస్త్రముగలది(యు), (హా) మానద = (ఓయి) (నా) మానము చెఱుపు వాఁడా, మా మా = వలదు వలదు, అతి మా = అధికము వలదు, మామ్ అలమ్ = నన్నుగూర్చి చాలును, ఇతి క్షామ అక్షర ఉల్లాపినీ = ఇట్లని తగ్గిన యక్కరములను పలుకుచున్నది (యు నై), సుప్తా, కిం ను = నిద్రించినదాయేమి, మృతా కిం ను=మృతినొందినదా (మూర్ఛిల్లినదా) యేమి, మె మనసి లీనాకిం ను = నామనస్సులో అణఁగిపోయినదా యేమి, విలీనా కిం ను=లయమైనదాయేమి?

నానాయిక కుచములు కుఱుచలగునట్లుగా అదుమంబడి పులకలతో నిండుకొన్న బిగికవుంగిలింతతో అనురాగాతిశయముచే పిఱుంద చీర ఎడలి పడిపోవు చుండఁగా, 'వలదు వలదు, నామానము తీయకు, చాలు చాలు, నన్ను వదలు' అను నీయక్షరములను క్రమక్రమముగా తగ్గుతగ్గుస్వరమునఁ బలికి, ఆనందపారవశ్యముచేత కడకు నిద్రించినదో, మూర్ఛిల్లినదో నామన స్సులో డాఁగి పోయినదో, దానితో ఐక్యమయిపోయినదో తెలియని యట్లుగా నిశ్చేష్టురాలై యుండెను.

అవ॥ నాయకోక్తిః - గాఢాలిఙ్గ నేతి॥ గాఢాలిఙ్గన వామనీ కృత కుచ ప్రోద్భిన్నరోమోద్గమా దృఢాశ్లేష ఖర్వీ కృత స్తన సముద్భూత రోమాఞ్చా - సాన్ద్ర స్నేహ రసాతిరేక విగళ త్కాఞ్చీప్రదే శామ్బరా నిబిడ ప్రేమాతిశయ స్రంసమాన మేఖలాప దాంశుకా సతీ - నాయికా - హే మానద మానం గరిమాణం - ద్యతి ఖండయ తీతి - మానద - స్తస్య సం బుద్ధిః - మా మా అల మలం॥ ని॥ 'మాస్మ మాలం చ వారణే' ఇత్యమరః- అతీ అతిమాత్రం - మా అలం మాం ప్రతి అల మల మి త్యేత న్నివారణే- ఇత్య నేన ప్రకారేణ - క్షామాక్షరోలాపినీ పారవశ్యేవ కృశాక్షరం యథా భవతి తథా వ్యాహర న్తీ - అత్ర మామేత్యాది నిషేధబాహుళ్య మద్ధా

ష్ట్యాత్ - తతః క్రమేణ పారవశ్యాతిశయం ప్రాప్తా వితర్క్యతే- కిమితి- సుప్తా కిన్ను నిద్రితా కిన్ను - కిన్విత్యత్ర వితర్కే - మృతా కిన్ను - మూర్ఛితా కిన్ను అత్ర మృతి ర్నామ మూర్ఛా - 'దశైవ మరణావస్థా మృతి రిత్యుపచర్యతే' ఇత్యుక్తత్వాత్ - మే మనసి - లీనా కిన్ను శ్లిష్టా కిన్ను - విలీనా కిన్వితి సంబన్ధః. 'మనసి మే లీనా విలీనా ను కిమ్' ఇత్యనేన వితర్కద్వయేన వినష్టబాహ్యానుసంధానస్య అన్తరనుసంధానం కుర్వతో నాయకస్యాపి పారవశ్యోద్భేదో గమ్యతే. అత్ర ప్రళయో నామ సాత్త్వికభావః. 'ప్రళయో నష్టచేష్టతే' త్యుక్తత్వాత్. నాయికా పరకీయా కన్యా - యథా శాకున్తలే -

'ముహురఙ్గుళిసంవృతాధరోష్ఠం ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబాభిరామమ్
ముఖమంసవివర్తి పక్ష్మలాక్ష్యాః కథమ ప్యున్నమితం న చుమ్బితం తత్.' ఇతి. సమ్భోగశృఙ్గారః. అత్ర నమఃస్పర్శః 'నర్మస్పర్శ స్సుఖారమ్భో భయాన్తో నవసంగమః' ఇతి. జాతి రలంకారః. ... 35

పటాలగ్నే పత్యౌ నమయతి ముఖం జాతవినయా,
హఠాశ్లేషం వాఞ్ఛ త్యపహరతి గాత్రాణి నిభృతం,
అశక్తా చాఖ్యాతుం స్మితముఖసఖీదత్తనయనా
హ్రియా తామ్య త్యన్తః ప్రథమపరిహాసే నవవధూః. 36

నవసంగమంబున లజ్జాపరాధీనయయిన నాయికదశను వర్ణించుట.-

వధూః = క్రొత్తపెండ్లికూఁతురు, పత్యౌ పట ఆలగ్నే (సతి) = భర్త వస్త్రమును పట్టుకొన్నవాఁడు (కాఁగా), జాత వినయా (సతీ) ముఖం నమయతి = పుట్టిన (కలిగిన) వినయముకల (దై) ముఖమును వాంచుచున్నది, హఠ ఆశ్లేషం వాఞ్ఛతి (సతి) = బలాత్కారముతోడి కౌఁగిలింతును కోరుచున్నవాఁడు (కాఁగా), గాత్రాణి నిభృతమ్ అపహరతి = అవయవములను నిశ్చలముగా వెనుకకుఁదివిచికొనును, ఆఖ్యాతుం అశక్తా

సతీ = (ఈయనను నివారింపుఁడు అని) చెప్పుకొనుటకు అశక్తురాలై, స్మిత ముఖ సఖీ దత్త నయనా (సతీ) = చిఱునవ్వుతోడి (ఈసయ్యాటమునకు ముసిముసినవ్వులు నవ్వుచున్న) మోముగలవారయిన చెలికత్తెలవైపు (మీరయిన ఈయనచేష్టలను మాన్పుఁడు అనునర్థముగా) నిగుడ్పఁబడిన కన్నులు (గలదై), హ్రియాఅన్తః ప్రథమ పరిహాసె తామ్యతి = లజ్జచేత మనస్సులోనే తొలి సయ్యాటలో శ్రమపడుచున్నది.

తా.—నవవధువు ప్రథమపరిహాసమందు భర్త తనవస్త్రమునంటినంతట వినయముతో మోము వాంచుచున్నది, అతఁడు తన్ను బలాత్కారమునఁ గవుంగిలింపం గడంగుడు తాను తనయవయవములను వెనుకకు తగ్గించుకొని నిశ్చలముగా నుంచుకొనుచున్నది, వలదువలదు అని అతనితో చెప్పుటకు ధీరతచాలక, అతనియాసయ్యాటమునకు చిఱునవ్వునవ్వుచున్న తనచెలికత్తెలవైపు 'ఇతనిని మీరయిన నివారింపుఁడు' అనునర్థముగా చూచుచున్నది.

అవ ॥ నవసంగమె లజ్జా వ్యాకులాయాః నాయికాయాః దశాం కవి రాహ - పటాలగ్న ఇతి ॥ పత్యౌ ప్రియె - పటాలగ్నె చేలాఞ్చలగ్రాహిణి- సతి - జాత వినయా సతీ - అత్ర వినయశబ్దః కులపాలికాజనోచితాచార వాచకః - ముఖం - నమయతి అవాక్కరోతి, హఠాశ్లేషం ప్రసభాలిఙ్గనం- వాఞ్ఛతి త్యభిలషతి సతి - గాత్రాణ్యఙ్గాని - నిభృతం నిశ్చలం యథా భవతి తథా - అపహరతి అపాకర్షతి - ఆఖ్యాతు మేనం నివారయ తేతి వక్తు - మశక్తా౽క్షమా సతీ - స్మితయుక్తం ముఖం యాసాం తాః తథోక్తాః తాశ్చ తా స్సఖ్య శ్చ తాసు - దత్తె విన్యస్తే - నయనే నేత్రే - యయా సా తథోక్తా - ఏవం - ప్రథమపరిహాసే ఆద్యనర్మవ్యాపారె - నవ వధూర్నవోఢా - హ్రియా లజ్జయా - అన్తః అన్తరఙ్గే - తామ్యతి గ్లానిం భజ - తీతి సంబన్ధః, అత్రాభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ. అత్ర వ్రీడా నామ సం

చారీ భావః-నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయకోఽనుకూలః. సంభోగః శృఙ్గారః. సజ్జేచ్ఛారూపం శృఙ్గారి నమఞా. జాతి రలంకారః. 3౬

నాపేతోఽనునయేన యః ప్రియసుహృ
ద్వాక్యై ర్న యస్సంవృతో
యో దీర్ఘం దివసం విషహ్య హృదయే
యత్నా త్కథఞ్చిద్ధృతః
అన్యోన్యస్య హృతే ముఖే నిహితయో
స్తిర్యక్కథఞ్చి ద్దృశో
స్సంభేదే సపది స్మితవ్యతికరే
మానో విహ స్యోజ్ఝితః. 3౬

యః (మానః) = ఏ (కోపము), అనునయేన న అపేతః = (చెలి కత్తెల) ప్రార్థనచేత పోదాయెనో, యః ప్రియ సుహృత్ వాక్యైః న సంవృతః = ఏది అనుంగుమిత్రుల మాటలచేతను డిందదాయెనో, యః దీర్ఘం దివసం విషహ్య యత్నాత్ హృదయే కథఞ్చిత్ ధృతః = ఏది నిడుపయిన దినమంతయు ఓర్వఁబడి కడంకతో మనస్సునందు ఎట్లో (కష్టముతో) పెట్టుకోఁబడినదో, (సః) మానః = ఆ కోపము, అన్యోన్యస్య ముఖే హృతే (సతి) = ఒండొరుల ముఖము పెడమరింపఁబడినది (కాఁగా), కథఞ్చిత్ తిర్యక్ నిహితయోః దృశోః సంభేదే = ఎట్టకేలకు అడ్డముగా నిగుడ్పఁబడిన చూడ్కులయొక్క కలయికలో, స్మిత వ్యతికరే (సతి) = చిఱునవ్వుయొక్క సంబంధము (కలుగఁగా), సపది = తత్క్షణమే, విహాస్య = నవ్వి (హాస పూర్వకముగా), ఉజ్ఝితః = త్యజింపఁబడినది. దీర్ఘమ్—సాభిప్రాయము, ఈ యలుక చేత ఎంత సేపటికిని దినము ముగియనట్లు అగపడె ననుట.

అభి.—పగ అంతయు చెలికత్తెలు వేఁడినను మిత్రులు బోధించినను తీఱక హృదయమందు నాటుకొని యున్న యలుక రాత్రి ఏకాంతము కలుగఁగానే పెడమొగంబులనుండి అడ్డముగా నిగిడిన యొండొరుల చూపులు కలసి ముఖవికాసము లుప్పతిల్లుడు నిర్మూలమై పోయినది.

అవ॥ కవే ర్వాక్యం - నాపేత ఇతి॥ యో మానః - అనునయేన ప్రార్థనయా - సఖీనా మితి శేషః - నాపేతః నాపగతః - కించ యః- ప్రియసుహృద్వాక్యైః ప్రియస్య సుహృదః ప్రియసుహృదః తేషాం వాక్యై- ర్వచనైః - నజః సంవృతః న సమాపితః - యః దీర్ఘం మా కృతం - దివసం దినం - ॥ సూ॥ 'కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా' - విషహ్య సహిత్వా - యత్నా ద్ధృదయే - కథఞ్చి ద్ధృతః కృచ్ఛ్రేణ ధారితః - సః మానః అన్యోన్యస్య - ముఖే వదనే - హృతే ఆకృష్టే - అపాకృతే స తీత్యర్థః - కథంచి త్కేనాపి ప్రకారేణ - తిర్యక్తి రశ్చీనం - యథా భవతి తథా - విహితయోః కృతయోః - దృష్ట్యోః - సంభేదే సంగమే - స్మితస్య ఈషద్ధసితస్య - వ్యతికరే సంబన్ధే - సతి ఉభయో ర్ముఖవికాసే స తీత్యర్థః - సపది సద్యో - విహస్య హాసం కృత్వా - ఉజ్ఝితః విసృష్ట - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర కోపశాన్తిః. నాయికాస్వీయా మధ్యా చ. నాయకోఽనుకూలః. మానానన్తరం సంభోగః, చేష్టాకృతసఙ్గేచ్ఛారూపం శృఙ్గారి నర్మ. జాతి రలంకారః, ౩౭

గతే ప్రేమావేశే, ప్రణయబహుమానే విగళితే,
నివృత్తే సద్భావే, జన ఇవ జనే గచ్ఛతి పురః,
తదుత్ప్రేక్ష్యోత్ప్రేక్ష్య ప్రియసఖి గతాంస్తాంశ్చ దివసాన్,
న జానే కో హేతు ర్దళతి శతధా యన్న హృదయమ్॥ ౩౮

నాయకునిచే అసడ్డసేయఁబడిన నాయిక సఖితో మొఱ పెట్టు కొనుట.—ప్రియసఖి = అనుంగుఁ జెలియా, ప్రేమ ఆవేశే గతే (సతి) =

అనురాగముయొక్క-ఉద్రేకము పోయినది (కాఁగా), ప్రణయ బహుమానే విగళితే (సతి) = ప్రేమచేతి యాదరము తొలఁగినది (కాఁగా), సద్భావే నివృత్తే (సతి) = విశ్వాసము పోయినది (కాఁగా), (ఇపుడు), జనే జన ఇవ పురః గచ్ఛతి (సతి) = అతఁడు సామాన్యజనుని వలె ఎదుట పోవుచుండఁగా, తత్ (చ) గతాన్ తాన్ దివసాన్ చ = (ప్రియుఁడుచేసిన) యాయవమానమును కడచిపోయిన యా (ప్రేమ) దినములను, ఉత్ప్రేక్ష్య ఉత్ప్రేక్ష్య=తలపోసి తలపోసి, మమ హృదయమ్ = నాగుండె, శతధా న దళతి (ఇతి) యత్ (తత్ర) కో హేతుః న జానే = వేయిగా వ్రయ్యక యున్నందులకు ఏమి కారణమో ఎఱుంగను.

చెలీ, అతఁడు నామీఁది యా ప్రేమావేశమును, ఆయాదరమును, ఆ విశ్వాసమును అన్నిటిని విడనాడి ఇప్పుడు ఎవఁడో పరాయివానివలె నా మ్రోల పోవుచుండఁగా చూచి, ఆపూర్వదినములను స్మరించి స్మరించి నా గుండె ఏల వేయి వ్రయ్యలుగా వ్రయ్యదో చెప్పలేకున్నాను.

అవ॥ ప్రియేణ పరిభూతా నాయికా స్వీయాం దశాం సఖ్యాః పుర స్తావ దాహ - గత ఇతి॥ హే ప్రియసఖి-ప్రేమావేశే రాగోద్రేక - గతే అపగతే సతి - తతః - ప్రణయబహుమానే - ప్రణయేన ప్రేమ్ణా - కృతః - బహుమానః ఆదరః - యాదృశో బహుమానః క్రియతే తాదృశ ఇత్యర్థః - తస్మి - న్విగళితే నివృత్తే సతి, తదనన్తరం - సద్భావే సౌజన్యే - నివృత్తే అపయాతే సతి, ఇదానీం జనే - తస్మిన్ జనే - జన ఇవ సామాన్యజన ఇవ - పురః అగ్రతః - గచ్ఛతి వ్రజతి సతి - తత్ప్రియ కృత మవమానం చ - గతాన్ యాతాన్ - తాన్ దివసాంశ్చ యేషు దివసేషు సుఖ నోషితం తా నిత్యర్థః - ఉత్ప్రేక్ష్యోత్ప్రేక్ష్య స్మృత్వా స్మృత్వా మమ హృదయం - శతధా శత ప్రకారేణ - నదళత నభిద్యత - ఇతి యత్ తత్ర-కో హేతుః కిం కారణమితి - న జానే నావగచ్ఛా - మీతి సంబన్ధః. అత్ర గతే ప్రేమావేశ ఇత్యాదివాక్యచతుష్టయేన క్రమేణ

ప్రేమహాని గ౯మ్యతే. నిర్వేదో నామ సంచారీ భావః - అత్ర నాయికా సాధారణీ. హేతురలంకారః. 38

చిరవిరహిణో రుత్కణ్ఠార్త్యా శ్లథీకృతగాత్రయో
ర్నవ మివ జగ జ్జాతం భూయశ్చిరా దభినన్దతోః
కథ మపి దినే దీర్ఘే యాతే నిశా మధిరూఢయోః
ప్రసరతి కథా బహ్వీ యూనో ర్యథా చ తథా రతిః. 39

చిరమెడఁ బాసిన పడుచుదంపతుల కలయిక:—చిర విరహిణోః= చిరకాలము ఎడఁబాసినవారును, ఉత్కణ్ఠా ఆర్త్యాశ్లథీకృత గాత్రయోః = మిక్కుటంపుఁగోరికచేతి నెగులుచేత సడలినవిగా చేయఁబడిన మేనులు గల వారును, భూయః అభినన్దతోః = మఱల (కూడికచే) సంతసించుచున్న వారును, (అయిన) యూనోః=ప్రాయపుదంపతులకు, జగత్ నవమ్ ఇవ జాతమ్=లోకము క్రొత్తదియైంబోతె ఆయెను, తతః దీర్ఘే దినే యాతే (సతి)=అనంతరము నిడుదయైన పగలు కడచినది కాఁగా, నిశామ్ అధి రూఢయోః (తయోః)=రాత్రిని ఎక్కిన (యాదంపతులకు) (ఆదంపతులకు పగలు ముగిసి రాత్రి వచ్చినప్పుడు అనుట) యథాచ కథా బహ్వీ ప్రసరతి తథా రతిః (బహ్వీ) (ప్రసరతి)=ఏవిధముగా (ఒండొరులకై వారు పడిన యాచిరవిరహతాపాది వృత్తాంతముల) సల్లాపము దీర్ఘమై ప్రవర్తిల్లుచుండు నో ఆవిధముగా సురతంబును దీర్ఘమయి ప్రవర్తిల్లుచుండును.

'దీర్ఘ' అనుటచే ఎప్పుడెప్పుడు సూర్యుఁడస్తమించునా అని పగ లంతయు మిక్కిలి శ్రమపడుచుండిరని భావము. 'ప్రసరతీ' త్యాదిచే రాత్రిచాలసేపు తమ వియోగ క్లేశాదికములం జెప్పుకొనుచు దీర్ఘ సురతం బునం దేలిరని భావము.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - చి రేతి॥ చిరవిహిణోః చిరకాలవియుక్త యోః - ఉత్కణ్ఠార్త్యా - ఉత్కణ్ఠయాఔత్సుక్యేన - కృతా - ఆర్తిః

పీడా - తయా - శ్లథీకృతగాత్రయో రవసాదితశరీరయో - ర్యాభ్యాయః పున-
రభినన్దతోః సంతుష్యతోః - సమాగమే నేతిశేషః - యూనోః యువ
తిశ్చ యువా చ యువానౌ ॥ సూ॥ పుమాన్ స్త్రియా, ఇత్యేకశేషః -
తయో - శ్చిరాద్బహుకాలాత్ - జగ ద్భువనం - నవం నూతన - మివ -
జాతం ఉత్పన్నం - తతో - దీర్ఘే ఆయతే - దినే అహని - కథమపి
కృచ్ఛ్రేణ - యాతే-సతి - అత్ర దినస్య దీర్ఘతా ప్రతిపత్తి గుణారుసన్నిధి
వశా దన్యోన్యం భాషణాద్యభావే నేత్యవగన్తవ్యం - నిశాం రాత్రి-మధి
రూఢయోః తయోః బహ్వీ - బహుళా - కథా సల్లాపః - యథా యేన
ప్రకారేణ పసరతి ప్రవర్తతే - తథా తేన ప్రకారేణ - రతిః రతం - చ-
ప్రసర తీతి సంబన్ధః. చిరాత్సంగతయోర్విరహిణోః పరస్పరక్లేశకథనం ఇత
రేతర మపి సుఖావహ మితి భావః. హర్షో నామ సంచారీభావః.
నాయికా స్వీయా మధ్యాచ. నాయకోఽనుకూలః. ప్రవాసాన న్తర సం
భోగశృఙ్గారః. జాతిరలంకారః. ౩౯

దీర్ఘా తోరణమాలికా విరచితా
దృష్ట్యైవ నేన్దీవరైః,
పుష్పాణాం ప్రకర స్స్మితేన రచితో
నో కున్దజాత్యాదిభిః,
దత్త స్స్వేదముచా పయోధరభరే
ణార్ఘో న కుమ్భామ్భసా,
స్వైరేవానయవైః ప్రియస్య విశత
స్తన్వ్యా కృతం మఙ్గళమ్. ౪౦

కాంతుడు ప్రవాసమునుండి రాగా కాంతకుం గలిగిన సంతోషము
యొక్క చిన్నెలను వర్ణించుటః—

తన్వ్యా = సుందరిచేత, విశతః ప్రియస్య = (ప్రవాసమునుండివచ్చి యిల్లు) సొచ్చుచున్న కాంతునికి, దీర్ఘాతోరణమాలికా దృశా ఏవ విరచితా, ఇన్దీవరైః న=నిడుదయైన తోరణపుదండ (ద్వారముగాఁది పూదండ) చూపుతోనే గ్రువ్వఁబడినది, నల్లగలువలతోగాదు, అతనిని దూరము నుండియే ద్వారమునుండి నిడువాలిక కన్నులార మిక్కిలి వీక్షించినదనుట), పుష్పాణాం ప్రకరః స్మితేన రచితః, కున్దజాత్యాదిభిః నో = ముంగిలిలోనగు తావుల పూవుల చల్లుట చిఱునగవుతోనే చేయఁబడినది, మల్లెలు జాజులు లోనగువానితోఁ గాదు, (మల్లెలకన్నను రమణీయముగా చిఱునవ్వు నవ్వుచుండినదనుట), అర్ఘః స్వేదముచా పయోధర భరేణ దత్తః, కుమ్భ అమ్భసా న=అర్ఘ్యోదకము చెమటను తొరుఁగుచున్న వలుద చన్నులతో ఇయ్యఁబడెను, కలశ జలముతోఁగాదు, (సంతోషాతిశయము చేత అర్ఘ్యోదకము తేరం దోఁపక చెమరుగ్రక్కుచున్న యుబుకు స్తనములు గలదై చూచుచుండెననుట), (ఈవిధముగా), స్వైః ఏవ అవయవైః మఙ్గళం కృతమ్ = తన యవయవములతోనే (ప్రవేశ, మంగళము జరుపఁబడియెను.

ఇందు ప్రియుఁడు వీథిలో దూరమున వచ్చుచుండఁగా ఎదురు సూచుట, ముంగిటం బ్రవేశించి చూపులంగలయఁగా చిఱునగవు, గృహమధ్యముం జొచ్చి దరిసినంతట చెమరును, అను క్రమము, వాకిట తోరణము, ముంగిట పువ్వులు, మధ్యరంగమున నర్ఘ్యము, ననుక్రమముతో సుసంగతంబుగా నున్నది.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - దీ ఘేత్యాది॥ దీర్ఘా = ఆయతా - తోరణమాలికా తోరణస్రక్ - దృష్ట్యైవ - విరచితా నిర్మితా ఇన్దీవరైః నీలోత్పలైః - న = విరచితా - పుష్పాణాం కుసుమానాం - ప్రకరః ప్రక్షేపణం - స్మితేన - రచితః - కృతః - కున్దజాత్యాదిభిః మాఘ్యమాలత్యాదిభిః - కుసుమవిశేషైః నకృతః - ఆచారార్థం గృహాంగణేషు పుష్పోపహారః

క్రియతే - అర్థః ఉపచారవిశేషః - స్వేదముచా స్వేదం ఘర్మం ముఞ్చతీతి స్వేదముక్ - తేన పయోధరభరేణ కుచభారెణ - దత్తః - కుమ్భసృష్టా కలశోదకేన న దత్తః, ఏవం తస్యా ఏవ నాయికయా - విశతః దేశాన్తరా దాగత్య గృహం ప్రవిశతః - ప్రియస్య - సైవః స్వకీయైః - అకయత్నై రేవ - మఙ్గళం కల్యాణం - కృత మితి సంబన్ధః. అత్ర హర్షాఖ్య సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకోఽనుకూలః. ప్రవాసానన్తరం సంభోగః. చేష్టాకృత మాఙ్గోపక్షేపరూపం శృఙ్గారి నమర్మ. రూపకాలంకారః. ౪౦

కాన్తె సాగసి యాపితె ప్రియసఖీవేషం విధా యాగతె,
భ్రాన్త్యాలిఙ్గ్య మయా రహస్య ముదితం తత్సఙ్గమాపేక్షయా ;
ముగ్ధె దుష్కర ఏవ ఇ త్యతితరా ముక్త్వా హసంస బలా
దాలిఙ్గ్య చ్ఛలితాస్మి తేన కితవే నాద్య ప్రదోషాగమె. ౪౧

అపరాధి నాయకుఁడు నాయికచే వెడలనడువంబడి సఖీవేషమున నాయికం గలయుట:—సాగసి యాపితేకాన్తె ప్రియ సఖీ వేషం విధాయ అద్య ప్రదోష ఆగమె ఆగతె (సతి)=(ఆగస్=) తప్పిదముతో (సహ) కూడుకొన్నవాఁడయి (కావునసే) వెడలఁగొట్టంబడినవాఁడైన ప్రియుఁడు నాయొక్క అనుంగుఁ జెలికత్తె వేసము దాల్చి ఈ రాత్రియొక్క పూర్వ భాగమందు వచ్చినవాఁడుకాఁగా (రాఁగా ననుట), మయా భ్రాన్త్యా ఆ లిఙ్గ్య తత్ సంగమ అపేక్షయా రహస్యమ్ ఉదితమ్=(ప్రయోగకర్తృత్వ యము) నేను (నా సఖియే అను) భ్రమచేత కవుంగిలించి అతని పొందు నందు కోరికచేత రహస్యమును (తఱిమితిని పోయి తోడితెమ్ము అని) చెప్పితిని, (అంతట) తేన కితవేన = ఆమోసగాఁడు, (హా) ముగ్ధె ఏవ అతితరాం దుష్కరః ఇతి ఉక్త్వా=ఓ బేలా ఈతని మిక్కిలి అశక్యము అని

చెప్పి. సహాసం బలాత్ ఆలిఙ్గ్య (చ్) ఛలితా అస్మి = నవ్వుతో బలాత్కారమున కవుంగిలించి మోసము చేసెను (సంగమించె ననుట.)

అవ॥ ధూర్తేన నాయకేన కృతాం వఞ్చనాం నాయికా సఖీభ్యో నివేదయతి - కాన్త ఇతి॥ సాగసి సాపరాధే - కాన్తే - యాపితే - నిష్కాసితే - ప్రియసఖీవేష మిష్టవయస్యా నైపథ్యం - విధాయ కృత్వా - పున - రాగతే ప్రాప్తే సతి - మయా - భ్రాన్త్యా అజ్ఞానేన - ఆలిఙ్గ్య పరిరభ్య - తత్సఙ్గమాపేక్షయా - తస్య సంగమ స్తత్సంగమః - తస్మి - న్నపేక్షయా వాఞ్ఛయా - రహసి భవం రహస్యం - ఉదితం కథితం - తత్ర రహస్యం నామ 'గృహాగతః ప్రియఃమ యావధీరితః, సోఽవశ్యం త్వ యేదానీమేవ ఆనేతవ్యః, నో చేత్ క్షణ మపి జీవితం ధారయితుం న శక్నో మీ' త్యేవం రూపం వచనం - హే ముగ్ధే మూఢే - ఏషః త త్కార్య - మతితరా మత్యర్థం - దుష్కరో దుర్ఘట - ఇ త్యుక్త్వా తత - స్సహాసం హాసేన సహితం యథా భవతి తథా - బలా దాలిఙ్గ్య తేన కితవేన ధూర్తేన - అద్య అస్మి న్దివసే - ప్రదోషాగమే - ప్రదోషో రజనీముఖం-త- స్యాగమః ప్రాప్తిః - తస్మిం - శ్ఛలితా వంచితాఽస్మీతి సంబన్ధః. స్పష్ట ఏ వాభిప్రాయః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకఽశ్శఠః. సంభోగ శృఙ్గారః. అత్ర నర్మగర్భః. యుక్తి రలంకారః.

ఆశఙ్క్య ప్రణతిం పటాన్తపిహితౌ పాదౌ కరో త్యాదరా,
ద్వ్యాజే నాగత మావృణోతి హసితం, న స్పష్ట ముద్వీక్షతే,
మ య్యాలాపవతి ప్రతీపవచనా సఖ్యా సమం భాషతే,
తన్వ్యా స్తిష్ఠతు నిర్భరప్రణయితా మానోఽపి రమ్యోదయః.

నాయకుఁడు తననాయిక యొక్క మానప్రకారమును వర్ణించుట:—
ప్రణతిమ్ (పాద) ప్రణామమును (నేను తనపాదములకు మ్రొక్కుదు నని) ఆశఙ్క్య=ఊహించి (సదై), ఆదరాత్ పాదౌ పట అన్త పిహితౌ

కరోతి=(నానాయిక) గౌరవమువలన (గౌరవమిషచేత) అడుగులను వస్త్రము నంచుచేత కప్పఁబడినవానినిగాఁ జేయును (మదపరాధశాంతికై పాద ప్రణామము చేయ నీయదనుట), ఆగతం హసితం వ్యాజేన ఆ వృణోతి = వచ్చిన నవ్వును (ఏదో ఒక) మిషచేత కప్పిపుచ్చును (నవ్వు ప్రసాదసూచకము గాన దానిని అణఁచుకొనుచున్నది), స్పష్టం న ఉత్ వీక్షతే = చక్కఁగా మొగమెత్తి చూడదు (చాయచాయగా చూచుచునే యున్న దనుట), మయి ఆలాపవతి (సతి) ప్రతీపవచనా (సతీ) సఖ్యాసమం భాషతే = నేను మాటలాడుచుండఁగా ప్రతికూలమయిన మాటలుగలదై (తన) సఖితో మాటలాడును (నేను పలుకుమాటలకు ప్రతికూలవచనము లను నాతోఁ చెప్పక సఖితోఁ చెప్పును), తస్యాః నిర్భరప్రణయితా తిష్ఠతు మానః అపి రమ్య ఉదయః = చెలువయొక్క పట్టరాని యనురక్తి యటుండుఁగాక అలుకసయితము మనోహరమయిన ప్రాదుర్భావముకలది (ఈప్రకారముచే ప్రియురాలియొక్క పరమానురాగ మెట్లో అట్లే అలుకయు నన్ను తనియించిన దని భావము). 'ఉదయః' అనుటచేతను ఇది యామె యొక్క తొలియలుకయని యెఱుకపడుచున్నది.

తా.—నమస్కరింతునని యూహించి ఆదరమిషమున పాదములు నాకగపడనీయక కప్పుకొనుచున్నది, సహజముగా తనవదనమునకు వచ్చిన నవ్వును ఏదో మిషచే అణఁచుకొన్నది, నామాటలకు ప్రతికూలముగా నాతోఁబలుకక సఖితో పలుకుచున్నది, ప్రియురాలియొక్క ప్రేమావేశ మెట్లో అట్లే ఈ ప్రథమమానము సయితము నా చిత్తమును హరించుచున్నది.

అవ॥ నాయకోక్తిః - ఆశఙ్క్యేతి ॥ ప్రణతిం ప్రణామ - మాశఙ్క్య ఉత్ప్రేక్ష్య ఏవ ప్రణామం కరిష్యతీ త్యాశఙ్క్యే త్యర్థః - ఆదరా ద్బహుమానా - త్పాదౌ చరణౌ - పటాన్తపిహితౌ చేలాఞ్చలాచ్ఛాదితౌ - కరోతి - ఆగత ముద్గతం - హసితం - వ్యాజేన కేనాఽపి (చ్) ఛద్మనా - ఆవృణోతి ఆచ్ఛాదయతి - స్పష్టం వ్యక్తం - నోద్వీక్షతే నావలోకయతి -

మయి ఆలాపవతి సతి - ప్రతీప వచనా ప్రతికూల వాక్సతీ - సఖ్యా వయ స్యయా - సమం భాషతే ఆలపతి - తస్యాః కాన్తాయాః - నిర్భరప్రణ యితా - ప్రణయిన్యా భావః ప్రణయితా - నిర్భరా చ సా ప్రణయితా చ ॥ సూ ॥ 'త్వతలోర్గుణవచనస్య' ఇతి పుంవద్భావః - తిష్ఠతు ఆస్తాం - మాన ఈషాద్వ్యక్తతకోపోఽపి - రమ్యాదయో మనోహరోదయః - ఇతి సంబన్ధః. స్పష్ట ఏ వాభిప్రాయః. నాయికాస్వీయా ప్రగల్భా చ. నా యక శ్శఠః. మానకృత విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. మానకృతం చేష్టా రూపం సర్గ్య. జాతి రలంకారః. ౪౨

సా యావ న్తి పదా న్యలీకవచనై రాళీజనైః పాఠితా
తావ న్త్యేవ కృతాగసోఽద్భుతతరం వ్యాహృత్య పత్యుః పురః
ప్రారబ్ధా పరితో యథా మనసిజ స్యేహా తథా వర్ణితుం ;
ప్రేమ్ణోఽసామ్గ్ధ్యవిభూషణస్య సహజః కోఽప్యేష కా న్తః క్రమః.

సా = ఆనాయిక, అలీక వచనైః ఆళీజనైః యావ న్తి పదాని పాఠితా = మాయ మాటలుగలవారయిన చెలికత్తెలచే ఎన్ని మాటలు నేర్పఁబడినదో, తావ న్తి ఏవ కృత ఆగసః పత్యుః పురః ద్రుతతరం వ్యా హృత్య = అన్నిటి నే (ఆమాటలనుమాత్రమే) చేయఁబడిన నేరము గలవాఁ డయిన (అపరాధియయిన) భర్త యొక్క ఎదుట మిక్కిలి వడిగా పలికి, (తతః) మనసిజస్య ఈహా యథా తథా పరితః వర్ణితుం ప్రారబ్ధా = (అనం తరము) మన్మథునికోరిక యెట్లో అట్లు అంతటను వర్ణించుటకు ఆరంభించి నది, మౌగ్ధ్య విభూషణస్య ప్రేమ్ణః ఏషః సహజః కః అపి కాన్తః క్రమః= ముగ్ధత్వము అభరణముగాఁ గలిగిన యనురక్తికి ఇదిస్వాభావికమును అనిర్వ చనీయమును మనోహరమును (అయిన) ప్రకారము.

తా.— ఒకానొకముద్దరాలు తనకు మగనిపై చెలికత్తెలు నేర్పిన కోపంపు మాటలను అతనియెదుట పాఠము అప్పగించినట్లు (శుకానువాదము

వలె) వడివడిగా పలికి అనంతరము మదనేచ్ఛావశంవదయై యతనితో యథాపూర్వముగా వర్తించుచుండెను. ముగ్ధత్వముచే శోభిల్లుచుండెడి ప్రేమకు ఇది స్వాభావికమయిన మనోహర ప్రకారము, దీనిసొంపును వాక్రువ్వఁ దరముగాదు.

అవ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - నేతి॥ సా నాయికా - అళీకవచనై ర్మిథ్యాభాషితైః - ఆళీజనైః సఖీజనై - ర్యావన్తి పదాని యావత శ్శబ్దాః - పాఠితా అగమితా - కృతాగసః కృతాపరాధస్య - పత్యుః ప్రియస్య - పురః అగ్రతః - తావన్త్యేవ పదాని - ద్రుతతర మతిశీఘ్రం - వ్యాహృత్యోచ్చార్య - తతః పరం - మనసిజస్య మన్మథస్య - ఈహా కాఙ్క్షా - యథా భవతి తథా పరితః - వలితుం చరితుం - ప్రారబ్ధా ఉపక్రాన్తా - మౌగ్ధ్య విభూషణస్య - మౌగ్ధ్య మప్రాగల్భ్యం విభూషణ మాభరణం - యస్య తత్తథోక్తం తస్య - ప్రేమ్ణః ప్రియత్వస్య - ఏషః - సహజః నైసర్గికః - కోఽప్యనిర్వచనీయః - క్రమః ప్రకారః. - అభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ. నాయికాస్వీయా ముగ్ధాచ. నాయక శ్శఠః. సంభోగశృఙ్గారః. అత్ర సఙ్గేచ్ఛారూపం శృఙ్గారి నమః. జాతి రలంకారః. ౪౩

'దూరా దుత్సుక, మాగతే వివలితం, సంభాషిణి స్ఫారితం,
సంశ్లిష్య త్యరుణం, గృహీతవసనే సంకోచితభ్రూలతమ్,
మానిన్యా శ్చరణానతివ్యతికరే బాష్పామ్బుపూర్ణం క్షణాత్
చక్షు ర్జాత, మహో ప్రపఞ్చచతురం జాతాగసి ప్రేయసి.

మానిన్యాః చక్షుః = అలుకగలదానియొక్క (అలిగిన నాయిక యొక్క) నేత్రము, జాత ఆగసి ప్రేయసి = ఉత్పన్నమయిన తప్పిదముకల వాఁడయిన (తప్పుచేసినవాఁడయిన) ప్రియతమునివిషయమున, (దూరాత్ ఉత్సుకమ్ = దవ్వున (అతఁడు దూరమున వచ్చుచుండఁగా) కోర్కెచే ఉవ్విళ్లూరుచున్నదియు, ఆగతే (సతి) వివలితమ్ = (అతఁడు) (చెంతకు)

రాఁగా అవలికి త్రిప్పఁబడినదియు, సంభాషిణి (సతి) స్ఫారితమ్ = మాటలాడువాఁడు కాఁగా (మాటలాడం దొడంగుడు) విస్తరిల్లఁ జేయఁబడినదియు, సంశ్లిష్యతి (సతి) అరుణమ్ = కవుంగిలించుచుండఁగా ఎఱ్ఱనిదియు, గృహీత వసనే (సతి) సంకోచిత భ్రూ లతమ్ = పట్టుకొనఁబడిన వలువకలవాఁడు కాఁగా (వలువ నతఁడు పట్టఁగానే) ముడువఁబడిన బొమ తీఁగలుగలదియు, చరణ అనతి వ్యతికరే (సతి) బాష్ప అమ్బుపూర్ణమ్ = పాదముల నమస్కృతియొక్క సంబంధము కలవాఁడు కాఁగా (పాదముల కతఁడు ప్రణమిల్లఁగా) అశ్రు జలముతో నిండినది (యు), క్షణాత్ ప్రపఞ్చ చతురం జాతమ్ = (ఈవిధమున) అల్పకాలములోనే నానాప్రకారములచేత మనోహరము అయినది. ఇందు వరుసగా తొలుత సహజప్రేమయు అనంతరము క్రమక్రమముగా కోపవృద్ధియు కడపట కోపశాంతియుం జెప్పఁబడినవి.

తా.—ప్రియతముఁడు సాపరాధుఁడు వచ్చుచుండఁగా నాయిక కుపితయయ్యును తొలుత సహజప్రేమతో నతనిని ఉవ్విళులూరుచుం గాంచినది, అతఁడు సమీపమునకు రాఁగానే (అతనిని చూడనొల్లక) కంటిని అతని నుండి పెడగా మరల్చినది, అతఁడు మాటలాడ నారంభింపఁగానే కన్నులు విచ్చి చూచినది, అతఁడు కవుంగిలింపఁ గడంగుడు కన్నులు ఎఱ్ఱచేసికొన్నది, అతఁడువస్త్రము పట్టుకొనగానే బొమలు ముడిచినది, పాదములం ద్రెళ్లఁగానే బాష్పములజడి గురిసినది, ఇట్లు స్వల్పకాలములోనే ఆమె నేత్రము ఇన్ని విధములు పొంది మనోహర మైనది.

అవ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - దూరా దితి ॥ జాతాగసి కృతాపరాధే - ప్రేయసి ప్రియతమే - దూరాత్ స్థితే స తీతి శేషః - ఉత్సుక ముత్కణ్ఠిత, మాగతే ప్రాప్తే సతి - వివలితం వివర్తితం, సంభాషిణి ఆలపతి సతి - స్ఫారితం, సంశ్లిష్య త్యాలిఙ్గతి సతి - అరుణం రక్తం, గృహీతవసనే ఆకృష్టవస్త్రే సతి - సంకోచితభ్రూలతం - సంకోచితాభుగ్నా - భ్రూలతా

భ్రూవల్లీ - యస్య తత్తథోక్తం, చరణానతివ్యతికరే సతి - ఆనతేః ప్రణామస్య - వ్యతికర స్సంబన్ధః - చరణయో రానతివ్యతికరో యస్య తథోక్తః తస్మిన్ - బాష్పామ్బుపూర్ణమ్ అశ్రుజలభరితం - మానిన్యా మానవత్యాః - చక్షుర్నేత్రం - క్షణాదల్పకాలా - త్త్రిపఞ్చచతురం- ప్రపఞ్చేన ఔత్సుక్యాది బహుప్రకారేణ - చతురం మనోహరం - జాతం సంపన్నమ్ - అహో ఆశ్చర్య - మితి సంబన్ధః. అత్ర ఔత్సుక్యం స్వాభావిక ప్రేమాతిశయేన, వివలితత్వ మపరాధినం ద్రష్టు మసహ మానతయా, స్ఫారితత్వం క్రోధోదయేన, అరుణత్వం క్రోధవృద్ధ్యా, భ్రూలతాసంకోచః క్రోధాతిశయేన, బాష్పామ్బుపూర్ణత్వం క్రోధశాన్త్యా చేతి వేదితవ్యమ్. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యాప్రగల్భయో రన్యతరా. నాయక శ్శఠః. మానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః. ఈర్ష్యాక్రోధప్రాయం సర్గః. జాతి రలంకారః. ౪౪

అజ్ఞానా మతితానవం కుత ఇదం? కస్మా చ్చ కస్మా? త్త్వుటో
ముగ్ధే పాణ్డు కపోల మానన? మితి ప్రాణేశ్వరే పృచ్ఛతి,
తన్వ్యా సర్వమిదం స్వభావత ఇతి వ్యాహృత్య పక్ష్మా న్తర
వ్యాపీ బాష్పభర స్తయా వలితయా నిశ్వస్య ముక్తోఽన్యతః.

ముగ్ధే=ఓచిన్న దానా, అఙ్గానామ్ ఇదమ్ అతి తానవమ్ కుతః= (నీ) యవయవములకు ఈ అధిక కార్శ్యము ఏకారణమున (కలిగినది), (కిం) చ కస్మాః కస్మాత్=మఱి (యీ) వణఁకు ఏల (కలిగినది) ఆననమ్ పాణ్డు కపోలమ్ కుతః= వెలుగము పాలిన చెక్కిళ్లుగలది ఏల (అయినది), ఇతి ప్రాణేశ్వరే పృచ్ఛతి (సతి)=ఇట్లని జీవితనాయకుఁడు (ప్రియతముఁ డనుట), అడుగఁగా, (ప్రయోగవ్యత్యయము.—) తయా తన్వ్యా ఇదం సర్వం స్వభావతః ఇతి వ్యాహృత్య=ఆ చెలువ ఇది యెల్లను స్వభావముచేత నే అని పలికి, వలితయా పక్ష్మ అన్తర వ్యాపీ బాష్పభరః అన్యతః ముక్తః= పెడ

మొగమయి తెప్పలలోపల నిండుచున్న కన్నీళ్ల మొత్తమును అవతలి ప్రక్కను విడిచినది.

తా. —ప్రవాసాగతుఁడు నాయకుఁడు నాయికయొక్క తదీయాంగ కార్శ్యాదికమునకు తనతోడి యెడఁబాపే కారణ మని యెఱింగియు, ఆమెను తత్కారణమడుగఁగా ఆమె నీతోడివియోగ మే కారణ మని తన ప్రేమాతిశయమును తా నే చెప్పుకో నొల్లకయు తన ప్రేమ తం డెఱుఁగఁ డాయెఁగదా యను దైన్యముచేతను 'ఇది యెల్ల నాకు స్వాభావిక మే' యని వంకరమాట పలికి అవ్వలి మొగంబయి విస్తారముగా కన్నీళ్లు విడిచినది.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - అఙ్గానా మితి ॥ హేముగ్ధే - అఙ్గానాం అవయవానామ్ - ఇదమ్ అతితానవ మతి కార్శ్యం - కుతః కస్మాద్ధేతోః- అయం - కమ్పో వేపథు శ్చ - కుతః కస్మా - దిద మాననం ముఖం చ - పాణ్డుకపోలం పాణ్డురగణ్డస్థలం - కుత ఇ త్యేవం ప్రాణేశ్వరే ప్రియత మే- పృచ్ఛతి - సానునయ మనుయుఞ్జానే సతి - తన్వ్యా కాన్తయా - సర్వ మిదం - స్వభావతః నిసర్గాత్ - ఇతి - వ్యాహృ త్యోక్త్వా - వలితయా వివృత్తయా - నిశ్వస్య నిశ్వాసం కృత్వా - పక్ష్మా న్తర వ్యాపీ - పక్ష్మణా మక్షిరోమ్ణాం - అ న్తరం మధ్యం - వ్యాప్నో తీతి పక్ష్మాన్తరవ్యాపీ - బాష్ప భరః అశ్రుపూరః - అన్యత ఇతరత్ర - ముక్తో విసృష్ట - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర నాయకే కార్యాన్తరవ్యాసక్తేన చిరం సమాగత్య తనుత్వాదికం స్వ స్యా నాగమనాదితి జాన త్యపి కుత ఇతి పృచ్ఛతి సతి అజానేవ వక్తు మసహ మానాయా నాయికాయా సర్వమిదం స్వభావత ఇతి వక్రోక్త్యా నిర్వేద స్సూచితః-బాష్పభరోఽన్యతో ముక్త ఇత్య నేన దైన్యం సూచితమ్. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ - కించ విరహోత్కణ్ఠితా వా, యథోక్తం భారతీయే.—

'అనేక కార్యవ్యాసంగా ద్యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః
కాలత స్సైవ దుఃఖార్తా విరహోత్కణ్ఠితా మతా ;

అస్యా స్తనత్వం కమ్ప శ్చ పాణ్డిమా బాష్పనిర్గమః
నిర్వేదశ్వాసనై న్యాద్యా అనుభావా భవ న్త్యమీ.' ఇతి.

దైన్యం నామ సంచారీ భావః. ప్రణయమానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః. మానకృతం వాగ్రూపం శృఙ్గారి నర్మ. జాతి రలంకారః. ౪౫

రాత్రౌ వారిభ రాలసామ్బుదరవోద్విగ్నేన జాతాశ్రుణా
పాన్థే నాత్మవియోగదుఃఖపిశునం గీతం తథోత్కణ్ఠయా
ఆస్తాం జీవితహారిణః ప్రవసనాలాపస్య సంకీర్తనం
మానస్యాపి జలాఞ్జలి స్సరభసం లోకేన దత్తో యథా. ౪౭

(ప్రయోగవ్యత్యయము.—) రాత్రౌ వారిభర అలస అమ్బుదరవ ఉద్విగ్నేన జాత అశ్రుణా పాన్థేన= రాత్రియందు నీటిబరువుచే మందమయిన మేఘముయొక్క శబ్దముచే దిగులుపడినవాఁడును (అందుచేతనే) ఉత్పత్తిల్లిన కన్నీరుగలవాఁడును (అయిన) యొకానొక ప్రవాసి, ఆత్మ వియోగ దుఃఖ పిశునం తథా గీతమ్.తన విరహ దుఃఖమునకు సూచకముగా అట్లు పాడెను; (ఎట్లు పాడెననఁగా), యథా = ఎట్లు (పాడిన), జీవితహారిణః ప్రవసన ఆలాపస్య సంకీర్తనమ్ ఆస్తామ్=ప్రాణమును హరించునదైన దేశాంతరగమన ప్రస్తావమును ఉచ్చరించుట (అటు) ఉండుఁగాక (అనఁగా దేశాంతర ప్రయాణ మనుమాట నే వదలుకొనుటయే గాక), సరభసం మానస్య అపి లోకేన జల అఞ్జలిః దత్తః = త్వరగా అలుకకు సయితము జనులు నీటి దోసిటిని ఇచ్చిరో (అట్లు పాడె నని పూర్వమున కన్వయము.) (అనఁగా ఆ వియోగియొక్క విరహవేదనాసూచక గీతమును విని లోకులు దూరపుఁ బయనములు కట్టుకొన్నవారు ఆ పయనములను స్మరింపక మానుకొన్నారు సరియేగదా, అలుకలు దాల్చినవారు సయితము వెంటనే ఆ యలుకలను మానుకొన్నారు.)

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - రాత్రా వితి ॥ రాత్రౌ నిశి - వారిభరాల సామ్బుదరవో ద్విగ్నేన - వారిణో జలస్య - భరో భారః - తేన - అలసో మన్థరః - సచాసౌ వమ్బుద శ్చ తస్య - రవో గర్జితం - తేన - ఉద్విగ్నః త్రస్తః - తేన - జాతాశ్రుణా ఉదితబాష్పేణ - పాన్థేన ప్రోషితేన- ఆత్మవియోగదుఃఖపిశునమ్ - ఆత్మన స్స్వస్య - వియోగో విరహః - తేన - దుఃఖం వ్యథా - తస్య పిశునం సూచకం - యథా భవతితథా - ఉత్కణ్ఠయా ఔత్సుక్యేన - తథా తేన ప్రకారేణ - గీతం గానం కృతం - జీవితహారిణః - ప్రవసనాలాపస్య ప్రవాసకథాయాః - సంకీర్తన ముచ్చారణమ్ - ఆస్తాం తిష్ఠతు - యథా యేన ప్రకారేణ - లోకేన జనేన సరభసం సత్వరం- మాన స్యాపి ప్రణయకోప స్యాపి - జలాఞ్జలి - జలస్య అఞ్జలి నిర్వాప ఇత్యర్థః - దత్త ఇతి సంబన్ధః. తస్య పాన్థస్య తథావిధ మార్తనాదం శ్రుత్వా లోకః క్షణమాత్రవిరహా దపిబిభేతీ స్మే త్యభిప్రాయః. దైన్యం నామ సంచారీ భావః. నాయికానాయకవిశేషో న స్ఫుటః. ప్రవాస విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. జాతి రలంకారః. ౮౬

స్వం దృష్ట్వాకరజక్షతం మధుమదక్షీబాఽవిచా ర్యేర్ష్యయా
గచ్ఛన్తీ 'క్వను గచ్ఛసీ'తి విధృతా బాలా పటాన్తే మయా;
ప్రత్యావృత్తముఖీ సబాష్పనయనా సాముఞ్చ ముఞ్చేతి మాం
కోపప్రస్ఫురితాధరం య దవద త్తత్కేన విస్మార్యతే. ౮౭

మధు మద క్షీబా సా బాలా=మద్యముయొక్క కైపుచేత కైపెక్కినదయిన యా బాల, స్వం కరజ క్షతం దృష్ట్వా=తనదైన గోటిగాయమును (నామేనం) గాంచి, అవిచార్య ఈర్ష్యయా గచ్ఛన్తీ = (తాను చేసిన నఖక్షతమే యని) తెలిసికొనక (సవతిచేసినట్టి దని తలంచి) యీసుచేత వెడలిపోవుచు, క్వ ను గచ్ఛసి ఇతి మయా పట అన్తే విధృతా (సతీ) = ఎక్కడికి పోయెదవు అని నాచేత వలువ యంచున పట్టుకొనఁబడిన దై, ప్రత్యావృత్త ముఖీ సబాష్ప నయనా = అవలికిమరలిన ముఖముగలది

(యు) కన్నీళ్లతోఁ గూడుకొన్న కన్నులుగలది (యును) (ఐ), ముఞ్చ ముఞ్చ ఇతి = వదలు వదలుము అని, మాం కోపప్రస్ఫురిత అధరం యత్ అవదత్ = నన్ను కోపముచేత అదరుచున్న పెదవి కలుగునట్లుగా ఏమి పలికెనో, తత్ కేన విస్మార్యతే = అది దేనిచే మఱపింపఁబడును (ఎట్లును మఱపింపఁబడ దనుట).

తా.—నా ముగ్ధనాయిక మద్యముచే మైకెక్కినదై నామేనం దాను గావించిన గోటిగాయమును సవతి చేసినట్టి దని తలంచి నిజము ఆలోచించికొనక ఈసుచే నన్ను వదలి పోవుచున్నదై, నేను వలువకొనం బట్టుకొని 'ఎట కేఁగెద'వని యడుగఁగా మొగ మవలికిం ద్రిప్పి 'వదలు వదలు' అని నన్ను కోపముచేత మోవి యదరుచుండఁగా ఏమి పలికినదో దానిని ఎట్లును మఱువ శక్యముగాదు.

అవ ॥ నాయకోక్తిః - స్వ మితి॥ బాలా తన్వీ - మధుమదక్షీబా - మధునో మద్యస్య - మదేన - క్షీబా మత్తా - భూత్వా - స్వ మాత్మీయ మాత్మనా కృత మిత్యర్థః - కరజక్షతం నఖక్షతం - దృష్ట్వా వీక్ష్య - అవిచార్య స్వేన కృత మిత్యజ్ఞాత్వా - ఈర్ష్యయా సపత్నీకృత మిత్య సూయయా - గచ్ఛన్తీ అపయాన్తీ - క్వ ను గచ్ఛసీతి కుత్ర వ్రజసీతి - నుశబ్దః పృచ్ఛాయాం - మయా పటాన్తే చేలాఞ్చలే - విధృతా గృహీతా - సా ప్రత్యావృత్తముఖీ ప్రతినివృత్తవదనా - సబాష్పనయనా సాశ్రునేత్రా - సతీ మాం - 'ముఞ్చముఞ్చ విసృజ విసృజేతి - కోపప్రస్ఫురితాధరం - కోపేన - ప్రస్ఫురితః కమ్పితః - అధరో యస్మి న్కర్మణి త త్తథో క్తమ్ - అవద దవోచ - దితియత్ త - త్కేన హేతునా - విస్మార్యతే స్మరణం ప్రాప్యతే - కేనాపి విస్మర్తు మశక్య మిత్యర్థ ఇతి సంబన్ధః. స్పష్ట ఏ వాభిప్రాయః. నాయికా స్వీయా మధ్యాప్రగల్భయో రన్యతరా, నాయకోఽనుకూలః. అత్ర ఈర్ష్యాకోఽభిప్రాయం కైశికీవృత్తే రఙ్గం నర్మ. జాతి రలంకారః. ౮౭

చపలహృదయే కిం స్వాతన్త్ర్యా త్త్వయా గృహ మాగత
శ్చరణపతితః ప్రేమార్ద్రార్ద్రః ప్రియ స్సముపేక్షితః
త దిద మధునా యావజ్జీవం నిర స్తసుఖోదయా
రుదితశరణా దుర్జాతానాం సహస్వ రుషాం ఫలమ్. ౮౦

నాయికతో చెలికత్తె నాయకపక్షమున వాదించుచున్నది:—

(హే) చపలహృదయే త్వయా ప్రేమ ఆర్ద్ర ఆర్ద్రః గృహమ్ ఆగతః చరణపతితః ప్రియః స్వాతన్త్ర్యాత్ కిం సముపేక్షితః=(ఓసి) చంచలాత్మురాలా (ఇట చాపల్యము తోంటిప్రేమను దలంపమియే) నీచేత ప్రేమ (రసము) చేత మిక్కిలి కరఁగినవాఁడు ఇంటికి వచ్చినవాఁడు (నీప్రసాదముకై నీ) పాదములయందు వ్రాలినవాఁడు (నయిన) కొంతుఁడు నీ యిచ్చచేత ఏల తిరస్కరింపఁబడియెను (అట్టివానిని ఏల తిరస్కరించితి వనుట), తత్= ఆకారణముచేత, అధునా యావత్ జీవమ్=ఇప్పుడు (ఇఁకను) ప్రాణమున్నంతకాలము, నిర స్త సుఖ ఉదయా రుదిత శరణా (చ సతీ)=పోఁగొట్టుకొనఁబడిన సుఖ ప్రాదుర్భావముకలదానవు (ను) ఏడుపే రక్షకముగాఁగల దానవు (ను గా), దుర్జాతానాం రుషామ్ ఇదంఫలం సహస్వ = దుష్టములయిన కోపములయొక్క యీపరిపాకమును అనుభవింపుము.

ఇదమ్ - అనుటచేత నాయిక యిప్పటికే పశ్చాత్తాపతప్తురాలై ఏడ్చుచున్నదని తెలియ నగుచున్నది.

అవ ॥ నాయకేన భేదోపాయం గమితా సఖీ నాయికా ముపాలభతే చపలహృదయ ఇతి ॥ చపలహృదయే చఞ్చలచిత్తే అత్ర చాపలేన అవిమృశ్యకారిత్వం వివక్షితం - తథా తేన ప్రకారేణ - ప్రేమార్ద్రార్ద్రః - ప్రేమ్ణాప్రియత్వేన-అద్రార్ద్రః అత్యన్తమార్ద్రస్సరసః - ప్రియః వల్లభః- గృహం భవన - మాగతః ప్రాప్త - శ్చరణ పతిత స్సన్ - స్వాతన్త్ర్యాత్. స్వచ్ఛన్దత్వాత్ - కిం సముపేక్షితః కి మర్థ మవధీరితః - తత స్తస్మాత్కారణాత్ - ఇదానీం - యావజ్జీవం జీవితావధి - నిర స్తసుఖోదయా

అపాకృతసుఖప్రాప్తిః - రుదితశరణా రోదనాలమ్బనా సతీ - దుర్జాతానాం దుష్టానాం- రుషాం రోషాణా- మిదం- ఫలం పరిపాకం- సహస్వ క్షమ - స్వేతి సంబన్ధః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ; కించ కలహాన్తరితా - యథోక్తం భారతీయే——

'సేర్ష్యైః కలహనిష్క్రాన్తో యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః
సా పశ్చాత్తాపసంతప్తా కలహాన్తరితా భవేత్;
చిన్తానిశ్వాసఖేదైశ్చ హృత్తాపాఽభినయేన చ
సఖీనాం విప్రలాపైశ్చ ఆత్మావస్థావలోకనైః,
గ్లానిదైన్యాశ్రుపాతైశ్చ రోగస్యాగమనేన చ,
విభూషణాతనుత్వేన దుఃఖేన రుదితేన చ,
ఖణ్డితా విప్రలబ్ధా చ కలహాన్తరితా భవేత్,
తథా ప్రోషితకాన్తా చ; భావైరేవం ప్రయోజయేత్.' ఇతి.

అత్ర నాయకః శఠః. సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౮౬

నభసి జలదలక్ష్మీం సాస్రయా వీక్ష్య దృష్ట్యా
ప్రవససి యది కాన్తేత్యర్ధ ముక్త్వా కథంచిత్
మమ పట మవలమ్బ్య ప్రోల్లిఖన్తీ ధరిత్రీం
య దను కృతవతీ సా తత్ర వాచో నివృత్తాః. ౮౭

సా=ప్రియ, నభసి జలద లక్ష్మీం సాస్రయా దృష్ట్యా వీక్ష్య=ఆకాశమున మేఘముల సొంపును అస్రములతో (బాష్పములతో) కూడుకొన్న చూపుతోచూచి, కాన్త ప్రవససి యది ఇతి=ప్రియుఁడా ప్రవసింతువేని (దేశాంతరప్రయాణము చేసెదవేని) అని, కథఞ్చిత్ అర్ధమ్ ఉక్త్వా=ఎట్లో (కష్టపడి) సగము (మాటను) పలికి, మమ పటమ్ అవలమ్బ్య ధరిత్రీం ప్రోల్లిఖన్తీ అను యత్ కృతవతీ తత్ర వాచః నివృత్తాః=నా వస్త్రమును పట్టుకొని నేలను (కాలిబొట్టనవ్రేలితో) గీఁకుచు అనంతరము ఏమి చేసినదో

ఆవిషయమున మాటలు వెనుకకు మఱలినవి (ఆ యనుభావవిశేషములను వర్ణింప నలవిగాదనుట.)

సాస్రయా - కన్నీళ్లు విరహిమారకమయిన మేఘోదయముచేత. అర్ధమ్-సగమేచెప్పుట (అంతయుం జెప్పజాలమి) భావి వియోగ దుఃఖ సాగరములో మునింగినందున. కథఞ్చిత్-అయర్థమునైనను చెప్పుట ప్రయాస కారి యగుటకు ఆదుఃఖమే కారణము. వాచో నివృత్తాః-నాహృదయమున ఆతీరు నాటుకొనియున్నది, వాక్రువ్వం దరముగాదు, అనుట.

అవ॥ నభసీతి॥ నభసి ఆకాశే-జలదలక్ష్మీం మేఘసామగ్రీం-సాస్రయా సబాష్పయా- దృష్ట్వా దృశా - వీక్ష్య అవలోక్య - హే కాన్త ప్రియ- ప్రవససియది ప్రవాసం కరోషిచేత్ - ఇతి కథంచి త్కృచ్ఛ్రేణ - అర్ధం సావశేషం వాక్య మితి శేషః-ఉక్త్వా భాషిత్వా-మమ-పట మంశుక-మవల మ్బ్యగృహీత్వా-ధరిత్రీం భువం-ప్రోల్లిఖ న్తీ కష న్తీ-అను పశ్చా-త్సాయత్ కమ్మ కృతవతీ - తత్ర తస్మి న్కర్మణి - వాచ ఉక్తయః - నివృత్తాః వ్యావృత్తా ఇతి సంబన్ధః. య త్కృతవ తీ త్యత్ర - యచ్ఛబ్దవాచ్యైర్ నిశ్శ్వాస వైవర్ణ్య బాష్పగద్గదాదిభిః అనుభావై 'స్త్వాంవినా క్షణ మపి జీవితు మహం నశక్నో మీ'త్యయ మర్థః 'ప్రవససి యదీ' త్యస్య వాక్య శేషత్వే నావగ న్తవ్యః. తత్ర వాచో నిరస్తా - ఇత్య నేన నాయికాయా శ్చిన్తానిశ్వాసాదీనా మనుభావానాం దశావిశేషః పశ్యతాం మనోగోచర ఏవ న వాగ్గోచర ఇత్యర్థో గమ్యతే. దైన్యం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకోఽనుకూలః. భవిష్యత్ప్రవాసవిప్ర లమ్భశృఙ్గారః. అత్ర నర్మస్ఫోటః. జాతి రలంకారః. ౪౯

బాలే,నాథ, విముఞ్చ మానిని రుషం, రోషాన్మయా కిం కృతం?
ఖేదోఽస్మాసు.న మేఽపరాధ్యతిభవాన్,సర్వేఽపరాధా మయి
త త్కిం రోదిషి గద్గదేన వచసా? కస్యాగ్రతో రుద్యతే?
న న్వేత న్మమ. కా తవాస్మి? దయితా.నా స్మీ త్యతో రుద్యతే.

నాయకుఁడు.—బాలే = (ఓ) పిల్లా; నాయిక.—నాథ=(ఓ)దొరా; నాయ.— మానిని రుషం విముఞ్చ = ఓకోపనురాలా కోపమును మానుము; నాయి.—రోషాత్ మయా కిం కృతమ్-కోపమువలన నాచేత నేమిచేయఁబడినది (నే నేమికోపకార్యము చేసితిని, నన్నుఁగోపము మాను మనుటకు? అనుట); నాయ.—అస్మాసు ఖేదః=మామీఁద ఆయాసము (ఆయాసపడుటయే); నాయి.—భవాన్ మే న అపరాధ్యతి=నీవు నాకు అపరాధము నొనర్ప లేదు, సర్వే అపరాధాః మయి (వర్తన్తే)=సకలమయిన నేరములును నాయందు (కలవు) (నీవునాకేమియు ఎగ్గుచేయలేదే, అన్ని తప్పులను నేనే గదా చేసితిని); నాయ.—తత్ గద్గదేన వచసా కిం రోదిషి = అటయిన డగ్గుత్తికగల మాటతో (డగ్గుత్తికతో పలుకుచు) ఏల యేడ్చెదవు? నాయి.—కస్య అగ్రతో రుద్యతే = ఎవనియెదుట ఏడ్చుట (నే నెవని యెదుట నేడ్చితిని)? నను ఏతత్ మమ అగ్రతః = ఓసి యిదే నా మ్రోలను; నాయి.—తవ కా అస్మి=నీకు (నేను) ఏమి అగుదును; నాయ.—దయితా = ప్రియవు; నాయి.—న అస్మి ఇతి అతః రుద్యతే=(ప్రయోగవ్యత్యయము.) కాను అనెడి యీ కారణంబువలన ఏడ్చుచున్నాను.

ఈనాయిక తన్ను నాయకుఁడు 'దయితా' అని పిలువక చేటినో ఎవ తెనో పిలిచినట్లు 'బాలా' అని పిలిచినందున తనమీఁది ప్రేమ సవతులపాలై పోయెఁగదా యని కుందు గలిగి ప్రతిసంబోధన 'వల్లభా' 'ప్రాణేశ్వరా' అనునిట్టి యనురాగసూచకపదమున చేయక 'పోషకుఁడా' అను నభిప్రాయముగా 'నాథ'అని చేసి ఏడ్చుచుండినది. ఏల యేడ్చెద వని కడపట నతఁడడుగఁగా దయితను కా ననియె యేడ్చుచున్నాను అని యుపసంహరించినది.

ఇట వేమారెడ్డిగారి వ్యాఖ్యలో నాయిక ఖండితగా వివరింపఁబడినది. ఖండిత యనుట యుక్తియుక్తముగా నుండలేదు; నాయికాఖేదమునకు బాలాపదసూచిత భర్తృనిరనురాగమే కారణముగా గ్రహించుట సమంజసము.

అవ॥ నాయికా నాయకయో రుక్తి ప్రత్యుక్తిరూపా వాక్యమాలా-బాలఇతి ॥ హే బాలే ముగ్ధే - నాథ స్వామిన్ - హే మానిని హే కోపనే - రుషం కోపం - విముఞ్చ త్యజ - మయా రోషా త్కిం కృతం - కి మాచరిత - మస్మాసు ఖేదః క్లేశః కృత ఇతి శేషః - భవా న్మహ్యం నాపరాధ్యతి న ద్రుహ్యతి॥ సూ॥ క్రుధద్రుహేత్యాదినా చతుర్థీ - మయి- సర్వే సకలా అపరాధా స్సన్తి - తస్మా ద్ధేతోః - కిం గద్గదేన స్ఖలితేన - వచసా వాచా రోదిషి రోదనం కరోషి - కస్య - అగ్రతః పురో-రుద్యతే రోదనం క్రియతే-మమ అగ్రత ఏత దిదం రోదనం క్రియతే-త వాహం కాఽస్మి-దయితా ప్రియా భవసి-నాస్మి న భవామి-త్యతః కారణాత్ రుద్యత ఇతి సంబన్ధః. అత్ర ప్రగల్భాయాం 'బాలే' ఇ త్యామన్త్రణం నాయకేన వక్రోక్త్యా కృతం, త యాపి తజ్ జ్ఞాత్వా త థైవ వక్రోక్త్యా ప్రియం ప్రతి నా థే త్యామన్త్రణం కృతం, తత స్తేన అజ్ఞేవ మాలమ్బ్య 'మానిని రుషం ముఞ్చే' త్యనునయః కృతోఽనుసంధేయః, తత స్తయా వక్రో క్త్యైవ 'రోషా న్మయా కిం కృత మి' త్యుత్తరం ద త్తం, తత స్తేన 'ఖేదోఽస్మాసు కృత' ఇ త్యుక్తం, తత స్తయా 'అపరాధిని ఖలు ఖేదః క్రియతే-భవా న్నాపరాధ్యతి-కుతః ఖేద' ఇతి-విపరీతలక్షణయా భవా నపరాధీ ఖేదః కథం న కర్తవ్యః?' ఇతి సూచితమ్, తత స్తేన 'సర్వేఽపరాధా మయీ' త్యపరా ధాఙ్గీకారేణ 'రుషం ముఞ్చే' త్యనునయః ప్రకటీకృతః, తత స్తయా-త 'త్తస్మా ద్రోషస్య.మోచనా త్కిం కృత మి' త్యుక్తం, తత స్తేఽ 'గద్గదేన వచసా ఖేదమూలం రోదనం కరోషీ' త్యుక్తం, తత స్తయా 'క స్యాగ్రతో రుద్యత' ఇ త్యనేన 'సంబన్ధతః ఖలు రోదనస్య ఖేదమూలత్వం - మమ కో భవా ని' త్యుక్తం, తత స్తేన తస్యా వక్రో క్త్యభి ప్రాయం విజ్ఞాయ అజానతేవ 'న న్వేత న్మ మాగ్రత' ఇ త్యుత్తరం ద త్తం, తత స్తయా 'పురతో రోదితు మహం తవ కాస్మీ' త్యుక్తం, తత స్తేన 'మమ త్వం దయితే' త్యుక్తం, తతః తయా 'దయితైవ నా స్మీ త్యతః కారణా న్మయా రుద్యత ' ఇ త్యుక్త మి త్యవగ న్త

వ్యమ్. అత్ర నాయికా స్వీయా - ధీరా ప్రగల్భా చ. కిం చ ఖణ్డితా - యథోక్తం భారతీయే-

'అన్యాసఙ్గా త్సముచితే వాసకే నాగతః ప్రియః
యస్యా స్సా మానదుఃఖార్తా ఖణ్డితే త్యభిధీయతే.' ఇతి.

నాయక శ్శఠః. అత్ర మానకృతం వాగ్రూపం శృఙ్గారి నర్మ. వాకోవాక్యా లంకారః 'ఉక్తిప్రత్యుక్తిమద్వాక్యమ్ వాకోవాక్యం ప్రచక్షతే' ఇత్యుక్తత్వాత్. ౫౦

శ్లిష్టః కణ్ఠే కిమితి న మయా మూఢయా ప్రాణనాథ?
శ్చుమ్బ త్యస్మిన్ వదనవినతిః కిం కృతా? కిం న దృష్టః?
నోక్తః కస్మా? దితి నవవధూచేష్టితం చిన్తయన్తీ
పశ్చాత్తాపం వహతి తరుణీ ప్రేమ్ణి జాతే రసజ్ఞా. ౫౧

నాయిక మున్ను తాను నవోఢగా నున్నప్పుడు తాను ఆలింగన చుంబనాదికంబులందు పయికొనక లజ్జచే ఆత్మవంచనము చేసికొంటి నని ఇప్పుడు తరుణియై రసజ్ఞయయి పశ్చాత్తాపము పొంది తన్ను నిందించుకొనుట:—(ప్రయోగవ్యత్యయము.—) తరుణీ=జవ్వని, ప్రేమ్ణిజాతే (సతి) రసజ్ఞా - మక్కువకలుగఁగా (లజ్జయెడలి ప్రేమ తెల్లముకాఁగా) సంభోగ రసము నెఱింగినదై, మూఢయా మయా ప్రాణనాథః కిమ్ ఇతి కణ్ఠేన శ్లిష్టః= తెలివి మాలినదానను నేను జీవితేశ్వరుని ఏల యని మెడయందు కవుంగిలించుకో నయితిని, అస్మిన్ చుమ్బతి (సతి) వదన వినతిః కిం కృతా= అతఁడు ముద్దుపెట్టుకొనుచుండఁగా మొగము వంచుటను ఏల చేసితిని (ఏల మొగమును వంచుకొంటిని), కిం న దృష్టః=ఏల (అతనిని) చూడనయితిని, కస్మాత్ న ఉక్తః=(అతనితో) ఏల పలుకనయితిని, ఇతి నవవధూ చేష్టితం చిన్తయన్తీ పశ్చాత్ తాపం వహతి. ఇట్లని తాను క్రొత్త పెండ్లికూఁతురుగా నున్నప్పటి(తన)చేఁతను తలపోయుచున్నదై అనుతాపమును పొందుచున్నది.

అవ ॥ పూర్వం మౌగ్ధ్యేన వఞ్చితాఽస్మీతి పశ్చాత్తాపం గతయాః నాయికాయా అత్రోపాలమ్భం కవి రాహ- శ్లిష్ట ఇతి ॥ తరుణీ యువతిః- ప్రేమ్ణి ప్రణయే - జాతే సంభూతే సతి - లజ్జావరణం విహాయ ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః-రసజ్ఞా రుచిజ్ఞా - సంభోగసౌఖ్యం విశేషేణ జాన తీత్యర్థః- తదానీం-మూఢయా అజ్ఞయా-మయా- ప్రాణనాథః ప్రాణేశ్వరః - కి మితి కణ్ఠే న శ్లిష్టః నాలిఙ్గితః-కిం చ అస్మిన్ ప్రాణనాథే - చుమ్బతి చుమ్బనం-కుర్వతి సతి- వదనవినతిః ముఖవినమనం- కిం కృతా కిమర్థ మాచరితా - కిం చ ప్రాణనాథః-కిం న దృష్టః కి మితి నావలోకితః-కించ కస్మాద్ధేతోః- నోక్తో న సంభాషిత - ఇత్యనేన ప్రకారేణ-నవవధూచేష్టితం నవోఢావ్యాపారమ్ - ఆత్మీయ మితి శేషః - చిన్తయన్తీ స్మరన్తీ - పశ్చాత్తాప మనుశయ మేతావన్తం కాలం మౌగ్ధ్యేన వఞ్చితా స్మీతి ఏవం రూపం - వహతీతి సంబన్ధః. అత్ర నాయకా స్వీయా మధ్యా. నాయకోఽనుకూలః. సంభోగశృఙ్గారః. అనుశయాక్షేపాలంకారః. స్పష్ట ఏవాభిప్రాయః. ౫౧

వాన్తైర్లోచనవారిభిః సశపథైః పాదప్రణామైః ప్రియై
రన్యైస్తా వినివారయన్తి కృపణాః ప్రాణేశ్వరం ప్రస్థితమ్;
ధన్యాఽహం; వ్రజ మఙ్గళం సుదివసం ప్రాతః ప్రయాతస్య తే;
యత్స్నేహోచిత మీహితం ప్రియతమ త్వంనిర్గత శ్శ్రోష్యసి.

నాయకుని పయనమును నాయిక వక్రోక్తిచే ఆఁపుచున్నది:—వాన్తైః లోచన వారిభిః = జాఱిన కన్నీళ్ల చేతను, సశపథైః పాదప్రణామైః=ఒట్టులతోఁ గూడుకొన్నచరణ నమస్కారముల చేతను, అన్యైః ప్రియైః=ఇతరమయిన యిష్టకృత్యముల చేతను, తాః కృపణాః ప్రస్థితం ప్రాణేశ్వరం వినివారయన్తి = ఆ దీనురాండ్రు పయనమయిన జీవిత నాయకుని ఆఁపుదురు, ప్రియతమ అహం ధన్యా = అత్యంతప్రియుఁడా నేను కృతార్థురాలను, ప్రయాతస్య తే ప్రాతః మఙ్గళం సుదివసమ్=బయలువెడలినట్టి నీకు వేకువ శుభమైన

మంచిదినము (మంచిసమయము), వ్రజ=పొమ్ము, త్వం నిర్గతః(సన్)=నీవు బయలువెడలినవాఁడవై (తరలినంతనే), మయా స్నేహ ఉచితం యత్ ఈ హితం తత్ శ్రోష్యసి=నాచేత ప్రేమకు తగినది ఏది కోరఁబడుచున్నదో దానిని వినియెదవు (నామృతిని వినియెదవని భా.)

పయనమయిన కాంతులను ఇతరలు ఏడ్చి ఒట్టులుపెట్టి పాదములకు మ్రొక్కి ఇంక నేమేమో ఇచ్చకువచ్చినవి చేసి ప్రయాణమునుండి మాన్పుదురు. నేను అట్లు చేయను నీకు వేకువ ఇదే ప్రయాణమునకు మంచి శుభసమయము. నీవు పొమ్ము. నీవు తరలినంతనే నాప్రేమకు తగిన పనిని నేను చేసెదను. నీవును వెంటనే విందువు.—అనుట.

అవ ॥ ప్రయాస్యన్తం నాయకం నాయికా వక్రోక్త్యా నివారయతి-వాష్పైరితి ॥ వాష్పైర్నిర్గతైః - లోచనవారిభిః నేత్రజలైః - సశపథైఃశపథసహితైః - పాదప్రణామైశ్చ త్వద్విధః-అన్యైః-ప్రియైః ఇష్టకరణైశ్చాపి-తాః-కృపణా దీనాః - ప్రస్థితం ప్రయాణోద్యుక్తం - ప్రాణేశ్వరం ప్రాణనాథం - వినివారయన్తి. అహం తు-ధన్యా పుణ్యా అకృపణేత్యర్థః-ప్రయాతస్య ప్రయాతుముద్యుక్తస్య - తే - ప్రాతఃకాలే సుదివసం శోభనం దినం తథైవ మాఙ్గళ్యకారి - వ్రజ గచ్ఛ - ప్రియతమ త్వం నిర్గతస్సన్ మయా - స్నేహోచితం - స్నేహస్య ప్రేమ్ణః - ఉచిత మనుగుణం - యద్-దీహిత మాచరితం - త - చ్ఛ్రోష్యసి ఆకర్ణయిష్యసీతి సంబన్ధనః. అత్ర స్నేహోచిత మిహితం శ్రోష్యసీత్యనేన ఆత్మనో భావినీమ్ విపత్తిం సూచయిత్వా ప్రియస్య గమనం నిషేధయతీత్యభిప్రాయః. నాయికా స్వీయా ప్రగల్భాచ. నాయకోఽనుకూలః. భావిప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ఆక్షేపోఽలఙ్కారః. ౫౨

లగ్నా నాంశుకపల్లవే భుజలతా, నో ద్వారదేశే స్థితం,
నో ఖా పాదయుగే ముహుః నిక్షపతితం, తిష్ఠేతి నోక్తం వచః,

కాలే కేవలమమ్బుదాళిమలినె గన్తుం ప్రవృత్తశ్శఠః
తన్వ్యా బాష్పజలౌఘకల్పితనదీపూరేణ రుద్ధః ప్రియః. ౯౩

భుజలతా అంశుక పల్లవే న లగ్నా — (నాయికయొక్క) కైదీఁగ (ప్రియునియొక్క) వలువ చిగురునందు తగులదాయెను. (అనఁగా పయనమై పోవుచున్న నాయకుని నాయిక అతనివస్త్రమును పట్టుకొని ఆఁపదాయెను), (ప్రయోగవ్యత్యయము.—) ద్వారదేశే నోస్థితమ్ = (నాయిక) కడపకడ (పోనీక అడ్డము) నిలువదాయెను, పాదయుగే ముహుః నో నిపతితమ్ = (ప్రియుని) యడుగులజంటయందు మాటిమాటికి పడదాయెను, తిష్ఠ ఇతివచః న ఉక్తమ్=నిలువుము (పోవలదు) అని మాటను పలుకదాయెను, అమ్బుద ఆళిమలినే కాలే గన్తుం ప్రవృత్తః శఠః ప్రియః= మేఘముల పంక్తులచే నల్లనయిన కాలమందు పోవుటకు ఉద్యమించినవానిని ధూర్తుఁడైన వల్లభుని, తన్వ్యా కేవలం బాష్పజల ఓఘకల్పిత నదీ పూరేణ రుద్ధః=సుందరి; ముఖ్యముగా కన్నీటి ప్రవాహములతో సృజింపఁబడినయేటి వెల్లువచేత ఆఁపినది.

ఒకానొకకాంత మేఘపంక్తులచే మలినమయిన కాలమున (అనఁగా విరహులకు అత్యంత మదనోద్దీపకమై మారకమయిన వర్షర్తువునందు) పయనమయిన వంచకుని ప్రియతముని పోనీయక ఆఁపుటకు—గుడ్డపట్టి లాగలేదు, ద్వారమున అడ్డముగా నిలువలేదు, పాదములకు పలుమాఱు మ్రొక్కి—పోవలదని వేఁడుకొనలేదు, పోవలదని మాట నేనియు పలుకలేదు; మఱి యేమన, ఏడ్చి ఆఁపినది, అని తా.

అవ॥ కవేర్వాక్యమ్ - లగ్నేతి॥ అంశుకపల్లవే ప్రియస్య చేలాఞ్చలె - భుజలతా నాయికాయా దోర్వల్లరీ - న లగ్నా న సక్తా - ద్వారదేశే ద్వారస్థలె - న స్థితం నోషితం - భావె నిష్ఠా - పాదయుగె ప్రియస్య చరణద్వన్ద్వే వా - ముహుముహుః పునఃపునః - న నిపతితం న ప్రణతం - తిష్ఠేతి - వచో వా వచనం వా - నోక్తం నోదీరితమ్ - అమ్బుదాళిమలినే

మేఘపటలశ్యామే - కాలే సమయే - గన్తుం ప్రయాతుం - ప్రవృత్తః ఉద్యుక్తః - శఠః అనృజుః అయుక్తకారీత్యర్థః - ప్రియో వల్లభః - తస్యాః కాన్తయా - కేవలం బాష్పజలౌఘకల్పితేన నదీపూరేణ అశ్రుసలిలసమూహసంపాదితతటినీప్రవాహేణ - కేవలం శబ్దోఽవధారణే - పూరేణైవే త్యర్థః - రుద్ధో వారిత - ఇతి సంబన్ధః. అభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ. దైన్యం నామ సంచారీభావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకోఽనుకూలః ఆక్షేపరూపం చేష్టాకృతం శృఙ్గారి నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౫౩

విరహావిషమః కామః కామం తనుం కురుతే తనుం,
దివసగణనాదక్షః స్వైరం వ్యపేతఘృణో యమః,
త్వ మపి వశగో మానవ్యాధే ర్విచిన్తయ నాథ హే
కిసలయ మృదు ర్జీవే దేవం కథం ప్రమదాజనః! ౫౪

సఖి నాయకుని మందలించు చున్నది—కామః విరహా విషమః తనుం కామం తనుం కురుతే = మన్మథుఁడు వియోగమందు క్రూరుఁడు (వియోగులను నొంచువాఁడు) దేహమును మిక్కిలి కృశముగాఁ జేయును, యమః స్వైరం వ్యపేత ఘృణః (సన్) దివస గణనా దక్షః = యముఁడు యథేచ్ఛముగా (వ్యపేత=) నష్టమైన (ఘృణః=) కరుణగలవాఁడు అయి దినములను లెక్కించుటయందు సమర్థుఁడు (చంపవలసిన దినమున చంపక మానఁ డనుట), హె నాథ త్వమ్ అపి మాన వ్యాధేః వశగః=ఓ సామీ నీవు ను రోషమనెడు రోగమునకు అధీనుఁడవు, ఏవం (సతి) కిసలయ మృదుః ప్రమదా జనః కథం జీవేత్ విచిన్తయ = ఇట్లుండఁగా చిగురువలె కోమలమైన కాంతా జనము ఎట్లు బ్రదుకును ఆలోచింపుము. నీ విట్లు కింక వహించిన నీప్రియ యీవియోగభరముచే నాసిల్లి మృతి నొందునని భా.

అవ॥ సఖీ నాయక ముపాలభతే - విరహావిషమ ఇతి ॥ కామో

మన్మథః - విరహ విషమః - విరహే విప్రయోగే - విషమో వక్రః క్రూర స్సన్ ఇత్యర్థః - కామం ప్రకామం - తనుం శరీరం - తనుం కృశాం - కురుతే విధత్తే - యమః కృతాన్తః - స్వైరం యథేచ్ఛం - వ్యపేత ఘృణః అపగత దయ స్సన్ - దివస గణనా దక్షః దివస సంఖ్యాయాం పటుః - మారణవ్యగ్ర ఇత్యర్థః - హే - నాథ స్త్వమపి - త్వ మపి - మానవ్యాధేః - మాన ఈర్ష్యాకోప స్స ఏవ - వ్యాధి రామయః - తస్య నాయికాయా ఇతి శేషః - వశగః వశవర్తీ - మానవ్యాధిం శమయితుం నోద్యుక్త ఇత్యర్థః - ఏవ మిత్థం - సతి - కిసలయ మృదుః ప్రవాళ కోమలః - ప్రమదాజనః - కథం కేన ప్రకారేణ - జీవేత్ ప్రాణాన్ ధారయేత్ - విచిన్తయ విచార యేతి సంబన్ధః. 'కథం జీవేచ్చిన్తయే' త్యనేన ఔదాసీన్యం విహాయ శీఘ్రం తాం ప్రసాద్య కృతార్థాం కురు ష్వేత్యభిప్రాయః. అత్ర సంజ్వరో నామ దశావిశేషోఽవగమ్యతే. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. కించ కలహాన్తరితా. నాయక శ్శఠధృష్టయో రన్యతరః. మానకృతవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. అత్ర సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ౫౪
ఆక్షేపాలంకారః.

పరిమ్లానే మానె, ముఖశశిని తస్యాః కరధృతే,
మయి క్షీణోపాయే ప్రణిపతనమాత్రైకశరణే,
తదా పక్ష్మప్రాన్త వ్రజపుటనిరుద్ధేన సహసా
ప్రసాదో బాష్పేణ స్తనతటవిశీర్ణేన కథితః. ౫౫

క్షీణ ఉపాయె మయి ప్రణిపతన మాత్ర ఏక శరణే (సతి)=క్షయించిన సామాద్యుపాయములుగల నేను అడుగులకు మ్రొక్కుట యొకటియే రక్షకముగా, గలవాఁడను కాఁగా (అలిగిన కాంతను నేను మంచిమాటల సమాధానపఱుచుకొన నేరక తదీయపాదములయందు వ్రాలి యుండఁగా), తస్యాః మానే పరిమ్లానే (సతి) ముఖ శశిని కరధృతే (సతి)=ఆ కాంత

యొక్క అలుక సడలినది కాఁగా (శశిని=) చంద్రునివంటి తన్ముఖము చేతి యందు ఉంచుకొనఁబడినది కాఁగా (కాంత యలుక సడలి చెక్కిలి కేలం గీలించి యుండఁగా), తదా పక్ష్మ ప్రాన్త వ్రజ పుట నిరుద్ధేన స్తన తట విశీర్ణేన బాష్పేణసహసా ప్రసాదః కథితః=ఆసమయమందు ఱెప్పల తుదల యొక్క మొత్తంపు సంపుటమందు ఆఁపఁబడినట్టియు చను దరులయందు చిద్రుపలైనట్టియు కన్నీటిచేత తటాలున అలుకతీరుట చెప్పఁబడినది.

నే నెప్పాటను అలుక దీర్పనేరక పాదములఁ ద్రళ్లినంతట కాంత మోమును చేత నిడికొని యుండఁగా తటాలున తదీయబాష్పము క్రమముగా తొంగలి ఱెప్పలతుదల నాఁగి, అనంతరము చనుగట్లపయింబడి చిద్రుపలై చెదరినది; ఆ బాష్ప దర్శనముచేత అలుకతీఱెఁ గదా యని తెలిసికొంటిని.

'పక్ష్మ - నిరుద్ధ' అనుటచే దట్టంపుఱెప్పలు సూచితములు. దట్టంపు ఱెప్పలు సుందరంబులును సులక్షణంబును; వ్రేలుచన్నులందు నీటిబొట్లు చిద్రుపలుగావు, చిద్రుపలైనట్లువర్ణించినందున బిగువుచన్నుల జవరా లని తెలియనగుచున్నది.

అవ ॥ నాయకోక్తిః-పరిమ్లాన ఇతి ॥ క్షీణోపాయే విగతసామాద్యు పాయే - మయి - ప్రణిపతనమాత్రైకశరణే సతి-ప్రణిపతనమాత్రం ప్రణామ - ఏకం ముఖ్యం - శరణం యస్యస తథోక్తః తస్మిన్ - పరిమ్లానే మానే తస్యాః కోపే శ్లథే సతి - ముఖశశిని ముఖచన్ద్రే - కరధృతే హస్త ధారితే సతి - పక్ష్మప్రాన్తవ్రజపుటనిరుద్ధేన - పక్ష్మణాంప్రాన్తా అగ్రాణి - తేషాం - వ్రజ స్సమూహః - స ఏవ పుటప్రాన్తః తేన - నిరుద్ధో నివారితః - తేన స్తన తటవిశీర్ణేన కుచప్రాన్త జర్జరేణ బాష్పేణాశ్రుణా - సహ సా శీఘ్రం - ప్రసాదః ప్రసన్నతా - కథితః ఉక్త - ఇతి సంబన్ధః. కోప శాన్తిః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. జాతి రలంకారః. ౫౫

కృతో దూరా దేవ స్మితమధుర మభ్యుద్గమవిధిః,
శిర స్యాజ్ఞా న్యస్తా, ప్రతివచన మ ప్యాలపసి చ,
న దృష్టి శ్శైథిల్యం భజత ఇతి చేతో దహతి మె,
నిగూఢా న్తర్గకోపే కఠినహృదయే సంవృతి రియమ్. ౯౬

నాయకుఁడు నాయికను నిందించుట.—దూరాత్ ఏవ స్మిత మధురం (యథా తథా) అభ్యుద్గమ విధిః కృతః=దూరమునుండి యే చిఱునవ్వుచేత మనోహర మగునట్లుగా ఎదురుగాలేచివచ్చు కార్యము చేయఁబడినది, శిరసి ఆజ్ఞా న్యస్తా-ఔదలను (నా) యాజ్ఞ ఉంపఁబడినది, ప్రతివచనమ్ అపి ఆలపసి=(నామాటకు) ఉత్తరమును సయితము పలుకుచున్నావు, (అయినను), దృష్టిః శైథిల్యం న భజతే ఇతి యత్ = (నీ) చూపు సడలుటను పొందదాయెననుట యేది (కలదో) అది, మే చేతః దహతి=నాహృదయమును కాల్చుచున్నది, నిగూఢ అన్తః కోపే. దాఁపఁబడిన లోని కోపము గలదానా, (హా), కఠిన హృదయే=(ఓ) నిష్ఠుర చిత్తురాలా, ఇయం సంవృతిః ఈనడవడి (నిజమయిన భావమును) దాఁచుట.

తా.—దూరమునుండి మందహాసముతో లేచి నా కెదురు వచ్చితివి, నాయాజ్ఞలను ఔదలం దాల్చితివి, నామాటలకు చక్కఁగానే బదులు పలుకుచున్నావు, అయినను నీచూపులు మాత్రము తీక్ష్ణతను వదలకున్నవి. ఇది కఠినహృదయతచే కోపమును లోలోపల దాఁచుకొనుప్రకారము; కావున ఇందువలన నాకు మిక్కిలి పరితాపము కలుగుచున్నది.

అవ॥ నాయకో నాయికా ముపాలభతే-కృత ఇతి॥ దూరా దేవ దూరత ఏవ - స్మితమధురం మందహాస మనోహరం యథా భవతి తథా - అభ్యుద్గమవిధిః ప్రత్యుత్థా నాచరణం - కృతో విహితః - కిం చ - ఆజ్ఞా మమ శాసనం - శిరసి మస్తకే - న్యస్తా విహితా - యద్య థోక్తం తత్తథాఙ్గీకృత మి త్యర్థః - ప్రతివచన ముత్తర - మపి - ఆలపసి బ్రవీషి - మయి భాషమాణే స తీతి శేషః - తథాపి తే - దృష్టి దర్శనం - శై

థిల్యం శ్లథతాం – న భజతే న ప్రాప్నో – తీతి యత్ కోపదార్ఢ్యం న జహా తీత్యర్థః – తచ్ఛైథిల్యాభజనం – మే మమ – చేతో దహతి చిత్తం సంతాపయతి – హే నిగూఢా న్తఃకోపే – నిగూఢో గుప్తః – అన్తఃకోపో యస్యా స్సా తథోక్తా తస్యా స్సంబుద్ధిః – కఠిన హృదయే నిష్ఠుర చిత్తే – ఇయం – పూర్వోక్తప్రత్యుద్గమాదివిధిః – సంవృతి రాకారగోపన – మితి సంబన్ధః. అవహిత్థం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా ధీరా ప్రగల్భా చ. నాయక శ్శఠః. అత్ర సోపాలమ్భవచనం నర్మ. స్ఫోటా(శీ) లంకారః. ౫౭

ఆస్తాం విశ్వసనం సఖీషు, విదితాభిప్రాయసారే జనే,
తత్రాఽప్యర్పయితుం దృశం సలలితాం శక్నోమి న వ్రీడయా,
లోకోఽప్యేష పరోపహాసచతుర, స్సూక్ష్మేఙ్గితజ్ఞోఽప్యలం,
మాతః కం శరణం వ్రజామి, హృదయే జీర్ణోఽనురాగానలః.

తనయనురక్తిని ప్రియుని కెఱింగింప వెరవు గానని నాయిక దాదితో మొఱపెట్టుకొనుట. —సఖీషు విశ్వసనమ్ ఆస్తామ్ = చెలులయందు నమ్మకము అటుండుఁగాక (చెలులు నాకై పోయి యతనిం బొంది వచ్చిన వంచకురాండ్రు అనుట), విదిత అభిప్రాయసారే తత్ర జనే సలలితాం దృష్టిమ్ అర్పయితుమ్ అపి వ్రీడయా న శక్నోమి = ఎఱుకపడిన మనోభావము యొక్క నిగ్గుకలిగినట్టి యాపురుషునివంక విభ్రమముతోఁగూడిన చూపును నిగుడ్చుటకు సయితము సిగ్గుచేత సమర్థురాలను గాను, హి ఏషః లోకః పర ఉపహాస చతురః అలం సూక్ష్మ ఇఙ్గిత జ్ఞః అపి = ఏలయనఁగా ఈ జనము ఇతరులను హేళనము చేయుటయందు నేర్పరి (యు) మిక్కిలి అస్ఫుటమయిన భావచిహ్నములను ఎఱింగినదియును, మాతః కం శరణం వ్రజామి = అమ్మా ఎవ్వనిని రక్షకునిఁగా పొందుదును, అనురాగ అనలః హృదయే జీర్ణః = మరులనెడు నిప్పు మనస్సులో (నే) అణఁగారినది.

తా.—చెలులు వంచకురాండ్రయిరి కావున. వారిద్వారా తెలుప వలను లేదు, అతనికి నాయందు ప్రీతి గలదని నా కెఱుక యయినను నా యనురక్తిని అతనికి తెలుప నీయక లజ్జ యడ్డపడుచున్నది, దానిని దాఁటి తెలుపుదునా యనిన, ఈలోకులు కడు గడుసు వాండ్రు ఎంతసూక్ష్మచిహ్నముచేత నయినను నాభావమును కనిపట్టుదురు, అమ్మా, యీ కష్టము నుండి నన్ను కడతేర్చువా రెవ్వరును లేరు. కాన నావలపు నాహృదయమును నిప్పువలె కాల్చికాల్చి అటనే అడఁగారు చున్నది.—నీ వయినను దూతివై రక్షింపుమని భా.

అవ॥ స్వాభిలాషం ప్రియాయ నివేదయితు మసమర్థా విషణ్ణా నాయికా ధాత్రీ మాహ - ఆస్తా మితి ॥ సఖీషు వయస్యాసు - విశ్వసనం విశ్వాస - ఆస్తాం తిష్ఠతు - విశ్వాసో నా స్తీ త్యర్థః - విదితాభిప్రాయ సారే - అభిప్రాయ ఆశయః - తస్య - సారః త త్త్వం - విదితో జ్ఞాతః - అభిప్రాయసారో యేన సః తథోక్తః తస్మిన్ పరేఙ్గితజ్ఞ ఇ త్యర్థః - తత్ర తస్మిన్ జనే - స్వప్రేమాలమ్బన భూతపురుష ఇ త్యర్థః - కలితాం సవిలాసాం - భావగర్భితా మి త్యర్థః - దృశం దృష్టి - మపర్ణ యితుం ప్రయోక్తు - మపి - వ్రీడయా లజ్జయా - న శక్నోమి న సమర్థా౽స్మి - హి యస్మా త్కారణా - దేష - లోకో జనః - పరోపహాసచతురః - పరేషా ముపహాసః తస్మిన్ - చతురో నిపుణో౽పి కించ - అల మత్యర్థం - సూక్ష్మేఙ్గితజ్ఞో౽పి - నిగూఢాభిప్రాయవేదీ చ - తస్మా ద్వ్రీడయా న శక్నోమీ త్యనుసంధేయం - హే మాతః హే అమ్మ - కం జనం - శరణం రక్షకం - వ్రజామి గచ్ఛామి. శరణం నా స్తీత్యర్థః - తస్మా దనురాగానలః ప్రణయాగ్నిః - హృదయే మనసి - జీర్ణ శ్శాన్తః - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర అనురాగ స్యానలత్వనిరూపణం సంతాపకారిత్వాత్. అత్ర పరకీయా నాయికా. కస్మి న్నపి జనే అనురాగం విధాయ తం సావరణసంధి దృష్టి సంధిభా వ్యావర్జయితు మక్షమా భూత్వా కం శరణం వ్రజా మ్యను

రాగానలో జీర్ణా ఇతి ధాత్ర్యాః పురః స్వావస్థాప్రకటనేన త్వ మేవ శర ణం నాన్య దితి స్వాభిప్రాయం సూచితవతీ త్యభిప్రాయః. దూతముఖేన సావరణసంధిః, స్వయ మేవ దృష్ట్వా సంధానం దృష్టిసంధిః. 'ఆస్తాం విశ్వ సనం సఖీ ష్వి' త్యత్ర ప్రియం ప్రతి ప్రేషితా స్సఖ్యః స్వయ మేవ రతిం కృతవత్యః, అతో విశ్వాసాభావాత్ సావరణసంధే ర్వ్యఙ్గతా దర్శితా; 'వ్రీడయా ప్రియె దర్శన మపఙ్గయితుం న శక్నోమి' త్యత్ర దృష్టిసంధే ర ప్యసంభవో దర్శితః. అత్ర విషాదో నామ సంచారీ భావః. యథోక్తం -

'కార్యావిస్తరణాద్ త్రైవా దాగత్యా ద్రాజదోషతః
కార్యాగ్రహో ద్విషాద స్స్యా త్స్యాన్మనస స్సత్త్వహీనతా
త్రై మనస్య మనుత్సాహః సృక్వణోః పరిలేహనమ్
అపాయా న్వేషణం మూర్ఛా సంతతం ముఖశోషణమ్
శయనం ధ్యాన మిత్యాది రనుభావో భవే దిహ.'

సంజ్వరో నామ నవమీ దశా - యథోక్తమ్ -

'చక్షుఃప్రీతి ర్మనస్సఙ్గః సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా
జాగరః కార్శ్య మరతిః లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః.' ఇతి.

అయోగవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః. ఆక్షేపశ్లేషరూపం శృఙ్గారి సర్గ్యం. జాతి రలంకారః. ౫౪

శ్రుత్వా నామాఽపి యస్య స్ఫుటఘనపులకం
జాయతే యత్సమస్తా,
దృష్ట్వా యస్యాననేన్దుం భవతి వపు రిదం
చన్ద్రకాన్తానుసారి,
తస్మి న్నాగత్య కణ్ఠగ్రహనికటపద
స్థాయిని ప్రాణనాథే

భగ్నా మానస్య చిన్తా భవతి మమ పున
ర్వజ్రమయ్యాః కథఞ్చిత్. ౫౮

ఈసు దాల్పు మని బోధించినచెలులతో అట్లు చేయలేనిదై నాయిక చెప్పుకొనుట.—యస్య నామ శ్రుత్వా అపి ఇదం వపుః యత్ సమస్తాత్ స్ఫుట ఘన పులకం జాయతే=ఎవని పేరును విన్న మాత్రాననే ఈ మేను ఏకారణమువలన అంతటను స్పష్టమును దట్టమును (అయిన) పులకలుగలది అగునో, యస్య ఆనన ఇన్దుం దృష్ట్వా చన్ద్ర కాన్త అనుసారి భవతి=ఎవని ముఖ చంద్రుని కని (ఈమేను) నెల ఱాతిని బోలునది అగునో (చంద్రుని యెదుట చంద్రకాంతము స్రవించినట్లు అతనిమోముం గన్నంత నాయొడ లెల్ల చెమరుతో నిండు నని యర్థము), తస్మిన్ ప్రాణనాథే ఆగత్య కణ్ఠ గ్రహ నికట పద స్థాయిని (సతి) = ఆ ప్రాణేశ్వరుఁడు వచ్చి కంఠముం గవుంగిలించుటకు (తగిన) సమీప స్థానమందు నిలిచినవాఁడు కాఁగా, కథ ఞ్చిత్ వజ్రమయ్యాః మమ పునః మానస్య చిన్తా భగ్నా భవతి=ఎట్లో కఠి నాత్మురాలనయిన నాకు మఱి ఈసు (దాల్పు) తలంపు చెడినది అగును (ఆ తలంపు పోవు ననుట.)

తా.—అతనిపేరు విన్నమాత్రాననే నాయొడలెల్ల స్పష్టముగాను దట్టముగాను పులకరించును, అతనినెమ్మోముం గన్నంత నాయొడలెల్ల చెమరుదాల్చును. అట్టి మత్ప్రేమాస్పదుఁ డాతఁడు చెంతకు రాఁగానే నాకు ఆలింగనబుద్ధియే గలుగును గాని మీరు బోధించునట్టి పొలయలుక తలంపునకే రాదు.

అవ॥ సఖీభి ర్మానకరణాయ బోధితా నాయికా స్వస్యా అసా మర్థ్యజ్ఞాం తాభ్యో నివేదయతి-శ్రుత్వేతి॥ యస్య ప్రియస్య - నామ నామ ధేయ - మపి - శ్రుత్వా నిశమ్య - వపు - ర్య ద్యస్మా త్కారణా - త్స మస్తా త్సమన్తతః - స్ఫుటఘనపులకం వ్యక్తసాన్ద్రరోమాఞ్చం - జాయతే భవతి - కిం చ యు - స్యాననేన్దుం ముఖచన్ద్రం - దృష్ట్వా అవలోక్య -

ఇదం వపు శ్శేత చ్ఛరీరం - చన్ద్రికాన్తానుసారి - చన్ద్రికాన్త మనుసర తీతి చన్ద్రికాన్తానుసారి తద్వ త్స్విన్నం భవతీ త్యర్థః - తస్మి - న్ప్రాణ నాథే ప్రాణేశ్వరే - ఆగత్య ఏత్య - కణ్ఠగ్రహ నికటపదస్థాయిని సతి - కణ్ఠస్య గళస్య - గ్రహో గ్రహణం - ఆలిఙ్గన మి త్యర్థః - తస్య - నికట పదం సమీపస్థానం - తత్ర - తిష్ఠ తీతిస్థాయీ - తస్మి - న్కథఞ్చి త్కే- నాఽపి ప్రకారేణ-వజ్రమయ్యాః కులిశ సదృశ్యాః-ఆరోపితకాఠిన్యాయా ఇత్యర్థః - మమ పున - ర్మానస్య కోపస్య - చిన్తాస్మృతిః- భగ్నానిహతా- మానః కథం క్రియతే - పునశ్శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే. అత్ర నాయికా ప్రగల్భా. అపరాధీ ప్రియః తస్మి న్మానః కర్తవ్య' ఇతి సఖీభి ర్బోధితా ప్రోత్సాహితా సతీ ఆత్మనోఽసామర్థ్యం కథయతీ త్యభిప్రాయః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. ఆత్మోపక్షేపరూపం శృఙ్గారి నర్మ. జాతి రలఙ్కారః. ౫౮

సన్త్యే వాత్ర గృహే గృహే యువతయ;
స్తాఃపృచ్ఛ గత్వాధునా;
ప్రేయాంసః ప్రణమన్తి కిం తవ పున
ర్దాసో యథా వర్తతే?
ఆత్మద్రోహిణి, దుర్జనప్రలపితం
కర్ణే భృశం మాకృథా,
శ్ఛిన్న స్నేహరసా భవన్తి పురుషా
దుఃఖానువృత్త్యా యతః. ౫౯

మోడి వహించిననాయికను నాయకపక్షమున సఖి బోధించుట.—
అత్ర గృహే గృహే యువతయః సన్తి ఏవ = ఈనగరంబున ఇంటింటను జవ్వనులు ఉండనే యున్నారు, అధునా గత్వా తాః పృచ్ఛ = ఇప్పుడు

పోయి వారిని అడుగుము, తవ దాసః పునః యథా వర్తతే (తథా) ప్రేయాంసః ప్రణమన్తి కిమ్= నీయొక్క దాసుఁడు (దాసుఁడుం బోలె నిన్ను కొలుచుచున్న యీ నీభర్త) ఎట్లు నడచుకొనుచున్నాఁడో (అట్లు) ప్రియతములు (ప్రియలను) నమస్కరింతు రేమో (పోయి అడుగుము అనుట), (హే) ఆత్మద్రోహిణి=(ఓసి) తన్నే (నిన్నే) చెఱుచుకొనుదానా, దుర్జన ప్రలపితం కర్ణే భృశం మా (అ) కృథాః=దుష్టులయొక్క ప్రల్లదమును చెవిని బొత్తిగా పెట్టకుము, యతః=ఏల యనఁగా, దుఃఖ అనువృత్త్యా పురుషాః ఛిన్న స్నేహా రసాః భవన్తి=దుఃఖమునకు తెంపులేమిచేత మగవారు నష్టమయిన యనురాగ గుణముగలవారు అగుదురు (ప్రేమను వదలుదు రనుట.)

నీవల్లభునికి నీయందుఁ గలకూరిమి ఏవల్లభునికిని ఎవ్వతెయందును లేదు. నీవు దుష్టులకొండెములు విని మోడి వహించి చెడిపోవుచున్నావు. వారిమాటలు వినకు. ఇట్లే దుఃఖ పెట్టుచుందు వేని నీకాంతుని కూరిమి నాసిల్లును జుమా — అనుట.

అవ॥ అత్యన్తకుపితాం నాయికాం ముహుర్ముహు రనునీయ విఫలీతేన నాయకేన ఖేదం ప్రాపితా సఖీ తా ముపాలభతే - సన్తీతి॥ అత్ర నగరే - గృహేగృహే ప్రతిగృహం - యువతయః తరుణ్యః - స్సన్తి విద్యన్త ఏవ - అధునా ఇదానీం - గత్వా తాః పృచ్ఛ ప్రియోపచారప్రకార మితి శేషః - ప్రేయాంసః ప్రియతమాః - ప్రణమన్తి కిం ప్రేయసీ రితి శేషః - తవ పునః-ప్రేయాఞ్ ప్రియతమ-స్తు దాసో యథా ప్రేష్య ఇవ - వర్తతే చరతి - హే ఆత్మద్రోహిణి - తస్యాః సంబుద్ధిః - దుర్జన ప్రలపితం పిశున జల్పితం - కర్ణే శ్రవణే - భృశం దృఢం - మా కృథాః న కురుష్వ- యతః యస్మాత్కారణాత్ - పురుషాః - దుఃఖానువృత్త్యా ఖేదానుబన్ధేన- అనునయపై యత్నవ్యాజనిత ఖేదానుబన్ధే నేత్యర్థః-ఛిన్న స్నేహరసాః గళిత ప్రేమగుణా - భవన్తీ త్యనేన ప్రియస్య ప్రేమవిచ్ఛేదే సతి భవత్యాః ప్రాణ

పర్యన్తోఽనర్థో భవిష్య తీతి సూచితః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. ఈర్ష్యామానకృతో విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. అత్ర సోపాలమ్భవచనరూపం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౫౯

స్మరరసనదీపూరే ణోఢాః పున ర్గురుసేతుభి
ర్య దపి విధృతా స్తిష్ఠ న్త్యారా దపూర్ణమనోరథాః,
త దపి లిఖితప్రఖ్యై రఙ్గైః పరస్పర మున్ముఖాః
నయననళినీనాళానీతం పిబ న్తి రసం ప్రియాః. ౬౦

ప్రియాః=ప్రియాలును ప్రియులును, స్మర రస నదీ పూరేణ ఊఢాః= మన్మథకృతమయిన యనురాగమనెడి యేటిజాలుచేత వహింపఁబడినవారు, పునః గురు సేతుభిః విధృతాః=అయినను పెద్దలనెడు అనకట్టలచేత ఆఁపఁ బడినవారై, ఆరాత్ అపూర్ణ మనోరథాః తిష్ఠన్తి=(ఒండొరుల) చెంతను కోరికలు తీఱనివారై ఉన్నారు, తత్ అపి లిఖిత ప్రఖ్యైః అఙ్గైః పరస్పరమ్ ఉన్ముఖాః=అట్లయినను చిత్తరువులతో సరియయినను యవయవములతో (కూడుకొన్నవారై), ఒండొరులవైపు మోమెత్తినవారై, నయన నళినీనాళ ఆనీతం రసం పిబన్తి=కన్నులనెడి తామర తూండ్లచేత తేఁబడిన ఆహ్లాదజల మును త్రాగుచున్నారు.

తా.—వయసుదంపతులు ఒకరిచెంతనే ఒకరు ఉండియు ఆలింగ నాదిమనోరథ పరంపరావశంవదు లయ్యును గురుసన్నిధిచేత ఆమనోరథ ములం దీర్చుకొనక అవయవచేష్టలచేత నేని యొకరొకరికి అభిప్రాయములం దెలుపుకొనక ఒండొరులం జూచుచూపులచేతనే పరమానందంబుం బొందుదురు.

అథ ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - స్మరేతి ॥ ప్రియాః-"పుమాన్ స్త్రియా" ఇత్యేకశేషః-ప్రియా శ్చ ప్రియతమా శ్చే త్యర్థః-స్మరరసనదీ పూరేణ-

ష్ట్రరేణ కామేన - కృతో - రసో రాగ-స్స ఏవ నదీపూరః తేన - ఊఢాః ఉద్ధృతాః-బలాన్నీతా ఇత్యర్థః-పున ర్భూజాయః-గురు సేతుభిః-గురవో గురు జనా-ఏవ-సేతవః ప్రవాహబన్ధాః-తై - ర్య ద్యస్మా త్కారణాత్ - విధృతా అపి నివారి తా శ్చ-భవ న్తః-అరా త్సమీపే-అపూర్ణా మనోరథాః అప ర్యాప్త కామా- స్తిష్ఠ న్తి ఆసతే-తదపి తథాపి-లిఖిత ప్రఖ్యై శ్చిత్రసదృశై-రఙ్గై శ్శరీరై-రుపలక్షితాః - పరస్పర మన్యోన్య-మున్ముఖా అభిముఖాః-స్స న్తః-నయన నళినీ నాళానీతం - నయనాని లోచనా- న్యేవ-నళినీనాళాని పద్మకాణ్డాని- తై -రానీత,మాహృత-రస మహ్లాదం - పిబ న్తి ఆస్వాదయ న్తీతి సమ్బన్ధః. అత్ర 'స్మరరసనదీపూరే ణోఢా' ఇత్యనేన అత్యన్త మభిలాష పరతన్త్రా ఇతి గమ్యతే. 'లిఖిత ప్రఖ్యై రఙ్గై రి' త్య నేన స్తమ్భం నామ సాత్త్వికభావం గతా ఇ త్యేవం గమ్యతే. ఔత్సుక్యం నామ సంచారీ భావః. సంభోగశృఙ్గారః-యథో క్తం దశరూపకే-

'అనుకూలౌ నిషేవేతే య త్రాన్యోన్యం విలాసినౌ
దర్శనస్పర్శనాదీని స సంభోగ ఉదాహృతః.' ఇతి.

అత్ర చేష్టాకృతం సఙ్గేచ్ఛారూపం శృఙ్గారి వర్మ, జాతిరలంకారః. ౯౦

నిశ్శేషచ్యుతచన్దనం స్తనతటం,
నిర్మృష్టరాగోఽధరో,
నేత్రే దూర మనఞ్జనే, పులకితా
తన్వీ త వేయం తనుః,
మిథ్యావాదిని, దూతి, బాన్ధవజన
స్యాజ్ఞాతపీడాగమే,
వాపీం స్నాతు మితో గతాసి న పున
స్తస్యాధమ స్యాన్తికమ్. ౯౧

నాయికపంపున నాయకునికడకుం బోయినదూతి అతనితో సంగమించి రాఁగా చిహ్నములచే ఆవృత్తాంతముం గనిపట్టి నాయిక దూతిని వక్రోక్తిచే నిందించుట.—దూతి (తవ) స్తనతటం నిశ్శేష చ్యుత చన్దనమ్. దూతి నీయొక్క చనుగట్టు బొత్తిగా జాఱిన గంధముగలది (అయినది), అధరః నిర్మృష్ట రాగః = పెదవి తుడిచిపైవఁబడిన యెఱుపుగలది, నేత్రే దూరమ్ అనఞ్జనే-కన్నులు బొత్తిగా కాటుకలేనివి, ఇయం తన్వీ తనుః పులకితా=ఈ సన్నని మేను గగురుపాటుకలది, మిథ్యా వాదిని=(ఓసి) కల్లలు పలుకుదానా, బాన్ధవ జనస్య అజ్ఞాత పీడా ఆగమె-ఇష్టురాలియొక్క (నాయొక్క) ఎఱుఁగఁబడని బాధయొక్క రాక గలదానా, ఇతః వాపీం స్నాతుం గతా అసి=ఇటనుండి బావికి స్నానమాడుటకై పోయినదానవు అయితివి, తస్య అధమస్య అన్తికం పునః న (గతా అసి) ఆ యధముని చెంతకు అయిననో పోయినదానవు కావు.

ఓదూతీ, నీవు నాయకునికడకే పోయి వచ్చితి నని కల్లలు పలుకుచున్నావు, ఇదె నీ చనుగట్టులమీఁదిగంధంపుఁబూఁత సర్వమును పోయినది, పెదవియందలి యెఱుపు (తాంబూలముదో లత్తుకద్రవముదో) సర్వము కడిగివైచినట్లు పోయినది, కన్నులయందలికాటుక బొత్తిగా పోయినది, ఒడలెల్ల గగుర్కొనియున్నది. నీవు నాకై నానాయకునికడకుం బోవునట్లు మిష పెట్టి, నీయిష్టురాలనయిన నాకుం గలిగిన బాధ నెఱుంగక, జలకమాడ బావికి పోయితివి గాని ఆనీచునికడకు పోవైతివి.—అని యర్థము.

నీవు నాకై పోయినట్లు పోయి వానితో సంగమించి వచ్చితివి; అందులకు ఈ చందనలాక్షాంజననాశము పులకలును నిదర్శనము. ఏవమాదికము ధ్వా. ఈవిపరీత భావ మెల్ల 'అధమస్య' అను పదముచే వెలువడుచున్నది. నాయికను మాని దూతిని స్వీకరించినందున అధముఁడు.

అవ॥ నాయక మానేతుం గతాం లక్ష్యమాణసంభోగచిహ్నాం దూతీం నాయికా ప్రాహ - నిశ్శే షేతి ॥ స్తనతటం కుచతటం - నిశ్శేష

చ్యుత చన్దనం నిశ్శేషం యథా భవతి తథా - చ్యుతం గళితం - చందనం యస్మాత్తత్తథోక్తమ్ - అధరో దశనచ్ఛదః నిమృష్టరాగః అపగతాలక్తకః- అపగతతామ్బూలరాగోవా - నేత్రే దూర మత్యర్థమ్ - అనఞ్జనే కజ్జలరహితే - తన్వీ తవ ఇయం తనుః - పులకితా సరోమాఞ్చా - మిథ్యావాదిని అసత్యప్రలాపిని - బాన్ధవ జనస్య సుహృజ్జనస్య - అజ్ఞాతపీడాగమే- అజ్ఞాతః అనవగతః - పీడాగమో దుఃఖప్రాప్తి - ర్యయా సా తథోక్తా - తస్యాస్సం బుద్ధిః-అజ్ఞాతబాన్ధవజన పీడాగమే - ఇత్యర్థః- హే-దూతి సందేశహారిణి - ఇతః అస్మాత్ప్రదేశాత్ - వాపీం దీర్ఘికామ్ - స్నాతుం జలావగాహనం కర్తుమ్ - గతాసి - అధమస్య నికృష్టస్య తస్య నాయకస్య అన్తికం పునః సమీపం తు - న గతా సీతి సమ్బన్ధః. అత్ర వాపీ స్నానకథన వ్యాజేన సంభోగ-చిహ్నకథనా చ్చ నాయకస్య అధమత్వకథనా చ్చ 'తదన్తిక మేవ రన్తుం గతా సీ' త్యాసు మర్థోఽవగమ్యతే. అత్ర నాయికా స్వీయా, ప్రగల్భా చ. నాయక శ్శఠః. ఈర్ష్యాక్రోధప్రాయం వచనమ్. సమాధి రలఙ్కారః - యథోక్తం కావ్యాదర్శే - 'యుగపన్నైక ధర్మాణా మధ్యాస శ్చ యథామతః.' ఇతి. ౬౧

మ్లానం పాణ్డు కృశం విలాసవిధురం లమ్బాలకం చాలసం
భూయ స్తత్క్షణజాతకాన్తి మధురం ప్రాప్తే మయి ప్రోషితే
సాటోపం రతికేళిదత్తరభసం రమ్యం కి మ ప్యాదరా
త్పీతం య త్సుతనో మమాయ ముఖ మిదం త త్కేన విస్మార్యతే.

మ్లానం పాణ్డు కృశం విలాస విధురం లమ్బ అలకమ్ అలసం చ = వాడినది(యు) పాలినది (యు) చిక్కినది (యు) కులుకులు లేనిది (యు) జాటిన ముంగురులుగలది (యు) జడము ను, ప్రోషితే మయి ప్రాప్తే(సతి)= దేశాంతరమేఁగిన నేను రాఁగా, భూయః తత్ క్షణ జాత కాన్తి మధురమ్

పెండియు ఆక్షణమందే (అనఁగా నేను వచ్చినక్షణమందే) ఉదయించిన శోభ చేత మనోహరమును, స (హ) ఆటోపం రతి కేళి దత్త రభసం కిమ్ అపి రమ్యం సుతనోః ముఖమ్=గర్వముతో కూడుకొన్నది (యు) సంభోగలీలచే ఈయఁబడిన వేగముకలది (యు) ఏమియో (అనిర్వచనీయముగా) రమణీయ మును (అయిన) (యా) శోభనాంగియొక్క మొగము, మయా ఆదరాత్ పీతమ్ (ఇతి) యత్=నాచేత తమకముతో ముద్దుపెట్టుకొనఁబడియె (నను) యేదో, తత్ కేన విస్తార్యతే=అది దేనిచేత మఱపింపఁబడును.

నేను తన్నుఁ బాసి దేశాంతరముపోయి యున్నప్పుడు విరహదుః ఖార్తయై నేను రాఁగానే హర్ష పరవశ యై నన్నుం గవసిన ప్రేయసివదన మును నేను చుంబించినయానందమును ఎవ్విధమునను మఱవఁజాల ననుట.

నాయకో క్తిః - మ్లాన మితి ॥ పూర్వం - మ్లానం తాన్తం - పాణ్డు ధూసరం- కృశం క్షామం-విలాసవిధురం విభ్రమశూన్యం లమ్బాలకం స్రస్త కున్తలం - అలసం జడం - చ తతః - ప్రోషితే దేశాన్తరం గతే - మయి- ప్రాప్తే సమాగతే-సతి భూయః స్తత్క్షణ జాత కాన్తి మధురం(చతురం వా) తత్కాల సంభూత శోభా సుభగం - తత - స్సాటోపం సగర్వం - రతి కేళిదత్తరభసం సురతక్రీడావిహితసంభ్రమం - కి మపి రమ్యమ్ అనిర్వాచ్య సౌన్దర్యం - సుతనో స్తస్వాఙ్గ్యాః - ముఖం మయా - ఆదరా దాస్థాతిశయా- త్పీతం ఆస్వాదిత - మితి యత్ త దిదం - కేన కర్మణా - విస్తార్యతె తిరోధీయత - ఇతి సంబన్ధః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకోఽను కూలః. సంభోగశృఙ్గారః. జాతి రలంకారః. ఉ.౨

ఆయస్తా కలహం పు రేవ కురుతేన స్రంసనే వాససో,
భుగ్నభ్రూ రతిఖణ్డ్యమానమధరం ధత్తేన కేశగ్రహే,
అఙ్గా న్యర్పయతి స్వయం భవతి నో వామా హఠాలిఙ్గనే,
తన్వ్యా శిక్షిత ఏవ సంప్రతి పునః కోపప్రకారోఽపరః ఉ.3

నాయికా కోపప్రకారవిశేషము.—ఆయస్తా (సతీ)= (ఈసుచే) నొగిలినదై, పురా ఇవ వాససః స్రంసనే కలహం న కురుతే=మునుపటి వలె వలువను వీడలాగుటయందు (లాగునందులకు) జగడము చేయకున్నది (ఇంతకు ముందు నాపై కోపము వచ్చినప్పుడు తన వలువను నేను విప్పఁజొచ్చినచో విప్పనీయక కలహించుచుండినది, ఇప్పుడు వచ్చిన కోపములో అట్లు చేయకున్నది అనుట; ఇట్లె అనంతరవాక్యములందును గ్రహింపవలయును), కేశగ్రహే భుగ్నభ్రూః అతి ఖణ్డ్యమానమ్ అధరం న ధత్తే=(నేను తన) కొప్పును పట్టుకొన్నప్పుడు ముడివడిన బొమలుకలదై మిక్కిలి కొఱుకఁబడుచున్న పెదవిని ధరింపకున్నది (కనుబొమలు ముడువక పెదవిని కొఱుకుకొనక యున్నది), హఠ ఆలిఙ్గనే వామా నో భవతి అఙ్గాని స్వయమ్ అర్పయతి=బలాత్కారమున (నేను) కౌఁగిలించినంతట వక్రురాలు కాకున్నది అవయవములను (నాకు) తానే అప్పగించుచున్నది, సంప్రతి పునః తన్వ్యాః ఏష అపరః కోప ప్రకారః శిక్షితః=ఇప్పుడు మఱి ప్రియచేత ఇది (ఏదో) వేఱు అలుకతీరు నేర్వఁబడినది.

ప్రేయసి ఇప్పుడు ఈయలుకలో మునుపటివలెఁ గాక వేఱువిధముగా వ్యవహరించుచున్నది, అలుకను దాఁచుచున్నది, అని భా.

ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా - ఈర్ష్యాతిశయే నేతి శేషః-పురేవ పూర్వమివ - వాససః వస్త్రస్య - స్రంసనే మోచనే-కలహం-న కురుతే న విధత్తే-కించ-కేశగ్రహే కేశాకర్షణే-పురేవ- భుగ్నభ్రూః భ్రూభఙ్గవతీ సతీ - అతిఖణ్డ్యమానం అత్యన్తం దశ్యమానం - అధరం దన్తచ్ఛదం - న ధత్తేన వహతి - కించ - హఠాలిఙ్గనే - పురేవ వామా వక్రా - నో భవతి న భవతి - కిన్తు - అఙ్గాని గాత్రాణి - స్వయమాత్మనా - అర్పయతి ప్రయచ్ఛతి - సంప్రతి పునః ఇదానీం - తన్వ్యా కాన్తయా - ఏషోఽయమపరోఽన్యః - కోపప్రకారో రోషభఙ్గిః - శిక్షితోఽభ్యస్తః - ఇతి సమ్బన్ధః. అవహిత్థం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా ధీరా

ప్రగల్భా చ. నాయక శ్శఠః. ఈర్ష్యామానకృతో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః. అత్ర నర్మగర్భః. యుక్తి రలంకారః. ౬౩

చిన్తామోహనిబధ్యమానమనసా మౌనేన పాదానతః
ప్రత్యాఖ్యాతపరాఙ్ముఖః ప్రియతమో గన్తుం ప్రవృత్తశ్శఠః
సవ్రీడై రలసై ర్నిరన్తరలుఠద్బాష్పాకులై రీక్షణైః
స్తన్వఙ్గ్యా స పునస్తయా తరళయా తత్రాన్తరే వారితః.

శఠః ప్రియతమః = ధూర్తుఁడగు వల్లభుఁడు, పాద ఆనతః (సన్) అడుగులకు మ్రొక్కినవాఁడయ్యును, చిన్తా మోహ నిబధ్యమాన మనసా తయా తన్వఙ్గ్యా = విచారముచేతనయిన పరాకుచేత అరికట్టఁబడిన మనస్సుగల దైన యా సుందరిచేతను, మౌనేన ప్రత్యాఖ్యాత పరాఙ్ముఖః (సన్) = మాటలాడమిచేత నిరాకరింపఁబడి వెనుకకు మఱలినవాఁడై, గన్తుం ప్రవృత్తః = పోవుటకు కడంగెను; పునః తత్ర అన్తరే = కాని అంత లోపల, తరళయా తయా = చపలురాలైన యా నాయికచేత, స (వ్రీడైః) వ్రీడైః అలసైః నిరన్తర లుఠత్ బాష్ప ఆకులైః ఈక్షణైః = సిగ్గుతో కూడుకొన్నవియు మెల్ల మెల్లనివియు ఎడతెంపులేక దొరలుచున్న కన్నీళ్లచే కలఁగినవియు (నైన) చూపులచే, సః వారితః = అతఁడు (పోకుండ) అఁపఁబడెను.

నాయకుఁడు పాదములకు మ్రొక్కినసమయమందు నాయిక చింతవలనిపరాకుచేత అతనితో పలుకకయుండఁగా అతఁడు తన్ను తిరస్కరించిన దని తలంచి లేచి పోఁగడంగెను; అప్పుడు ఆమె తనపొరఁబాటునకై సిగ్గుపడి యాతనిం బాష్పపూర్ణలోచనయై చూడఁగా అతఁడు పోక నిలిచెను.—అనుట.

కవే ర్వాక్యమ్ - చిన్తేతి ॥ శఠః ప్రియతమః - పాదానత స్సన్ - చిన్తా మోహనిబధ్యమానమనసా - చిన్తయా విచారేణ కృతో - మోహో జాడ్యం - తేన నిబధ్య మానం నిగృహ్యమాణం - మనో యస్యా స్సా -

తథోక్తా తయా తన్వఙ్గ్యా - మానేన అభిమానేన - హేతునా ప్రత్యాఖ్యాతః నిరస్తః 'ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృత' ఇత్యమరః - స చాసౌ - పరాఙ్ముఖో విముఖశ్చ - భూత్వా - గన్తుం నిర్గన్తుం - ప్రవృత్త ఉద్యుక్తః - తత్రాన్తరే తస్మిన్నవసరే - తరళయా అధీరయా - తయా చ - సవ్రీడైః సలజ్జై - రలసై ర్మన్దసంచారైః - నిరన్తరలుఠద్బాష్పాకులై స్సంతత పరివర్తమానాశ్రుకలుషైః - ఈక్షణై ర్విలోకనైః - హేతుభిః స పునః సన్నివారిత ఇతి సంబన్ధః. అత్ర దైన్యం నామ సంచారీభావః నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. విప్రలంభశృఙ్గారః. నమనాస్ఫోటః. అక్షేపాలంకారః. ౬౪

క్వచిత్తామ్బూలాక్తః, క్వచి దగరుపఙ్కాఙ్కమలినః,
క్వచి చ్చూర్ణోద్గారీ, క్వచి దపి చ సాలక్తకపదః,
వళీభఙ్గాభోగై రలకపతితై శ్శీర్ణకుసుమైః
స్త్రియో నానావస్థం ప్రథయతి రతం ప్రచ్ఛదపటః. ౬౫

క్వచిత్ తామ్బూల అక్తః=ఒక్కెడ తమ్ముల (ంపురస) ముచే డాగు చేయఁబడినదియు, క్వచిత్ అగరు పఙ్క అఙ్క మలినః=ఒక్కెడ అగరు గంధముయొక్క ద్రవముయొక్క గుర్తుచే డాగయినదియు, క్వచిత్ చూర్ణ ఉద్గారీ=ఒక్కెడ (కప్పురములోనగు వాని) పొడుముయొక్క రాలంటకలదియు, అపి చ క్వచిత్ స (హ) అలక్తక పదః=మఱియు నొకచోట లత్తుకతోఁ గూడిన యడుగు(గుర్తు)లు కలదియు, వళీ భఙ్గ ఆభోగైః= ముడుతలనెడి యలలయొక్క విరువులతోను, అలక పతితైః శీర్ణ కుసుమైః= ముంగురలనుండి రాలిన చెదరిన పువ్వులతోను, (కూడుకొన్నదియు) (నయిన), ప్రచ్ఛద పటః=పరుపును గప్పు దుప్పటి, స్త్రియాః నానా అవస్థం రతం ప్రథయతి=స్త్రీయొక్క పెక్కుబంధముల సంభోగమును వెల్లడిసేయుచున్నది.

పడకయందు నానాబంధములయొక్క గుర్తులగపడుచున్న వసుటు.

కవే ర్వాక్యమ్ - క్వచి దితి ॥ క్వచి దేకత్ర - తామ్బూలాక్తః తామ్బూలరసరఞ్జితః - క్వచి దేకత్ర - అగరుపఙ్కాఙ్కమలినః - అగరోః పఙ్కః తస్య - అఙ్కోలక్ష్మ - తేన - మలినో మలీమసః - క్వచి దేకత్ర - చూర్ణోద్గారీ - చూర్ణస్య కర్పూరాది క్షోదస్య - ఉద్గారః గిరణం - సోఽస్మి న్నస్తీతి చూర్ణోద్గారీ - 'అత ఇని ఠనౌ' ఇతి మత్వర్థే ఇన్ ప్రత్యయః - క్వచిత్ కుత్రాపి - చ - సాలక్తకపదః అలక్తకేన లాక్షయా సహితం సాలక్తకం - పదం పాదముద్రా - యస్మిన్ స తథోక్తః - వళీభఙ్గాభోగై - ర్వళ్య ఏవ - భఙ్గా స్తరఙ్గాః తేషా - మాభోగా విస్తారాః - తైశ్చ - అలకపతితైః - అలకేభ్యః పతితాని - తైః శీర్ణకుసుమైః - శీర్ణాని వికీర్ణాని - చ తాని కుసుమాని చ తైః శ్చోపలక్షితః - ప్రచ్ఛదపటః ఆస్తరణవస్త్రం - స్త్రియాః కాన్తాయాః - నానావస్థం బహుప్రకారాన్తరావస్థం - రతం - సుగతం ప్రథయతి ప్రఖ్యాపయ - తీతి సంబన్ధః. అత్ర - 'క్వచిత్తామ్బూలాక్తో' ఇత్యనేన మార్జాలకరణం సూచితం భవతి యథోక్తం రతిరహస్యే—

'ప్రసారితే పాణిపాదే శయ్యాస్పృశి ముఖోరసి
ఉన్నతాయాం స్త్రియః కట్యాం మార్జాలకరణం విదుః.' ఇతి.

'క్వచి దగరుపఙ్కాఙ్కమలిన' ఇత్యత్ర ఐభో నామ బన్ధవిశేష స్సూచ్యతే - యథోక్తం రతిరహస్యే-

'భూగత స్తనభుజాస్యమస్తకా మున్నతస్ఫిచ మధోముఖీం స్త్రియమ్
క్రామతి స్వకరగృహ్య మేహనే వల్లభే కరివ దైభ ముచ్యతే.' ఇతి;

'క్వచి చ్చూర్ణోద్గారీ' త్యనేన ధైనుకం నామకరణ ముచ్యతే-యథోక్తం రతిరహస్యే-

'న్యస్తహస్తయుగళా నిజే పదే యోషి దేతి కటిరూఢవల్లభా
అగ్రతో యది శనై రధోముఖీ ధైనుకం వృషవ దున్నతే ప్రియే,' ఇతి;

'క్వచి దపి చ సాలక్తకపద' ఇత్యనేన పురుషాయిత సూచితం - తత్ స్పష్ట మేవ; 'వళీభఙ్గాభోగై రలకపతితై రి' త్యనేన చ రత్యుపమర్దాతిశయ స్సూచ్యతే. జాతి రలంకారః.

అహం తె నాహూతా కి మపి కథయా మీతి విజనే,
సమీపె చాసీనా సరళహృదయత్వా దవహితా
తతః కర్ణోపాన్తె కి మపి వద తాఘ్రాయ వదనం
గృహీత్వా ధమ్మిల్లం మమ సఖి నిపీతోఽధరరసః. ౮౮

నాయిక తన్ను నాయకుఁడు టక్కుచేసి ముద్దుగొన్నవిధమును చెలితోఁ చెప్పికొనుట.—(హే) సఖి=(ఓ) చెలీ, అహం తేన విజనే కిమ్ అపి కథయామి, ఇతి ఆహూతా=నేను వానిచే ఏకాంతమందు ఒకవిశేషము చెప్పెదను అని పిలువఁబడితిని, సమీపే ఆసీనా సరళ హృదయత్వాత్ అవహితా చ (అస్మి)=చెంతను కూర్చున్న దానను తిన్నని మనస్సు గలదాన నగుటవలన ఏకాగ్రచిత్తురాలను సయితము (అయితిని); (ప్రయోగ వ్యత్యయము.—) తతః కర్ణ ఉపాన్తె కిమ్ అపి వదతా=అనంతరము (అతఁడు) చెవి చెంత ఏమో చెప్పుచున్నవాఁడై, మమ వదనమ్ ఆఘ్రాయ ధమ్మిల్లం గృహీత్వా అధర రసః నిపీతః=నా ముఖమును మూర్కొని కొప్పును పట్టుకొని మోవి మాధుర్యమును అనినవాఁడాయెను.

రహస్యము చెప్పెద నని ఏకాంతమునకు పిలిచి చెవిలో ఏమో పలుకుచు మొగము నాఘ్రాణించి తటాలున కొప్పుపట్టుకొని అధరరసము నానె నని సంక్షేపము. కొప్పు పట్టుకొనుట తప్పించుకో నీయకుండుటకును అధరమును సరిగా తననోటికడకు తెచ్చుకొనుటకును.

నాయకేన ప్రలోభితా నాయికా సఖీ మాహ - అహ మితి ॥ అహం తేన ధూర్తేన - విజనే - కి మపి కథయా మీతి కించి ద్వదా మీతి -

ఆహూతా ఆకారితా - సమీపే - ఆసీనా ఉపవిష్టా చ - సరళహృదయత్వా దకుటిలచిత్తత్వా - దవహితా ఏకాగ్రచిత్తా - అస్మి - తత స్తదనన్తరం కర్ణోపాన్తే శ్రవణసమీపే - కి మపి యత్కి-ఞ్చి - ద్వదతా కథయతా - తేన వదనం ముఖమ్-ఆఘ్రాయ-ధమ్మిల్లం కేశబన్ధం-గృహీత్వా హే సఖి మమ అధరరసః - నిపీతః ఆస్వాదిత - ఇతి సంబన్ధః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయకో౽నుకూలః. నర్మగర్భః. యుక్తి రలంకారః.

– — —

పుష్పోద్భేద మవాప్య కేళిశయనా ద్దూరస్థయా చుమ్బనే
కాన్తేన స్ఫురితాధరేణ నిభృతం భ్రూసంజ్ఞయా యాచితే
ఆచ్ఛాద్యస్మిత పూర్ణగణ్డఫలకం చేలాఞ్చలే నాననం
మన్దాన్దోళితకుణ్డలస్తబకయా తన్వ్యా విధూతం శిరః ౭౨

(ప్రయోగవ్యత్యయము)—పుష్ప ఉద్భేదమ్ అవాప్య కేళి శయనాత్ దూర స్థయా=తన్వ్యా రజస్సుయొక్క ప్రాదుర్భావమును పొంది (బహిష్ఠయై) సంభోగంపుఁ బానుపునుండి దూరమున నున్నదైన నాయిక, స్ఫురిత అధరేణ కాన్తేన నిభృతం భ్రూ సంజ్ఞయా చుమ్బనే యాచితే (సతి) = కదలుచున్న మోవిగలవాఁడైన కాంతుఁడు రహస్యముగా కనుబొమల సంజ్ఞచేత ముద్దుగొనుటను ప్రార్థించినవాఁడు కాఁగా, స్మిత పూర్ణ గణ్డ ఫలకమ్ ఆననం చేల అఞ్చలేన ఆచ్ఛాద్య = చిఱునవ్వుతో నిండిన ఫలకములవంటి (విశాలములయిన) చెక్కిళ్లతోడి మోమును వలువకొనతో కప్పి, మన్ద ఆన్దోళిత కుణ్డల స్తబకయా (సత్యా) శిరః విధూతమ్=మెల్లగా ఊఁపఁబడిన కుండలము లనెడు పూగుత్తులుగలదై శిరస్సును అడ్డముగా కదలించినది.

శయనమునుండి బహిష్ఠయై లేచి పోయిన నాయికను ఆకారణ మెఱుఁగక నాయకుడుఁ బొమసంజ్ఞచేతను అధర స్ఫురణ సంజ్ఞచేతను చుంబనమును యాచింపఁగా నాయిక కుండల స్తబకమునకు చేర్పుగా చేల

చెఱంగును పట్టుటచే పుష్పవతివై యున్నాననియు శిరమును అడ్డముగా ఆడించుటచేతను నీవు కోరినది యిప్పుడు కూడ దనియు సూచించినది.

కవే ర్వాక్యమ్ - పుష్పోద్భేద మితి॥ పుష్పోద్భేదం రజః ప్రాదుర్భావమ్ - అవాప్య - కేళిశయనా ద్దూరస్థయా క్రీడాతల్పం విహాయ విప్రకృష్టయా - ల్యజ్లోపే పఞ్చమీ - స్ఫురితాధరేణ స్పన్దితాధరేణ - కాన్తేన ప్రియేణ - భ్రూసంజ్ఞయా సాధనేన - నిభృతం గూఢం - చుమ్బనే - యాచితే ప్రార్థితే - సతి - స్మితపూర్ణ గణ్డఫలకం మన్దహాసభరిత కపోలతలమ్ - ఆననం - చేలాఞ్చలేన అంశుకపల్లవేన - ఆచ్ఛాద్య పిధాయ - మన్దాన్దోళిత కుణ్డల స్తబకయా - మన్దం శనైః - రాన్దోళితా - ఆలోళితా - కుణ్డలే కర్ణవేష్టనే - ఏవ - స్తబకౌ గుచ్ఛౌ - యస్యా స్సా తయా-తన్వఙ్గి కాన్తయా-శిరో-విధూతం తిర్య క్చలిత-మితి సంబన్ధః. 'శిరో విధూత మి' త్యనేన ప్రతిషేధ స్సూచితః. ఔత్సుక్యం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా, మధ్యాప్రగల్భయో రన్యతరా, స్వాధీనపతికా చ. నాయకోఽనుకూలః. సంభోగశృఙ్గారః. అత్ర చేష్టాకృతం స్వేచ్ఛారూపం నర్మ. సూక్ష్మాలంకారః - యథోక్తం కావ్యాదర్శే -

'ఇఙ్గితాకార లక్ష్యోర్థ స్సౌక్ష్మా త్సూక్ష్మ ఇతి స్మృతః' ఇతి. ౬౭

క్వ ప్రస్థితాసి కరభోరు, ఘనే నిశీథే?
ప్రాణేశ్వరో వసతి యత్ర మనఃప్రియో మే
ఏకాకినీ వద కథం న బిభేషి బాలే?
నన్వస్తి పుఙ్ఖితశరో మదన స్సహాయః. ౬౮

సఖీనాయికల ప్రశ్నోత్తరములు.— సఖి.—(హే) కరభ ఊరు ఘనే నిశీథే క్వ ప్రస్థితా అసి = (కరభ మనఁగా మనికట్టునుండి కనిష్ఠికవఱకు చేతివెలుపలివైపు) కరభమువంటి తొడలుగలదానా దట్టమైన(యా) నడిరేయిచీఁకటియందు ఎటకు తరలినదాన వయితివి? నాయిక.— మే

మనః ప్రియః ప్రాణేశ్వరః యత్ర వసతి = నాకు మనస్సునకు ఇష్టుఁడయిన జీవితనాథుఁడు ఎట్లనున్నాఁడో (అటకు తరలితిని అని శేషము) సఖి.— (హే) బాలే ఏకాకినీ కథం న బిభేషి వద=(ఓసి) చిన్నదానా ఒంటరివి ఎట్లు భయపడకున్నావు చెప్పుము? నాయిక.— పుఙ్ఖిత శరః మదనః సహాయః అస్తి నను=సంధింపఁబడిన బాణముగలవాఁడు మన్మథుఁడు తోడు కలఁడుగదా.

సఖి.—నడికిరేయి కటికి చీఁకటిలో ఎక్కడికిపోవుచున్నావే? నాయిక.—నా ప్రాణనాథునికడకు. సఖి.— ఒంటరిగా పోవుచున్నావే భయము లేదా? నాయిక.—భయ మెక్కడిది? విల్లెక్కుపెట్టి బాణము తొడిగి మదనుఁడు తోడువచ్చుచున్నాఁడు గదా.—అనుట. మదనుని బారికి తాళఁజాలక ఈయర్ధరాత్రంపుఁ గటికిచీఁకటిలో సాహసించి ప్రాణేశ్వరుని కడకు పోవుచున్నా నని నాయికభావము.

పుంఖితశరుఁడు మదనుఁడు తోడు అనుటలో నాకు దారిలో ఎవఁ డేమి యపాయము చేయవచ్చినను వాఁడు మదనబాణహతుఁడై నాకుదాసుఁ డగును, కాన నాకేమియు నపాయము కలుగదు, అని స్వారస్యము.

సఖీ। నాయికా మాహ క్వేతి ॥ హే - కరభోరు కరభా వివ ఊరూ యస్యా స్సా కరభోరూ - తస్యా స్సంబుద్ధిః ॥ సూ ॥ 'ఊరూత్తర పదా దౌపమ్యే' ఇత్యూ ఙ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ 'మణిబన్ధా దాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః' త్యమరః - ఘనే నిబిడే - తమ సీతి శేషః - నిశీథే అర్ధ రాత్రే- క్వ కుత్ర - ప్రస్థి తాసి ప్రయాతాసి - ఏవం సఖ్యా పృష్టా నాయికా ప్రత్యాహ - మే మనఃప్రియః మనసః హృదయస్య - ప్రియః అభీష్టః - ప్రాణేశ్వరః ప్రాణనాథః - యత్ర యస్మిన్ ప్రదేశే - వసతి తిష్ఠతి - పౌనరు క్త్య మాస్థాతిశయేన - తత్సఖీ తా మాహ - హే - బాలే వత్సే- ఏకాకినీ అసహాయా-త్వం - కథం కేన ప్రకారేణ-న బిభేషి న త్రససి - వద బ్రూహి- ఇతి స్సా సఖీ మాహ - పుఙ్ఖితశర స్సంహితబాణః - మదనః కామః -

సహాయ స్సహచరః-అస్తి నను విద్యతే ఖ-ల్వితి సంబన్ధః. వ్యక్త ఏ వాభి ప్రాయః. నాయికా పరకీయా, కిఞ్చ అభిసారికా, యథోక్తం భారతీయే-

'హిత్వా లజ్జాం సమాకృష్టా మద సేన మదేన చ
యాఽభిసారయతే కాన్తం సా భవే దభిసారికా' ఇతి.

అత్ర సహాస్యం శృఙ్గారి నమః. హేతు రలంకారః ౯౭

లోలభ్రూలతయా విపక్షదిగుప
న్యాసే విధూతం శిర,
స్తద్వృత్తాన్తవిదీక్షణే కృతమన
స్కారో విలక్ష స్థితః,
ఈషత్తామ్రకపోలకాన్తిని ముఖే
దృష్ట్యా నతః పాదయో,
రుత్సృష్టో గురుసన్నిధా వపి విధి
ర్ద్వాభ్యాం న కాలోచితః. ౯౮

లోల భ్రూ లతయా విపక్ష దిక్ ఉపన్యాసే (కృతే)=(నాయికచే) చంచలమయిన బొమ తీఁగతో వైరిదెసను తెలుపుట (చేయఁబడినప్పుడు) శిరః వి ధూతమ్=(నాయకునిచేత) తల అడ్డముగా ఆడింపఁబడినది, తత్ వృత్తాన్త విత్ ఈక్షణే (కృతే)=(నాయికచే) ఆ సమాచారము నెఱిఁగిన దానిని చూచుట (చేయఁబడఁగా), కృత నమస్కారః విలక్షః స్థితః = (నాయకుఁడు) చేయఁబడిన నమస్కృతి గలవాఁడై ఏమియుతోఁపనివాఁడై యుండెను, ముఖే ఈషత్ తామ్ర కపోల కాన్తిని (సతి) = (నాయిక యొక్క) మొగము ఇంచుక ఎఱ్ఱని చెక్కిళ్ళ శోభకలదికాఁగా, దృష్ట్యా పాదయోః నతః = (నాయకుఁడు) చూపుచేత అడుగులయందు వ్రాలిన వాఁ డాయెను; ద్వాభ్యాంగురుసన్నిధా అపి కాల ఉచితః విధిః న ఉత్సృష్టః=

ఇద్దఱిచేతను పెద్దల సమీపమందు సయితము సమయమునకు తగిన వ్యాపారము వదలఁబడలేదు.

తా.—నాయికానాయకులకు పెద్దలసన్నిధానముచేత సంభాషణకు వలను లేమింజేసి సంజ్ఞలచేతనే ప్రశ్నానునయములు జరిగినవి.—అది యెట్లనః— నాయిక 'అలదానికడకు నీవుపోలేదా?' అనునర్థముగా దానితావును బొమసంజ్ఞచేతసూచింపఁగా, నాయకుఁడు 'పోలేద' నునర్థముగా తలను అడ్డముగా ఆడించినాఁడు. నాయిక 'నీవు పోఁగా చూచినట్టిది ఇదిగో నా సఖి, సాక్షిణి యున్నది' అనునర్థముగా అవృత్తాంత మెఱిఁగినతనచెలివైపు చూడఁగా, నాయకుఁడు తనగుట్టుబయటఁబడియెనుగదా అని భయపడి నాయికకు మ్రొక్కి ఏమియుం దోఁపనివాఁడై యుండెను. అట్లతఁడు తనదోషమును ఒప్పుకొన్నందున సందేహముతీఱుడు, నాయికముఖము కోపముచే నెఱ్ఱ పెక్కఁగా నాయకుఁడు 'అపరాధిని నీకు పాదానతుఁడను ఈ నేరమును మన్నింపుము' అనునర్థముగా తనచూపులను ఆమెపాదములందు వ్రాల్చెను.

లోలేతి॥ నాయికాయాః-లోలభ్రూలతయా కమ్ప్రమాన భ్రూవల్ల్యా-సాధనేన - విపత్తదిగుపన్యాసే ప్రతికూలరమణీస్థాననిర్దేశే - సతి నాయకేన శిరో-విధూతం కమ్పితం - తతస్తయా నాయికయా - తద్వృత్తాన్తవిదీక్షణే - స చాసౌ - వృత్తాన్తో వ్యాపారః - తం వేత్తీతి తద్వృత్తాన్తవిత్ - సఖ్యాదిః - తస్యేక్షణమ్ అవలోకనం - తస్మిన్ కృతే సతి - తతో నాయకః - కృతమనస్కృతిర్భూత్వా - విలక్షః కిఞ్చిత్ త్గవ్యతా మూర్ధస్పృక్-స్థితః తస్థౌ - తస్యా నాయికాయాః-ముఖే ఈషత్తామ్రకపోలకాన్తిని అరుణగణ్డద్యుతౌ సతి - తతో నాయకో - దృష్ట్యైవ దృశా - పాదయో - ర్నతః నమ్రః ఏవం - ద్వాభ్యాం స్త్రీపుంసాభ్యాం - గురుసన్నిధౌ గురుజనసమక్షేఽపి - కాలోచితః అవసరోచితః - విధిః కృత్యం - నోత్సృష్టః న త్యక్తః-నివర్తితః- ఇత్యర్థః ఇతి సంబన్ధః. అత్ర 'దిగుపన్యాస' ఇత్యనేన

త్వం తస్యాగృహం గత ఇత్యయమర్థ స్సూచితః. 'శిరో విధూత' మి త్యనేన తద్గృహాగమనం నాస్తీతి జ్ఞాపితమ్. 'తద్వృత్తాన్తవిదీక్షణ' ఇత్యనేన అనయా సఖ్యా తవ అపరాధో దృష్ట ఇతి సూచితః. 'కృత నమస్కారో విలక్షస్మిత' ఇత్యనేన స్మృత్వా పరాధో౽ఙ్గీకృత ఇతి సూచితమ్. 'ఈష త్తామ్రకపోలకాన్తినీ' త్యనేన కోప స్సూచితః. 'దృష్ట్వా నతః పాదయోః' త్యనేన అహ మపరాధీ క్షమ స్వేతి సాన్త్వనం సూచితమ్. 'గురుసన్నిధా వపికాలోచితో విధి ర్నో త్సృష్ట' ఇత్యనేన తదానీ మనుచితో౽పి ఈర్ష్యమానశ్చ తత్ప్రశమనప్రకార శ్చ స్వవై దగ్ధ్యం నిగూఢం నివర్తి య తీ త్యభిప్రాయః. నాయికా స్వీయా. మధ్యా ప్రగల్భా వా. నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. చేష్టాకృత మీర్ష్యాక్రోధప్రాయం నర్మ. ౬౯
జాతి రలంకారః.

దృష్టః కాతరనేత్రయా చిరతరం, బద్ధ్వాఽఞ్జలిం యాచితః,
పశ్చా దంశుకపల్లవే చ విధృతో, నిర్వ్యాజ మాలిఙ్గితః,
ఇ త్యాక్షిప్య సమస్త మేవ మఘృణో గన్తుం ప్రవృత్త శ్శఠః,
పూర్వం ప్రాణపరిగ్రహో దయితయా ముక్త స్తతో వల్లభః.

నాయిక ఏయుపాయము చేసినను ఆఁగక కోపవ్యాజమున శఠుఁడు ఏఁగుట.—(ప్రయోగక్రమము.—) కాతర నేత్రయా చిరతరం దృష్టః= దీనమయిన దృష్టిగలదై (నాయిక) చాలసేపు (నాయకుని) చూచినది, అఞ్జలిం బద్ధ్వా యాచితః = దోసిటిని కూర్చి వేఁడుకొన్నది, (కిం) చ పశ్చాత్ అంశుక పల్లవే విధృతః = మఱియు అటుతర్వాత వలువచిగురు నందు పట్టుకొన్నది, నిర్వ్యాజమ్ ఆలిఙ్గితః = నిష్కపటముగా కవుంగిలించి నది, ఇతి సమస్తమ్ ఆక్షిప్య=దీనిని అంతయు త్రోసివైచి, ఏవమ్ అఘృణః (సన్) శఠః గన్తుం ప్రవృత్తః=ఈప్రకారముగా కరుణలేనివాఁడై ధూర్తుఁడు పోవుటకుఁ గడంగినవాఁడాయెను, (అంతట), దయితయా పూర్వం ప్రాణ

పరిగ్రహః తతః వల్లభః ముక్తః=ప్రియా ముందుగా జీవితమునీయంది యానను అనంతరము ప్రియుని వదలినది.

నాయకుని పోవలదని నాయిక దీనదృష్టుల చాల సేపు చూచుచుండినది, తర్వాత దోసిలి యొగ్గి వేడుకొన్నది, అనంతరము వలువకొనం బట్టి యూచినది, నిష్కపటముగా కవుంగిలించుకొన్నది ఇన్నేమి చేసినను మనసు కరంగక ధూర్తుఁడు ఆమెను వదలి చనంగడంగెను; అంత నామె ప్రాణత్యాగము చేసికొన నిశ్చయించుకొన్న దై యతనిని పోనిచ్చెను.

అవ ॥ ప్రణయకోపవ్యాజేన యత్ర కుత్రాపి జిగమిషుం నాయక ముత్ప్రేక్ష్య తస్య గమన మసహమానాయా నాయికాయాః వ్యాపారం కవి రాహ - దృష్ట ఇతి ॥ కాతర నేత్రయా దీనదృష్ట్యా - నాయికయా చిరతరం సుచిరం - దృష్ట స్తతోఽఞ్జలింబద్ధ్వా సంయమ్య - యాచితః ప్రార్థితః - పశ్చాత్ తదను - అంశుకపల్లవే చేలాఞ్చలేచ - విధృతో గృహీతః - తతో - నిర్వ్యాజం నిష్కపటం - యథాతథా ఆలిఙ్గితః - ఇత్థం భూతం - సమస్తం దర్శనాదిక - మాక్షిప్య నిరస్య - ఏవ మనేన ప్రకారేణ-శఠోద్ధూతకః - అఘృణో నిర్దయ స్సన్ - గన్తుం ప్రవృత్తః తతి స్తయా దయితయా-పూర్వం ప్రథమం - ప్రాణపరిగ్రహః ప్రాణానా మసూనాం - పరిగ్రహః అవలమ్బనం-జీవితాశేత్యర్థః - ముక్తః విసృష్టః-తతో వల్లభో ముక్త ఇతి సంబన్ధః. 'దృష్టః కాతర నేత్రయే, త్యనేన నాయికా దైన్యం సూచితమ్, 'బద్ధ్వాఽఞ్జలిం యాచిత' ఇత్యనేన తస్యా దైన్యం విదిత్వాపి నానుకూల్యం గత ఇతి సూచితమ్. 'అంశుకపల్లవే విధృత' ఇత్యనేన యాఞ్చా నిష్ఫలీకృతేతి జ్ఞాయతే, 'నిర్వ్యాజ మాలిఙ్గిత' ఇత్యనేన అంశుకపల్లవమాత్రావలమ్బనేన నివారయితుం న శక్య ఇతి జ్ఞాయతే, 'పూర్వం ప్రాణపరిగ్రహో ముక్త స్తతోవల్లభ'ఇత్యనేన తస్యా రాగాతిశయ స్సూచిత ఇత్యభిప్రాయః. దైన్యం నామ సఞ్చారీ భావః, నాయికా

స్వీయా మధ్యా చ. నాయకా శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. అత్ర సఙ్కేచ్ఛా ౨౦
రూపం శృఙ్గారి నర్మ. ఆక్షేపాలంకారః.

లాక్షాలక్ష్మ లలాటపట్ట మభితః కేయూరముద్రా గళే,
వక్త్రే కజ్జలకాళిమా, నయనయో స్తామ్బూలరాగోఽపరః,
దృష్ట్వా కోపవిధాయి మణ్డన మిదం ప్రాత, శ్చిరం ప్రేయసో
లీలాతామరసోదరే మృగదృశ శ్శ్వాసా స్సమాప్తిం గతాః.

పరస్త్రీ సంభోగ చిహ్నితుని వేఁకువ నింటికి వచ్చిన కాంతునిం గని నాయిక చిహ్నములచే వృత్త మెఱింగి తనదుఃఖమును డాఁగురించుట.—

లలాట పట్టమ్ అభితః లాక్షా లక్ష్మ = పలకవంటి నొసట చుట్టును లత్తుకగుఱుతు (ఇది సవతియడుగులనుండి ఆమెకు నాయకుఁడు చాఁగిలంబడి నప్పుడు అంటుకొన్నది), గళే కేయూర ముద్రా = మెడయందు భుజకీర్తుల యొత్తుడును (ఇది ఆలింగనముచేత కలిగినది) వక్త్రే కజ్జల కాళిమా = నోటి కడ కాటుక నలుపు (ఆసవతికన్నుల నతఁడు ముద్దుగొనుటచేత), నయనయోః అపరః తామ్బూల రాగః = కనులందు (జాగరపుఁగెంపు గాక) పైగా తమ్మలంపుఁగెంపు (ఆమె యితనికన్నులను ముద్దుగొనుటచే), కోపవిధాయి ప్రేయసః ఇదంమణ్డనం ప్రాతః దృష్ట్వా = కోపము కలిగించుదానిని ప్రియతమునియొక్క యీ యలంకారమును వేఁకువను చూచి (చూడఁగా), మృగదృశః శ్వాసాః లీలా తామరస ఉదరే సమాప్తిం గతాః = నాయికయొక్క నిట్టూర్పులు విలాసార్థమైన (విలాసార్థముచేత నుంచుకొనఁబడి యున్న) తమ్మి లోపల లయమును పొందినవి (నాయిక ఆతామరను ఆఘ్రాణించువ్యాజమున దుఃఖనిశ్వాసములను దాఁపరించినది).

కవే ర్వాక్యమ్ - లాక్షేతి - లలాటపట్ట మభితః ఫాలఫలకస్య ప్రాన్తేషు 'అభితఃపరితః' ఇత్యాదినా ద్వితీయా - లాక్షా లక్ష్మ అలక్తక లాఞ్ఛనం - గళే కణ్ఠే - కేయూరముద్రా అఙ్గదాఙ్కం - వక్త్రే ముఖే -

కజ్జలకాళిమా అఞ్జనమాలిన్యం– నయనయోస్తామ్బూలరాగః తామ్బూలరక్తి మా–అపర ఇతరో రాగశ్చ నిద్రాఖేదజనిత ఘూర్ణః– ప్రాతః రుష్టిసి–, ప్రేయసః ప్రియతమస్య – కోపవిధాయి రోషవిధాయి – ఇదం – పూర్వోక్తం మండనం సంభోగచిహ్నరూప మలంకారం – దృష్ట్వా స్థితాయాః – మృగదృశో హరిణేక్షణాయాః – శ్వాసాః శ్వాసతస్త్యేన రోషాతిశయాజనితనిశ్వాసో చ్ఛ్వాసాః కథ్యన్తే – లీలా తామరసోదరే విలాస కమలగర్భే–సమాప్తిమవసానం– గతా ఇతి సంబన్ధః. 'లాక్షాలక్ష్మ లలాటపట్ట మభితః' ఇత్యనేన నాయకేన కృతః ప్రతినాయికాచరణప్రణామో గమ్యతే, 'కేయూరముద్రా గళే' ఇత్యనేన తయా కృతం కణ్ఠాలిఙ్గనం గమ్యతే, 'వక్త్రే కజ్జలకాళిమే' త్యనేన తేన కృతం తస్యా నయనచుమ్బనం గమ్యతే, 'నయనయోస్తామ్బూలరాగ' ఇత్యనేన తయా కృతం తస్య నయనచుమ్బనం గమ్యతే, 'లీలాతామరసోదరే మృగదృశశ్శ్వాసా స్సమాప్తిం గతా' ఇత్యనేన సౌరభాఘ్రాణం వ్యపదిశ్య కృతేన రోషవికారశ్వాసగోపనేన నాయికాయా ధైర్యం వ్యజ్యతే. అత్ర అవహిత్థం నామ సఞ్చారీ భావః. నాయికా స్వీయా ధీరా ప్రగల్భా చ, కించ ఖణ్డితా. నాయకో ధృష్టః. వైమనస్యే ష్యాకృత విప్రలమ్భశృఙ్గారః – యథోక్తం భారతీయే –

'నిద్రాఖేదాలసగతిం సచిహ్నం సరదవ్రణం
ఏవం విధం ప్రియం దృష్ట్వా వైమనస్యం విధీయతే.' ఇతి.

అత్ర చేష్టాకృత వినాష్యాక్రోధప్రాయం నమజా. యుక్తరలంకారః. ౭౧

అద్యారభ్య న హి ప్రియే పున రహం
మానస్య వాభాజనం,
గృహ్ణీయాం విషరూపిణ శ్శఠమతే
ర్నామాపి సంక్షేపతః,

కిం తే నైవ వినా శశాఙ్కకిరణ
స్పష్టాట్టహాసా నిశా
నైకో వా దివసః పయోదమలినో
యాయాన్మమ ప్రావృషి? ౭౨

నాయకునిమీఁద నలిగి నాయిక క్షమింప నొల్లక మరణమొంద నిశ్చయించుకొనుట.—అద్య ఆరభ్య ప్రియే అహం మానస్య భాజనం న హి భవామి = ఇది మొదలుగా కాంతునిమీఁద నేను కోపమునకు పాత్రమను కానే కాను, కిం) వా = మఱియు, విషరూపిణః శఠమతేః నామ సంక్షేపతః అపి న గృహ్ణీయామ్ = విషస్వరూపుఁడును వంచకబుద్ధిగలవాఁడును అయిన యతనియొక్క నామధేయమును సంగ్రహముగా నేనియు ఉచ్చరింపను, తేన వినా = అతఁడు (చెంత) లేకుండ, శశాఙ్క కిరణ స్పష్ట అట్టహాసా నిశా వా = (శరత్కాలమందు) చంద్రుని వెలుఁగులనెడు స్ఫుటమయిన బొబ్బనవ్వుగలదైన రాత్రి గాని, ప్రావృషి పయోద మలినః ఏకః దివసః వా= (వర్షాకాలమందు) మొగిళ్లచే కాఱుకొన్న యొక పగలు గాని, న యాయాత్ కిమ్ = రాదా యేమి?

తా.—ఇఁక నేను ప్రియునిమీఁద అలుగను, ఆవిషస్వరూపుని యొక్క ఆవంచనాపరునియొక్క పేరయినను పేరియొక్క భాగము నయినను వాకొనను. అతఁడు లేనప్పుడు నాకు శరత్కాలమందు వెన్నెల యనెడు బొబ్బనవ్వుతోడిరాత్రి యొకటి రాదా? వర్షాకాలమందు మొగిళ్లతో కార్కొన్న పగ లొక్కటి రాదా? (ఆ వెన్నెల రాత్రియు ఆదుర్దినంబును నాప్రాణమును హరించును, అంతట నా వెత తీఱును, అనుట).

మానం ముఞ్చేతి సఖ్యా ప్రార్థితా నాయికా కోపాతిశయేన తాం ప్రత్యాహ—అ ద్యేతి ॥ అ ద్యారభ్య అద్య ప్రభృతి - ప్రియే వల్లభ విషయే - అహం - పున ర్భూయః - మానస్య కోపస్య - భాజనం ఆశ్రయో - న భవామి - అథవా - విషరూపిణో విషరూపస్య - శఠమతేః

కపట బుద్ధేః - నామ - సంక్షేపతోఽపి కించి దపి - న గృహ్ణీయాం నోచ్చారయేయం- తేన వి నైవ స్థితాయా మమ ప్రియతమేన విరహితాయా ఏవ మమ - శశాఙ్క కిరణ స్పృష్టాట్టహాసా చన్ద్రమరీచివ్యక్తా తిహాసా అతి ప్రకాశే త్యర్థః - న యాయాత్కిం న ప్రాప్నుయా త్కిం - పయోద మలినో మేఘశ్యామః-ప్రావృషి వర్షాకాలే-ఏకో దివసో వా న యాయా త్కి మితి సంబన్ధః అత్ర అనర్థహేతుశరత్కాలరాత్రి ర్వా వర్షా కాలదివసో వా న గతాయా త్కి మి త్య నేన నాయికాయా వృథా సాహసం ప్రకటిత వ తీతి సూచ్యతే. నాయికా స్వీయా, మధ్యాచ. నాయక శ్శఠః. మానకృతో విప్రలమ్భశ్శృఙ్గారః. ఈర్ష్యా క్రోధప్రాయం వచః. జాతి రలఙ్కారః. ౨౨

శ ఠాన్యస్యాః కాఞ్చీమణిరణిత మాకర్ణ్య సహసా
యు దాశ్లిష్య న్నేవ ప్రశిథిలభుజగ్రన్థి రభవః !
త దేత త్క్వాచక్షే ! ఘృతమధుమయత్వద్బహువచో
విషే ణాఘూర్ణన్తీ కి మపి న సఖీ మే గణయతి ! ౨౩

నాయిక ధూర్తనాయకుని దూరుట—

(హే) శఠ ఆశ్లిష్యన్ ఏవ అన్యస్యాః కాఞ్చీ మణి రణితమ్ ఆకర్ణ్య ప్రశిథిల భుజగ్రన్థిః అభవః = (ఓయి) వంచకుఁడా (నీవు) (నన్ను) కౌఁగిలించుచు నే పెరవనితయొక్క మొలనూలి రత్నముల నాదము విని సడలినబాహువుల ముడికలవాఁడవు అయితివి, తత్ ఏతత్ క్వ ఆచక్షే = ఆ దీనిని ఎవ్వట చెప్పుకొందురు, ఘృత మధుమయ త్వత్ బహు వచో విషేణ ఆఘూర్ణన్తీ మే సఖీ = నేతితోడి తేనెవంటి నీ పెక్కు మాట అనెడు విషముచేత మైకమొందినదై నా చెలి, కిమ్ అపి న గణయతి = దేనిని గాని విచారింపదు.

తా.— నీవు నన్నాలింగించుచునే దానిమొలనూలిమణిరవళి వినఁబడినమాత్రాన కౌఁగిలి సడలించితివి. నీమాటలకు మోసపోయి నాతో నీ పక్షముగా వాదించునదైన నాచెలి నీయిట్టినడవడిని దేనిని సరకు గొనదు, మఱి ఈదుఃఖమును చెప్పుకొనుటకేని నాకెవ్వరును లేరు, ఏమిచేయుదును.

ఘృత... నేయితేనెల సమాంశమిశ్రము రుచ్యమేగాని విషము.

శ శేతి ॥ హే - శఠ ధూర్త - అన్యస్యా ఇతరనాయికాయాః - కాఞ్చీ మణి రణితం మేఖలా కిఙ్కిణీ శిఞ్జితమ్ - ఆకర్ణ్య - ఆశ్లిష్య న్నేవ ఆలిఙ్గ న్నేవ - సహసాశీఘ్రం - ప్రశిథిల భుజగ్రన్థి ర్విశ్లిష్టబాహు బన్ధః - అభవ ఇతి య త్త దేతత్ కాఠ్యం-క్వాచక్షే కుత్ర బ్రవీమి - యతః - ఘృతమధుమయత్వద్బహువచోవిషేణ - ఘృతమధుమయం సర్పిరాదిస్వరూపం - త్వ ద్బహువచ స్తవ భూరివచనం - ఘృతమధుమయం చ తద్వద్బహువచ శ్చ త దేవ విషం తేన - ఆఘూర్ణ న్తీ భ్రమ న్తీ - మేసఖీకి మపి - న గణయతి న విచారయతి న విశ్వసి తీ త్యర్థః - వచన మితి శేషః; ఇతి సంబన్ధః. అత్ర నాయకవచసాం ఘృతమధుమయత్వకథ నేన తదానీం హితత్వం పశ్చా దహితత్వం చ గమ్యతే - యతఃఘృతం మధు మిశ్రితం విపాకే విషత్వ మాపద్యతే - యథో క్తం వాగ్భటేన -

'మధుసర్పిర్వసాతైల పానీయాని ద్విశ స్త్రిశః
ఏక త్రైవ సమాంశాని విరుధ్యేతే పరస్పరమ్'. ఇతి.

'త దేతత్క్వాచక్షే' ఇ త్యతనేన సఖీ త్వయా వఞ్చితా కస్యా అగ్రతో మమ దుఃఖంనివేదయా మీతి నిర్వేద స్సూచితః. అత్ర నాయికా స్వీయా, ప్రగల్భా చ. నాయకశ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. అత్ర సోపాలమ్భ వచనం నమ. ఆక్షేపోఽలంకారః. 83

శూన్యం వాసగృహం విలోక్య, శయనా
దుత్థాయ కించి చ్ఛనై,

ర్నిద్రావ్యాజ ముపాగతస్య సుచిరం
నిర్వర్ణ్య పత్యు ర్ముఖమ్.
విస్రబ్ధం పరిరభ్య, జాతపులకా
మాలోక్య గణ్డస్థలీం,
లజ్జానమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా
బాలా చిరం చుమ్బితా. ౭౮

బాలా=బాలిక, శూన్యం వాస గృహం విలోక్య=విజనమైన పడకటింటినిగాంచి, శనైః కించిత్ ఉత్థాయ=మెల్లగా ఇంచుక లేచి (నదై), నిద్రా వ్యాజమ్ ఉపాగతస్య పత్యుః ముఖం సుచిరం నిర్వర్ణ్య=నిద్రయను కపటమును (కపటనిద్రను) పొందినవాఁడైన భర్తయొక్క మోమును చాల సేపు కాంచి, విస్రబ్ధం పరిచుమ్బ్య=జంకులేకుండ ముద్దుగొని, జాత పులకాం గణ్డ స్థలీమ్ ఆలోక్య లజ్జా నమ్ర ముఖీ=పొడమిన పులకలుగలదైన చెక్కిటి ప్రదేశమును చూచి సిగ్గుచే వంగిన మోముగలదై, హసతా ప్రియేణ చిరం చుమ్బితా=నవ్వుచున్న దయితునిచే చాలసేపు ముద్దుగొనఁబడినది.

తా.—ఒకానొకబాల లజ్జావతి సఖ్యాదులు పోయి పడకటిల్లు విజనమయిన దని యెఱింగి, మెల్లగా పడకనుండి యించుకంత లేచినదై కపటసుప్తుడైన కాంతునిముఖమును చాల సేపు పరికించి నిద్రితుఁడే యని నమ్మి జంకు మాని ముద్దుగొని, అంత నతనిచెక్కులంబొడమిన పులకలం గాంచి కపటనిద్ర యని యెఱింగి, తనబేలతనమునకు లజ్జితయై మోము వాంచినది. అంత నాతఁడు ఆమెను నవ్వుచు చాలసేపు ముద్దుగొనియెను.

కవే ర్వాక్యమ్ - శూన్య మితి ॥ శూన్యం వివిక్తం - వాసగృహం కేళీ భవనం - విలోక్య వీక్ష్య - శయనా త్తల్పా - త్కించి దీష - దుత్థాయ ఉత్థితా భూత్వా - శనైః మన్దం నిశ్శబ్ద మిత్యర్థః - బాలా నిద్రావ్యాజ ముపాగతస్య కపటనిద్రాం ప్రాప్తస్య - పత్యుః ప్రియస్య -

ముఖం - సుచిరం నిర్వర్ణ్య = దీర్ఘకాలం విలోక్య - సమ్యక్పరీక్ష్యే త్యర్థః - విస్రబ్ధం నిశ్శఙ్కం యథా భవతి తథా-పరిచుమ్బ్య ఆస్వాద్య-జాతపులకా ముత్పన్న రోమాఞ్చాం - తస్య గణ్డస్థలీ - మాలోక్య - లజ్జానమ్రముఖీ సతీ వ్రీడావనతవదనా సతీ - హసతా ప్రియేణ చిరం చుమ్బితాఽభవ దితి సంబన్ధః. స్పష్ట ఏవాభిప్రాయః ఔత్సుక్యం నామ సంచారి భావః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధాచ. నాయకోఽనుకూలః. సంభోగశృఙ్గారః. నమర్గర్భః. జాతి రలంకారః. ౭౪

పాదాసక్తే సుచిర మిహ తే వామతా నైవ కాన్తే,
మన్దారమ్భే ప్రణయిని జనే కోపనే కోఽపరాధః ?
ఇత్థం తస్యాః పరిజనగిరా కోపవేగే ప్రశాన్తే,
బాష్పోద్భేదై స్తదను సహసా న స్థితం న ప్రవృత్తమ్.

(హే) కోపనే = (ఓ) కోపశీలురాలా, తే సు చిరం పాద ఆసక్తె ఇహ కాన్తె వామతా న ఏవ = నీకు కడుం దడవు అడుగులం జేరియున్న యీ కాంతునియందు దోషము లేనే లేదు, మన్ద ఆరమ్భె ప్రణయిని జనే అపరాధః కః = ఉడిగిన ప్రతివాదముగలవాఁడయిన ప్రేమగలవాఁడయిన జనునియందు దోషము ఏమి, ఇత్థం పరిజన గిరా తస్యాః కోప వేగే ప్రశాన్తె (సతి) = ఇట్లు పరిజనుల మాటచేత ఆమెకు కోపముయొక్క ఉద్రేకము చల్లారినది (కాఁగా), తత్ అను సహసాబాష్ప ఉద్భేదైః న స్థితం న ప్రవృత్తమ్ = ఆ వెంట నే తటాలున కన్నీటి యూష్మాంగుటలు నిలువ వాయెను సాగవాయెను.

తా.—ఈవిధంబున ఇంతసేపు నీపాదములందుఁ ద్రెళ్లియున్న యీ కాంతునియందు ఏతప్పును లేదు. ఉండెనుబో నీకు కోపమగు నని తననిర్దోషతను స్థాపించుకొనుటకు నయితము యత్నింపకున్నట్టి యిట్టి యనురక్తుని

యందు ఇంకను దోషమా ? ఇట్లు చెలులు పలికినంతట కోపము చల్లారుడు నాయికకు తటాలున బాష్పము లుప్పతిల్లి నిలువకయు వెలువడకయు నుండినవి.

కవే ర్వాక్యమ్ - పాదాసక్త ఇతి ॥ హే కోపనే కోపశీలె - సుచిరం దీర్ఘకాలం - పాదాసక్తె చరణలగ్నె - ప్రణత ఇత్యర్థః - ఇహ అస్మిన్ - తే తవ - కాన్తే ప్రియే - వామతా వక్రతా - నైవ నాస్త్యేవ - మన్దారమ్భే కాన్తోపక్రమె - అత్ర ఆరమ్భో నామ 'మయ్యప రాధః కుత ?' ఇతి సమగ్రో౽భియోగః - ప్రణయిని ప్రేమవతి - జనె - అపరాధః కః ఆగో౽పి న - అయ మపరాధో౽పి అపరాధత్వేన న గణనీయ ఇత్యర్థః - ఇత్థ మేవం - పరిజనగిరా సఖ్యాదివచనేన - తస్యా నాయికాయాః - కోపవేగరోషోద్రేకె - ప్రశాన్తే క్షీణే సతి - తదను తతః పశ్చాత్సహసా శీఘ్రం - బాష్పోద్భేదైః నయన జలోద్గమైః - న స్థితం నోషితం - న ప్రవృత్తం న ప్రస్థితమ్ - ఇతి సంబన్ధః. 'బాష్పోద్భేదైః న స్థిత మి'త్యనేన పరిజనానునయా త్కోపస్య వేగే శాన్తే ప్రసాదో న్ముఖత్వం సూచితం, బాష్పోద్గమస్య ప్రసాదసూచికత్వాత్; 'న ప్రవృత్త' మిత్యనేన ప్రియాపరాధస్య ప్రత్యక్షదృష్టత్వా త్కోప స్తు సహసా న ప్రశాన్త ఇత్యర్థ స్సూచితః. అత్ర నాయికా స్వీయా-మధ్యాప్రగల్భయో రన్యతరా. నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. జాతి రలంకారః. ౭౫

కథ మపి కృతప్రత్యాసత్తౌ ప్రియే స్ఖలితోత్తరే,
విరహకృశయా కృత్వా వ్యాజప్రకల్పిత మశ్రుతమ్;
అసహనసఖీశ్రోత్రప్రాప్తిం విశఙ్క్య ససంభ్రమం
వివలితదృశా శూన్యే గేహే సముచ్ఛ్వసితం పునః. ౭౬

(ప్రయోగవ్యత్యయము,—) కథమ్ అపి కృత ప్రత్యాసత్తౌ ప్రియే స్ఖలిత. ఉత్తరే (సతి)=ఎట్టకేలకు చేయఁబడిన పునరాగమనముకలవాఁడయిన

(మఱలవచ్చిన) కాంతుఁడు తప్పిన బదులుమాటకలవాఁడు (కాఁగా) (సవతిపేర ఈమెను పిలిచి యుత్తరము చెప్పఁగా), విరహ కృశయా వ్యాజం కృత్వా అశ్రుతం ప్రకల్పితమ్=ఎడఁబాపుచే చిక్కియున్న (నాయిక) మిష కల్పించి వినమిని చేసినది (విననట్లు నటించినది), అసహన సఖీ శ్రోత్ర ప్రాప్తిం విశజ్క్య = ఓఱువనివారయిన చెలుల చెవులను పొందుటను (ఇతఁడు సపతిపేర తన కుత్తరము చెప్పటను విన్నయెడల తనసఖులు ఇతనిపై కోపగింతు రని) వెఱచి, ససంభ్రమం వివలిత దృశా గేహే శూన్యే సతి పునః సముచ్ఛ్వసితమ్ = వేగిరపాటుతో త్రిప్పఁబడిన చూపుగలదై (నలుదెసలం బరికించి) ఇల్లు శూన్యము కాఁగా (ఆయింట సఖు లెవ్వరును లేమిని కని) వెండియు ఊఁటడిల్లినది.

నాయిక అపరాధిని నాయకుని కోపముచే వెడలఁగొట్టి కృశించుచుండినది, మఱల నతఁ డెట్టకేలకు వచ్చి ఆమెమాటకు బదులు సవతిపేర ఆమెను పిలిచి చెప్పఁగా అపు డతనిపై యాగోత్రస్ఖలనమునకై కోపించిన నతఁడు మఱల వెడలిపోవు నను భయముచేతను అవియోగమును మఱి భరింపఁ జాలమిచేతను ఆగోత్రస్ఖలనమును తాను విననట్లు ఏదో మిషచేసినది. తాను అట్లు ఉపాయము చేసి భావివియోగమును తప్పించుకొన్నను తనసఖు లెవ్వరయినను విన్నచో అతనిమీఁద కోపగించి నిందించి మఱల నతఁడు లేచి పోవునట్లు చేయుదు రనుభయముచే ఇల్లు నలుదెసలం బరికించి వా రెవ్వరును లేమి నెఱింగి యూఁటడిల్లినది.

కవే ర్వాక్యమ్-కథ మితి కథంచిత్-కృతా-ప్రత్యాసత్తిః పునరాగమనం - యేన స తథోక్తః-అత్ర కోపా న్నిష్కాసితస్య పునః ప్రాప్తిః-ప్రత్యాసత్తిః - ప్రియే దయితే - స్ఖలితోత్తరే సతి - స్ఖలితం విపర్యస్తం-ఉత్తరం ప్రతివాక్యం - యస్య స తథోక్తః కృతగోత్రస్ఖలన-ఇ త్యర్థః - విరహకృశయా వియోగక్షామయా - నాయికయా వ్యాజం కపటం-కృత్వా విధాయ - కిమపి వ్యాజీ కృ త్యే త్యర్థః - అశ్రుత మశ్రవణం-ప్రకల్పితం

కృతమ్ - అగ్రుత మభినీత మిత్యర్థః - అసహనసఖీశ్రోత్రప్రాప్తి - మస హనాః అసహిష్ణవః-తాశ్చ తా స్సఖ్యస్తాసాం - శ్రోత్రం శ్రవణం - తస్య ప్రాప్తి స్తాం - విశఙ్క్య శఙ్కిత్వా - ససంభ్రమం-సత్వరం యథా భవతి తథా - వివలితదృశా పార్శ్వవ్యాపారితదృష్ట్యా తయా - గేహే - శూన్యే వివిక్తే సతి - నిర్గతసఖీజన ఇత్యర్థః - భూయః - పున - స్సముచ్ఛ్వసితం ఉచ్ఛ్వాసః కృత - స్సంతుష్ట మిత్యర్థః - ఇతి సంబన్ధః. 'విరహ కృశయా వ్యాజం కృత్వా అశ్రుతం ప్రకల్పిత' మి త్యనేన పుం ర్విరహ భీరుత్వం సూచితం, సఖీ నా మ సహనత్వకథ నేన నాయకాపరాధే నాయి కయా సోఢేఽపి తాసాం తత్పరిభవాసహత్వేన తస్యాం సౌభాగ్యాతిశయ స్సూచితః. శఙ్కా నామ సఞ్చారీ భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ, నాయకో ధృష్టః. మానానన్తర సంభోగ శృఙ్గారః. అత్ర జాతి రలంకారః. ౭౬

ప్రత్యాశ్లేష వికీర్ణచన్దనరజః
పుఞ్జప్రకర్షా దియం
శయ్యా సంప్రతి కోమలాఙ్గి పరు షే
త్యారోప్య మాం వక్షసి
గాఢాశ్లేష గ్రహాకులతయా
పాదాగ్ర సందంశకే
నాకృష్యామ్బర మాంశ్తో య దుచితం
ధూర్తేన త త్ప్రస్తుతమ్. ౭౭

నాయిక చెప్పుట.—(హే కోమలాఙ్గి = (ఓ) మృదుగాత్రీ, ఇయం శయ్యా సంప్రతి ప్రత్యాశ్లేష వికీర్ణ చన్దన రజః పుఞ్జ ప్రకర్షాత్ పరుషా ఇతి = ఈ పడక ఇప్పుడు ఒండొరులకవుంగిలింతలచేత రాలిన గంధపుం బొడి

పెంత్రముయొక్క అతిశయమువలన ఒత్తుకొనుచున్నది అని (అను హేతువు చెప్పి), మాం వక్షసి ఆరోప్య = నన్ను ఱొమ్మున పరుండఁబెట్టుకొని, గాఢ ఓష్ఠ గ్రహ పీడన ఆకులతయా = గట్టిగా పెదవికొఱుకుటవలననైన నొప్పిచేత కలంగినదాననగుటచేత, పాద అగ్ర సందంశకేన అమ్బరమ్ ఆకృష్య = అడుగుకొనయనెడు పట్టుకాఱుతో (నా)వలువను ఊడలాగి, ధూర్తేన ఆత్మనో యత్ ఉచితం తత్ ప్రస్తుతమ్ = (ఆ) మోసగాఁడు తనకు ఏది (ఏపని) తగినదో దానిని ఆరంభించినాఁడు.

తా.— పడకలో ఆలింగనములచే రాలినగంధపుఁబొడి ఒత్తుకొనునని మిషపెట్టి నన్ను తనఱొమ్ముపై పరుండఁబెట్టుకొని గట్టిగా చుఱుక్కున నాయధరము నాని ఆనొప్పికి నేను ఆకులపడుచున్న సమయములో తనకాలికొనతో పట్టుకాఱుతోసుంబోలె నావలువను లాగివైచి యామోసగాఁడు తనకు తగినకృత్యముం గావించినాఁడు.

అవ ॥ నాయికావాక్యమ్ - ప్రత్యశ్లేషేతి ॥ హే కోమలాఙ్గి మృద్వఙ్గి - ప్రత్యశ్లేషవికీర్ణచన్దనరజః పుఞ్జప్రకర్షాత్ - ప్రత్యశ్లేషేణ ఆలిఙ్గనేన - వికీర్ణం చ్యుతం - య చ్చన్దనరజః తస్య-పుఞ్జ స్సమూహః - తస్య - ప్రకర్షః అతిశయః - తస్మా దియం - శయ్యా తల్పం - సంప్రతి- పరుషా కర్కశా - పశ్యే త్యుక్త్వా మాం వక్ష స్యారోప్యగాఢోష్ఠగ్రహ పీడనాకులతయా - ఓష్ఠస్య అధరస్య - గ్రహః గ్రహణం - దంశన మిత్యర్థః-గాఢో దృఢః-స చాసావోష్ఠగ్రహ శ్చ తేన - పీడనం వ్యథా- తే నాకులా తస్యాః భావః ఆకులతా-తయా హేతునా పాదాగ్ర సందంశకేన దంశకో నామ గ్రహణసాధనయన్త్రవిశేషః పాదాగ్ర మేవ సందంశకః తేన - అమ్బరం అంశుకం - మదీయ మితి శేషః - ఆకృష్యాపవార్య-ధూర్తేన కితవేన - ఆత్మనః స్వస్య - య దుచితం కర్మ - త - త్ప్రస్తుత మాచరిత-మితి సంబన్ధః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకో౽నుకూలః. సమ్భోగశృఙ్గారః. అత్ర సమాగర్వః. యుక్తిరలంకారః. 32

అచ్ఛిన్నం నయనామ్బు బన్ధుషు కృతం,
చిన్తా గురు ష్వర్పితా,
ద_త్తం దై_న్య మశేషతః పరిజనే,
తాప స్సఖి ష్వాహితః,
అద్య శ్వః పర నిర్వృతిం భజతి సా
శ్వాసైః పరం ఖిద్యతే,
విస్రబ్ధో భవ, విప్రయోగజనితం
దుఃఖం విభ_క్తం తయా. ౭౮

దూతి నాయకుని నిందించుట.—తయా = ఆబాలచేత, అచ్ఛిన్నం నయన అమ్బుబన్ధుషుకృతమ్ = ఎడతెంపులేని కన్నీరు స్వజనమందు ఉంపఁబడినది, చిన్తా గురుషు అర్పితా = విచారము తల్లి లోనగు పెద్దలయందు ఉంపఁబడినది, దైన్యమ్ పరిజనే అశేషతః ద_త్తమ్ = దీనత్వము పరిచారక జనమున కెల్ల ఈఁబడినది, తాపః సఖీషు ఆహితః = సెగులు చెలులయందు ఉంపఁబడినది, (ఈవిధముగా), విప్రయోగ జనితం దుఃఖం విభ_క్తమ్ = ఎడఁబాపుచేత కలిగింపఁబడిన శోకము (బంధ్వాదులకు) పంచిపెట్టఁబడినది, సా శ్వాసైః పరం ఖిద్యతే=(ఇట్లు పంపకముచే దుఃఖము తీఱినందున ఇపుడు) ఆబాల ఊర్పులచేత మాత్రము బాధపడుచున్నది, అద్య శ్వః (వా) పర నిర్వృతిం భజతి = నేఁడో రేపో పూర్ణ సౌఖ్యమును పొందును, (కావున), విస్రబ్ధః భవ=నిశ్చింతుఁడవుగా నుండుము.

అర్థము పైకి.—ఆబాల కిపుడు కన్నీళ్లు, చింత, దీనత్వము, తాపమును, తీఱినవి; అవి (వరుసగా) బంధువులందు, గురువులందు, పరిజనుల యందు, చెలికత్తెలయందును, చేరినవి. ఇట్లు ఈపంపకముచేత దానివియోగ శోక మెల్ల తీఱిపోయినది. కాని ఇప్పటి కింకను శ్వాసములచేతమాత్రము బాధపడుచున్నది! నేఁడో రేపో ఆబాధయు తీఱి స్వస్థపడును; నీ

నేమియు అమెకై చింతింపవలదు. హాయిగా నుండవచ్చును. లోపలి ముఖ్యభావము.—నీ కై నవియోగముచేత బాలమూర్ఛిల్లియున్నది. చేతనము పోయినది, ఊపిరిమాత్ర మున్నది. నీవు ఒప్పరికించిన, నేడో రేపో మృతి నొందును. ఇప్పుడైన వచ్చి దాని ప్రాణముం గావుము.

అవ ॥ దూతికా నాయక ముపాలభతే-అచ్ఛిన్న మితి ॥ అచ్ఛిన్నం స న్తతం - నయనామ్బు అశ్రు-బన్ధుషు స్వజనేషు - కృత మర్పితం - చిన్తా విచారః - గురుషు జనన్యాదిషు - అర్పితా న్యస్తా-దైన్యం దీనత్వమ్- అశేషతః పరిజనే సర్వస్మి న్పరిచారకజనే - స్తప్త మ్యర్థేఽ తసిల్ - దత్తం విహితం - తాప స్సంజ్వర - స్సఖీషు వయస్యాసు - ఆహితః నిక్షిప్తః - ఏవ మనేన ప్రకారేణ - తయా - విప్రయోగజనితం విరహోత్పాదితం - దుఃఖం - విభక్తం విభాగం ప్రాపితం - సా యతః - శ్వాసైః శ్వసితైః-పర మత్యర్థఽం - ఖిద్యతే ఖిన్నా భవతి - తస్మా-ద ద్యాస్మిఽ దివసే-శ్వో వా పరదివసే వా - పరనిర్వృతి మత్యన్తసౌఖ్యం-భజతి ప్రాప్నోతి-అతో-విస్రబ్ధో నిశ్చిన్తో-భ వేతి సంబన్ధః. 'పరనిర్వృతిం భజతీ' త్యనేన మరణం సూచ్యతే, 'విస్రబ్ధో భవే' త్యనేన ఉపాలమ్భో గమ్యతే. అత్ర మూర్ఛానామ దశావిశేషః. నాయికా పరకీయా, కన్యా చ. అయోగ విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. అత్ర సోపాలమ్భ వచనం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః.

'స్ఫుటతు హృదయం, కామః కామం కరోతు కృశాం తనుం,
న సఖి చటులప్రేమ్ణా కార్యం పున ర్దయితేన మే.'
ఇతి సరభసం కోపాటోపా దుదీర్య వచ స్తయా
రమణపదవీ సారఙ్గాక్ష్యా ససఙ్కిత మీక్షితా. ౭౫

(హే) సఖి=(ఓ) చెలియా, హృదయం స్ఫుటతు = (నా) గుండె బ్రద్దలయినను అగునుగాక, కామః తనుం కామం కృశాం కరోతు=మన్మథుఁడు (నా) దేహమును మిక్కిలి చిక్కినదానినిగా (చేసినం) జేయును

గాక, మే పునః చటుల ప్రేష్ఠా తేన దయితేన న కార్యమ్ = నాకు ఇఁక అస్థిర స్నేహముకలవాఁడయిన యా ప్రియునితో పని లేదు, (ప్రయోగ వ్యత్యయము.—) ఇతి తయా సారఙ్గ అక్ష్యా కోప ఆటోపాత్ సరభసం వచః ఉదీర్య = ఇట్లని యా హరిణ లోచన అలుకయొక్క విజృంభణచేత వేగిరపాటుతో మాట పలికి, రమణ పదవీ స శఙ్కితమ్ ఈక్షితా=ప్రియుని మార్గమును భయముతో జూచినది.

'అస్థిరస్నేహుఁడయిన యీప్రియునితో నిఁక నాకు పని లేదు. ఇట్లు వదలుకొనుటచేత నాకు గుండె పగిలినను పగులనీ, ఒడలు ఎంత కృశించినను కృశింపనీ,' అని సఖితో నాయిక కోపవిజృంభణంబున మాట పలికినదై నాయకుఁడు వచ్చు త్రోవను వెఱపుతో తత్తరమున చూడసాగినది. పైకి బింకముగా ప్రియుని వదలుకొన్నట్లు పలికినను లోపల ఆశ పూర్ణముగానే బాధించుచునే యున్నదని భా.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - స్ఫుట త్వితి ॥ హే సఖి హృదయం - స్ఫుటతు దళతు - కామో మన్మథః - కామం-తనుం శరీరం - కృశాం కరోతు - మమ పునః-చటుల ప్రేష్ఠా చఞ్చల ప్రణయేన - దయితేన ప్రియేణ-న కార్యం ప్రయోజనం నాస్తీ-త్యనేన ప్రకారేణ - కోపాటోపా త్సానాతిశయా - త్సరభసం సత్వరం యథాభవతి తథా-వచః - ఉదీర్య ఉక్త్వా-తయా-సారఙ్గాక్ష్యా హారిణలోచనయా - సశఙ్కితం-రమణపదవీ ప్రియతమవర్త్మ-ఈక్షితా దృష్టేతి - సంబన్ధః, స్పష్ట ఏ వాభిప్రాయః. అత్ర చకితం నామ సఞ్చారీభావః, 'చకితం భయ సంభ్రమః' ఇ త్యుక్తత్వాత్, నాయికా స్వీయా మధ్యా చ; కిం చ కలహాన్తరితా, నాయక శ్శఠః. మానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః. అత్ర సభయం శృఙ్గారి సమజా. జాతి రలంకారః. ౭౯

లీలాతామరసాహతో ఽన్యవనితా
 నిశ్శఙ్కదష్టాధరః
ప్రేయాన్కేసరదూషితేక్షణ ఇవ
 వ్యామీల్య నేత్రే స్థితః;
కాన్తా కుట్మలితాననేన దధతీ
 వాయుం స్థితా తత్ర సా,
భ్రాన్త్యా ధూర్తతయా తదా నతి మృతే
 తే నాభవ చ్చుమ్బితా. ౮౦

అన్య వనితా నిశ్శఙ్క దష్ట అధరః ప్రేయాన్=పర కామినిచేత తనివితీర కొఱుకఁబడిన మోవికలవాఁడయిన ప్రియతముఁడు, లీలా తామరస ఆహతః (సన్) (నిజకాంతచే) (వేడుకకై చేతనుంచుకొనఁబడిన) తామరచేత కొట్టఁబడినవాఁడై, కేసర దూషిత ఈక్షణ ఇవ నేత్రేవ్యామీల్య స్థితః=అకరువుచేత బాధింపఁబడిన కన్నులుగలవాఁడుం బోలె కన్నులను మూసికొని యుండెను, తత్ర=అంతట, కాన్తా భ్రాన్త్యా కుట్మలిత ఆననేన వాయుం ధమతీ స్థితా=ఆస్వకాంత (తాను వైచినతామరయొక్క కింజల్కము అతని కన్నులలోఁ పడిన దనెడు) భ్రమచేత ముడువఁబడిన నోటితో నోరు ముడుచుకొని (అతని కన్నులమీఁద) గాలిని ఊదుచు ఉండినది, తదా తేన ధూర్తతయానతిమ్ ఋతే చుమ్బితా అభవత్ = అప్పుడు అతని చేత మోసగానితనముచే (మోసముగా) నమస్కారములేకయె (తన యపరాధమును మన్నింపు మని తా నామెపాదములవ్రాలి ప్రార్థింపకయే;) ముద్దుగొనఁబడినది ఆయెను.

అన్యవనితచే తనివితీర కఱవఁబడిన మోవిగలవానిని సాయిక లీలా తామరసముతోఁ గొట్టినది. అంత నాతఁడు దాని కింజల్కములు కన్నులలోఁ బడినట్లు నటించుచు కన్నులు మూసికొని యుండెను. అంత నామె ఆట

క్కుటుఁగక నిజముగానే కన్నులలో కింజల్కములు పడిన వని తలంచి నోటిని ముడుఁచుకొని అతని కన్నులలోనికి ఊర్పును ఊఁదసాగినది. ఆ సమయములో అతఁడు నిజాపరాధక్షాంతికై ఆమెపాదములం బడక తప్పించుకొన్నవాఁడై తటాలున టక్కుగా ఆమె సెమ్మోమును ముద్దుగొనియెను.

అవ॥ లీ లేతి॥ అన్యవనితా నిశ్శఙ్కదష్టాధరః - అన్యవనితయా సపత్న్యైవ - నిశ్శఙ్కం స్వైరం యథా తథా - దష్టః దన్తైః క్షతః - అధరో రదనచ్ఛదః - యస్య స తథోక్తః - ప్రేయాన్ ప్రియతమః - లీలాతామరసాహతః నాయికయా లీలాకమల తాడిత స్సన్ - కేసరదూషితేక్షణ ఇవ కిఞ్జల్కకలుషిత దృష్టి రివ - నేత్రే - వ్యామీల్య ముకుళీకృత్య - స్థిత స్తస్థౌ - తత్ర తస్మి న్నవసరే - సా కాన్తా రమణీ - భ్రాన్త్యా నయనయోః కిఞ్జల్కపాతభ్రమేణ హేతునా - కుట్మలితాననేన సంకుచితముఖేన - వాయుం దధతీ యచ్ఛన్తీ ముఖ స్ఫూత్కారం వమ న్తీ త్యర్థః - స్థితా తస్థౌ - తదానీం - ధూర్తతయా వఞ్చకతయా - తేన నాయకేన - నతిమృతే ప్రణామం వినా - చుమ్బితా కృతచుమ్బనా అభవ దితి సంబన్ధః. స్పష్ట ఏ వాభిప్రాయః. నాయికా స్వీయా, మధ్యా చ. నాయకో ధృష్టః. ప్రత్యక్షదృష్టస్వాపరాధకుపితాం నాయికాం కిఞ్జల్కపాత వ్యాజేన వఞ్చయిత్వా రసాన్తర సంజ్ఞేనోపాయేన సమాహితవాన్ - యథోక్తం దశరూపకే -

'సామ్నా భేదేన దానేన నత్యుపేక్షారసాన్తరైః
ఏభి ష్షడ్భి రుపాయై స్తు కుర్యా న్మానాపనోదనమ్.
రభసత్రాసహర్షాద్యైః కోపభ్రంశో రసాన్తరైః.' ఇతి.

జాతి రలంకారః. రాం

పురాఽభూ దస్మాకం ప్రథమ మవిభిన్నా తను రియం,
తతోఽనుత్వం ప్రేయాన్, వయ మపి హతాశాః ప్రియతమాః,

ఇదానీం నాథ స్త్వం, వయ మపి కళత్రం. కిమపరం
హతానాం ప్రాణానాం కులిశకఠినానాం ఫల మిదమ్. ౮౧

నాయకుని నాయిక తనపై యతని ప్రేమ తగ్గినందులకు దూరుట. — పురా అస్మాకం ప్రథమమ్ ఇయం తనుః అవిభిన్నా అభూత్ = పూర్వకాలమున మనకు మొదట ఈదేహము భేదములేనిదిగా నుండెను, తతః అను త్వం ప్రేయాన్ హత ఆశాః వయమ్ అపి ప్రియతమాః = అటు తర్వాత నీవు ప్రియుతముఁడవును పాడైన కోరికగలవారము (దానను) మేమును (నేనును) ప్రేయసులము (ప్రేయసిని) అయితిమి. ఇదానీం త్వం నాథః వయమ్ అపి కళత్రమ్ = ఇప్పుడు నీవు భర్తవు మేమును (నేనును) భార్యను, అపరంకిమ్=ఇఁక వేఱే మున్నది, ఇదం కులిశ కఠినానాం హతానాం ప్రాణానాం ఫలమ్=ఇది వజ్రాయుధమువలె గట్టివైన పాడు ప్రాణములకు ప్రయోజనము.

తొలుత మన కిరువురకు అభేదభావము ఉండినది, తర్వాత ప్రేయసీప్రియతమభావము కలిగినది. ఇప్పుడు భార్యాభర్తృభావము దాఁపరించినది, నీప్రేమ యిట్లు క్షీణించుచుండఁగా నాకు బ్రతుకుటకన్న చావు మేలు; అని భా.

అవ॥ నాయికా హీయమాన ప్రేమాణం నాయక ముపాలభతే - పు రేతి॥ పురా పూర్వకాలే - అస్మాక మావయోః - మా॥ 'అస్మదో ద్వయోశ్చ' ఇతి బహువచనం - ప్రథమ మాదితః - ఇయం - తను శ్శరీరమ్- అవిభిన్నాభేదశూన్యా - అభూ - త్తత - స్తస్మా-త్కాలా - దను॥ ని॥ 'పశ్చాత్సాదృశ్యయో రను' ఇ త్యమరః_త్వం - ప్రేయాన్ ప్రియతమః - హతాశాః నష్టాతితృష్ణాః-భాగ్యహీనా ఇ త్యర్థః ॥ని॥ 'ఆశా తృష్ణాతి శాయితా' ఇ త్యమరః. వయ మపి - ప్రియతమాః ప్రేయస్యః - అత్ర వయ మితి బహువచనం నిర్వేదాత్ - ఏవం నిర్వేదాదిషు కవిభి ర్బహువచనం ప్రయుజ్యతే - తథా చోక్తం శాకున్తలే-'వయం తత్త్వాన్వేషా న్మధుకర

హతా స్త్వం ఖలు కృతీ,' ఇతి-ఇదానీ మధునా - త్వం నాథః వయమపి-కళత్రం భార్యా - అపర మస్య - త్కిం కళత్రభావా ద్దీనం దశాన్తరం కి మపి నాస్తీ త్యర్థః - ఇద మేత త్ప్రేమహీన సహిష్ణుత్వం - హతానా మభాగ్యానాం - కులిశకఠినానాం వజ్రకఠోరాణాం - ప్రాణానా మసూనాం - ఫలం ప్రయోజన - మితి సంబన్ధః - అత్ర కేచి చ్ఛ్లోకస్య ప్రథమపాదె వాక్యద్వయం ప్రతిపాదయన్తి 'అస్మాకం పురాఽభూది' త్యేకం, తత్పక్షే కిమ ప్య నిర్వాచ్య రసా న్తర మి త్యధ్యాహార్యమ్. అత్ర నిర్వేదో నామ సఞ్చారీ భావః. ప్రేమాద్రఙ్గారసశ్చ. నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ. నాయక శ్శఠః. సోపాలమ్భవచనం నర్మ. జాతి రలంకారః. ౬౧

ముగ్ధే ముగ్ధత యైవ నేతు మఖిలం
కాలం కి మారభ్యతే ?
మానం ధత్స్వ, ధృతిం బధాన, ఋజుతాం
దూరే కురు ప్రేయసి;
స ఖ్యైవం ప్రతిబోధితా ప్రతివచ
స్తా మాహ భీతాననా
నీచై శ్శంస హృది స్థితో హి నను మె
ప్రాణేశ్వర శ్శ్రోష్యతి. ౬౨

ముగ్ధే ముగ్ధతయా ఏవ అఖిలం కాలం నేతుమ్ ఆరభ్యతే కిమ్ = (ఓ) ముద్దరాలా గోలతనమున నే ఎల్లకాలమును గడపుటకు (ప్ర. వ్యా.) కడంగెదవా ఏమి, ప్రేయసి మానం ధత్స్వ = ప్రియతమునియందు కోపమును వహింపుము, ధృతిం బధాన = ధైర్యమును పూనుము, ఋజుతాం దూరే కురు=తిన్ననితనమును దూరమునకు నెట్టుము, ఏవం సఖ్యా ప్రతి

బోధితా భీత ఆననా (సతీ) = ఈప్రకారము చెలిచే నేర్పఁబడినదై భయపడిన మోముగలదియై (నాయిక), నను నీచైః శంస హి మే హృది స్థితః ప్రాణేశ్వరః శ్రోష్యతి (ఇతి) తామ్ ప్రతివచః ఆహ = ఓసీ మెల్లగా చెప్పుము ఏలయనఁగా నా హృదయమందు ఉన్నట్టి ప్రాణనాయకుఁడు వినఁగలఁడు (అని) ఆచెలికి బదులుమాటను చెప్పెను.

(ఓ) ముద్దరాలా ఎల్లకాలము ఇట్లే ఏమియు దెలియని దానవుగా నుండెదవా? ప్రియతమునిమీఁద అలుగుము, తెగువను పూనుము, ఈతిన్నఁదనమును మానుము, (అట్లు చేసిన నీమీఁద నతనికి ప్రేమ యధికమగును) అని చెలి నేర్పఁగా నాయిక 'మెల్లగా చెప్పుము, నామనస్సులో నతఁడున్నాఁడు, ఆతనికి వినఁబడును,' అని బదులుచెప్పినది. అలుక దాల్చుటకు నాయికకు మన స్సొప్ప దాయె ననుట.

అవ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - ముగ్ధ ఇతి॥ హే - ముగ్ధే బాలే - ముగ్ధతయైవ మూఢత్వేనైవ - అఖిలం సమస్తం - కాల మనేహాసం- నేతు మతివాహయితుం - కిమర్థ మారభ్యతే కిమర్థ ముద్యోగః క్రియతే - అన్యథా కిం కర్తవ్య మితి పృచ్ఛసి చేత్ బ్రవీమి - ప్రేయసి ప్రియతమే- మానం కోపం - ధత్స్వ ధారయ- ధృతిం ధైర్యం- బధాన సమాస్వ అవలమ్బ స్వేత్యర్థః - ఋజుతా మార్జవం - దూరే విప్రకృష్టే - కురు విధేహి - వక్రతాం భజ స్వే త్యర్థః - సా - ఏవ మనేన ప్రకారేణ - సఖ్యా వయస్యయా - ప్రతిబోధితా ఉపదిష్టా - భూత్వా - భీతాననా త్రస్తముఖీ సతీ - తాం సఖీం - ప్రతి వచః ఉత్తర - మాహ బ్రవీతిస్మ - కిమితి-నను హే - సఖి-నీచై రల్పధ్వని ర్యథాభవతి తథా-శంస కథయ- హి యస్మా త్కారణా-న్మే మమ - హృదయే స్థితః ప్రాణేశ్వరః- శ్రోష్యత్యాకర్ణయిష్య - తీతి సంబన్ధః. స్పష్ట ఏ వాభిప్రాయః. అత్ర భయం నామ సఞ్చారీ భావః. స్థాయిభావానా మపి క్వచి త్సఞ్చారిభావత్వ కథనాత్. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయక శ్శఠః. అత్ర సభయం రతి శృఙ్గారి, నమః. ఆక్షేపోఽలంకారః.

ఆల మ్బ్యాఙ్గణవాపికాపరిసరె చూతద్రుమె మఞ్జరీం
సర్ప త్సాన్ద్రపరాగ లమ్పట రణ ద్భృఙ్గాఙ్గనా శోభినీం
మన్యే స్వాం తను ము త్తరీయశకలె నాచ్ఛాద్య బాలా స్ఫుర
త్కణ్ఠధ్వాననిరోధ కమ్పితకుచ శ్వాసోద్గమా రోదితి. లా3

ప్రోషితుఁడు వసంతకాలమున తననాయికయవస్థను ఊహించి చెప్పు చున్నాఁడు.—బాలా = (నా) ముగుద, అఙ్గణ వాపికా పరిసరే చూత ద్రుమే=ముంగిటి బావి చెంత మామిడి చెట్టునందు, సర్పత్ సాన్ద్ర పరాగ లమ్పట రణత్ భృఙ్గ అఙ్గనా శోభినీమ్ మఞ్జరీమ్ ఆలమ్బ్య = వ్యాపించు చున్న దట్టమయిన పుప్పొడియందు ఆసక్తములై ఝుంకరించుచున్న తుమ్మెద కొమరాండ్రచేత విరాజిల్లుచున్న పూరెమ్మను పట్టుకొని, స్వాం తనుమ్ ఉత్తరీయ శకలేన ఆచ్ఛాద్య = తన దేహమును పయ్యెద చెఱఁగు చేత కప్పుకొని, స్ఫురత్ కణ్ఠ ధ్వాన నిరోధ కమ్పిత కుచ శ్వాస ఉద్గమా (సతీ) రోదితి (ఇతి) మన్యే = స్పష్టపడుచున్న గొంతుయొక్క ఎలుఁగు యొక్క అఁపుటచేత అదరిన చన్నులును నిట్టూర్పుల వెలువడుటయును గలదై ఏడ్చుచున్నది అని తలంచుచున్నాను.

మంజరిని పట్టుకొనుట అది తనప్రాణమును హరించుఁగాక యని; తనువును కప్పుకొనుట ఇతరులకు తన హృదయము గోచరము కాక యుండుటకు; ఎలుంగును నిరోధించుట ఇతరులకు వినఁబడకుండుటకు; రోదనము నేను రామికి; కంపనము జవరాలుగావున.

అవ ॥ ప్రోషితో నాయకః వసన్తసమాగమె ప్రియాయా అవస్థాన్తరం వితర్కయన్నాహ – ఆలమ్బ్యేతి ॥ అఙ్గణవాపికా పరిసరే చత్వర దీర్ఘికా ప్రాన్తే-చూతద్రుమే – సర్పత్సాన్ద్రపరాగలమ్పటరణద్భృఙ్గాఙ్గనా శోభినీం – సర్పన్ విసరన్-సాన్ద్రో నిబిడః – పరాగః పుష్పరేణుః – తస్మిన్ – లమ్పటా ఆసక్తాః – రణన్త్యః – స్వనన్త్యః – భృఙ్గాఙ్గనాః భ్రమర్యః – తాభి శ్శోభత – ఇతి భృఙ్గాఙ్గనా శోభినీం – మఞ్జరీం వల్లరీ-

మాలమ్బ్య గృహీత్వా - బాలా తను ముత్తరీయశకలే - నాచ్ఛాద్య అవ గుణ్ఠ్య - స్ఫురత్కణ్ఠధ్వాన నిరోధకమ్పితకుచ శ్వాసోద్గమా - స్ఫురత్ప్రకుభరణవ - త్కణ్ఠధ్వానః కణ్ఠధ్వనిః - తస్య - నిరోధః నివారణం - తేన కమ్పితౌ కుచౌ చ శ్వాసోద్గమ శ్చ యస్యా స్సా తథోక్తా - రోదితి రోదనం కరోతీతి - మన్యే స్మరామీతి సంబన్ధః. దైన్యం నామ సఞ్చారీ భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ, కించ ప్రోషిత భర్తృకా. నాయకోఽనుకూలః. ప్రవాస విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. ౮౩

అనాలోచ్య ప్రేమ్ణః పరిణతి, మనాదృత్య సుహృద,
స్త్వయా కాన్తే మానగ్ కి మితి తరళే సంప్రతి కృతః?
సమాకృష్టా హ్యేతే ప్రళయదహనోద్భాసురశిఖాః
స్వహస్తేనాఽఙ్గారా, స్త దల మధునా ఽరణ్యరుదితైః. ౮౪

నాయికను తత్సఖి నాయకపక్షమున మందలించుచున్నది.—(హే) తరళే ప్రేమ్ణః పరిణతిమ్ అనాలోచ్య = ఓచపలురాలా (ప్రియుని) యనురాగముయొక్క పరిపాకమును తలపోయక, సుహృదః అనాదృత్య=చెలులను సరకుగొనక, సంప్రతి త్వయా ఆకాన్తే కిమ్ ఇతి మానః కృతః (ప్ర. వ్య.) ఇప్పుడు నీవు అనవసరముగ ఎందుల కని (అతనిపై) కోపము దాల్చితివి, ప్రళయ దహన ఉద్భాసుర శిఖాః అఙ్గారాః స్వహస్తేన సమాకృష్టాః హి = క్షయకాలపు నిప్పుయొక్క పైకిమండుచున్న జ్వాలలుగలవైన (యీ) నిప్పుకలను నీ చేతనే (నీపైకి) లాగికొంటివి గావున, అధునా అరణ్య రుదితైః అలమ్=ఇపుడు అడవి యేడ్పులు మానుము. అడవి యేడ్పనఁగా రక్షకులు లేనిచోట మొఱ్ఱపెట్టుకొనుట, నిష్ప్రయోజన మయిన యేడ్పన్నమాట.

అతని ప్రేమబడి ఎట్లు మాఱునో అని ఆలోచింపక, చెలులమాటలు సరకుసేయక, నీవు అసమయమున అతనిపై అలుక దాల్చితివి. అతఁడును

అలిగిపోవుటయే అందులకు ఫలముగా సంభవించినది. కాన నీవు చేసినపని ప్రళయాగ్నిజ్వాలాజటాలంబు లయిన నిప్పుకలను దెచ్చి మీఁద వైచికొనుట యయినది. కార్యము మించినపిమ్మట ఇప్పుడు ఏల వృథాగా ఏడ్చెదవు, ఊరకుండుము.—అనుట.

అవ॥ అపరాధినా నాయకేన ఖేదం ప్రాపితా సఖీ నాయికా ముపాలభతే-అనాలోచ్యేతి॥ ప్రేమ్ణః అనురాగస్య-తదీయ స్యేతి శేషః-పరిణతిం పరిపాకమ్-అనాలోచ్య-అవిచార్య-సుహృదః సఖీ-రనాదృత్య అవధీర్య - తాసాం వచనముల్లఙ్ఘ్యే త్యర్థః-హా - తరళే చపలే- సంప్రతి ఇదానీ-మకాణ్డే అనవసరే-కిమితి కిమర్థం-మానః కోపః - కృతః విరచితః-ప్రియం ప్రతీతి శేషః - హి యస్మా త్కారణాత్ - ప్రళయదహనోద్భాసురశిఖాః-ప్రళయః కల్పాన్తః-తస్మిన్-దహనో వహ్నిః-తేన-ఉద్భాసురాః-ప్రదీప్తాః-శిఖాః జ్వాలా యేషాం తే తథోక్తాః-అఙ్గారా ఉల్కాః-ఏతే ఇమే - స్వహస్తే నాత్మకరేణ - సమాకృష్టాః సమాక్షిప్తాః-స్వస్యోపరి అవకీర్ణా ఇత్యర్థః - త త్తస్మా త్కారణాత్ - అధునా సంప్రతి - అరణ్యరుదితై ర్వృథారోదనై-రలం పర్యాప్త-మితి సంబన్ధః. అత్ర 'స్వహస్తేన అఙ్గారాః సమాకృష్టాః' ఇత్యనేన భవత్యా స్వైవ అనర్థః కృత ఇతి సూచితమ్, 'అరణ్యరుదితై' రిత్యనేన ప్రియ స్యాసన్నిధానే రుదితా త్కిం ఫలం లభ్యత ఇత్యయమర్థో-ఽవగమ్యతే. దైన్యం నామ సఞ్చారీ భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ, కిం చ కలహాన్తరితా. నాయకః శఠః. మానకృతో విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. అత్ర సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ఆక్షేపో ఽలంకారః. ౮౪

కపోలే పత్త్రాలీ కరతలనిరోధేన మృదితా,
నిపీతో నిశ్వాసై రయ మమృతహృద్యోఽధరరసః,

ముహుః కణ్ఠే లగ్న స్తరళయతి బాష్ప స్స్తనతటం,
ప్రియో మన్యు ర్జాత స్తవ నిరనురోధే న తు వయమ్.

నాయకుఁడు నాయికను నిందించుట.—కపోలే పత్త్ర ఆళీ కరతల నిరోధేన మృదితా = చెక్కున మకరికల పంక్తి అఱచేతి యడ్డుటచేత (అఱచేత చెక్కిలి చేర్చి యుండుటచేత) చెఱుపఁబడినది (చెడిపోయినది), అమృత హృద్యః అయమ్ అధర రసః నిశ్వాసైః నిపీతః = అమృతమువలె మనోహరమయిన యీ మోవి ద్రవము నిట్టూర్పులచే త్రాగఁబడినది (ఇగిరిపోయినది), కణ్ఠే లగ్నః (సన్) బాష్పః స్తన తటం ముహుః తరళయతి= గొంతులో తగులుకొన్నదై కన్నీరు చను దరిని మాటికిని వడఁకించుచున్నది, నిరనురోధే = అనునయము నొల్లనిదానా, తవ మన్యుః ప్రియః జాతః వయం తు న = నీకు కోపము ఇష్టము అయినది మేమో కామైతిమి.

చెక్కును అఱకేలం జేర్చుకొన్నందున చెక్కునం గలమకరికాపత్త్రములు మాసిపోయినవి, నిట్టూర్పులవేఁడికి అమృతోపమ మయిన యధర ద్రవము ఇగిరిపోయినది, కంఠమున అఁపబడిన బాష్పములచేత మాటిమాటికిని చను గట్లు అదరుచున్నవి, మే మెంత బతిమాలినను, వినక యిట్లుండుట సరిగాదు.— అనుట.

అవ॥ నాయకో నాయికా ముపాలభతే – కపోల ఇతి ॥ కపోలే గణ్డస్థలే – పత్త్రాళీ పత్త్రరచనా – కరతల నిరోధేన పాణితలనిపీడనేన – మృదితా ప్రమృష్టా–నిశ్వాసై –రమృతహృద్యః అమృతవన్మధురః–అయ మధర రసః–నిపీతః ఆస్వాదితః–బాష్పః అశ్రు కణ్ఠే,లగ్న స్సక్త స్సన్ – స్తనతటం స్తనప్రాన్తం–ముహుః పునఃపునః–తరళయతి–ఏవ మనేన ప్రకారేణ–మన్యుః కోప – స్తవ–ప్రియో హితో–జాతః–హే–నిరనురోధే అనఙ్గీకృతానువర్తనే–వయం తు ప్రియాహితా న భవామ ఇతి సంబన్ధః. అత్ర పత్త్రాళీమర్దనాది వ్యాపారేణ 'సౌభాగ్యహారీ మన్యు స్తవ హితో జాత' ఇత్యనేన చ 'త్వ దనువర్తనకారిణో వయం తు తవ హితా న భవామ' ఇత్యనేన చ ఉపా

లమ్బో గమ్యతే.—నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. మానకృతో విప్రలమ్భవచనం నమః. ఆక్షేపో ఽలంకారః. రా॥

ఆయాతే దయితే, మనోరథశతై ర్నీత్వా కథంచి ద్దినం,
గత్వా వాసగృహం, జడే పరిజనే దీర్ఘాం కథాం కుర్వతి,
దష్టాఽస్మీ త్యభిధాయ సత్వరపదం వ్యాధూయ చీనామ్బరం
తన్వఙ్గ్యా రతికాతరేణ మనసా నీతః ప్రదీప శ్శమమ్. రా॥

దయితే ఆయాతే సతి=ప్రియుఁడు (విదేశమునుండి) రాఁగా, మనోరథ శతైః కథం చిత్ దినం నీత్వా = కోర్కుల నూర్లచేత ఎట్టకేలకు పగటిని కడపి, (అనంతరము), వాస గృహం గత్వా = పడకటిల్లు చొచ్చి (ప్రయోగ వ్యత్యయము.)—తన్వఙ్గ్యా.సుందరి, జడే పరిజనే దీర్ఘాం కథాం కుర్వతి (సతి) = మూఢమయిన పరివారజనము చిరమయిన సల్లాపమును చేయుచుండఁగా, రతి కాతరేణ మనసా = సురతమునకై తహతహపడుచున్న మనస్సుతోఁ గూడుకొన్నదై, దష్టా అస్మి ఇతి అభిధాయ = ఏదో కఱచినది నన్ను అని పలికి, స త్వర పదం చీన అమ్బరం వ్యాధూయ = వేగిరపాటుతోఁ గూడిన యడుగులు గలుగునట్లుగా (వడివడిగా తొట్రుపాటుతో అడుగులిడుచు) (తన కట్టుడు) పట్టు వలిపమును వీచి, ప్రదీపః శమం నీతః=దీపమును శమము పొందించినది (ఆర్పివైచినది.)

కాంతుఁడు ప్రవాసమునుండి రాఁగా కాంత ఈ యీవిధముల రాత్రి సురతక్రీడలం దేలుదును గాక యను తలపోఁతలతో పగ లెల్లఁ గడపి రాత్రి పడక టిల్లు సొచ్చినంతట మూర్ఖపరిజనులు నాయకుని నానావిధసమాచారము లడుగుచు ఎంతసేపటికిని వదలక యుండఁగా రతికై యువ్విళ్లూరుచున్నదై తన్ను ఏదో కుట్టిన దని పలికి త త్తఱపుటడుగు లిడి చీరచెఱంగు జాడించి దీపమ్మును ఆర్పి వారిని తొలంగించుకొన్నది.—అనుట.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - ఆయాత ఇతి॥ దయితే ప్రియే - ఆయాతే ఆగతే సతి - దేశాన్తరా దితి శేషః - మనోరథశతైః - మనోరథానాం సఙ్కల్పానాం - శతాని బహూని - తైః - దినం దివసం - కథంచి త్కృచ్ఛ్రేణ - నీత్వా అతివాహ్య - వాసగృహం కేళీభవనం - గత్వా ప్రాప్య - జడే వివేకశూన్యే - పరిజనే పరిచారకవర్గే - దీర్ఘా మాయతాం - కథాం వాక్యప్రబన్ధం - కుర్వతి విదధతి సతి-రతికాతరేణ రతౌ విషయే - కాతర మధీరం- తేన కాలవిలమ్బనాసహిష్ణు నేత్యర్థః - మనసా హృదయేన - ఉపలక్షితయా - తన్వఙ్గ్యా కాన్తయా-దష్టా స్మీతి యేన కేనాపిజన్తు నేతి శేషః - సత్వరపదం ససంభ్రమవచనం - యథా భవతి తథా అభిధాయ వ్యాహృత్య-చీనాంశుకం క్షౌమవసనం-వ్యాధూయ సంవీజ్య - ప్రదీపో దీపః-శమం శాన్తిం - నీతః ప్రాపిత ఇతి సంబన్ధః. అభి ప్రాయో వ్యక్త ఏవ. ఔత్సుక్యం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ. నాయకోఽనుకూలః. ప్రవాసానన్తర సమ్భోగ శృఙ్గారః. అత్ర నమర్గర్భః యుక్తి రలంకారః. ౧౭౬

రోహన్తౌ ప్రథమం మమోరసి తవ ప్రాప్తౌ వివృద్ధిం స్తనౌ,
స్సల్లాపా స్తవ వాక్యభఙ్గిమిళనా న్మాధుర్యం పరం త్యాజితాః,
ధాత్రీకణ్ఠ ముపాస్య బాహులతికే కణ్ఠే త వాసజ్జితే,
నిర్దాక్షిణ్య కరోమి కిన్ను విశిఖాఽప్యేషా న పన్థా స్తవ.౧౭౭

తొలుత ననురక్తుఁడై పిమ్మట వదలిన నాయకుని సామాన్యనాయిక దెప్పర మాడుట.— స్తనౌ ప్రథమం మమ ఉరసి రోహన్తౌ (సన్తౌ) తవ (ఉరసి) వృద్ధిం ప్రాప్తౌః(నా) స్తనములు తొలుత నాఱొమ్మున మొలచుచు (అనంతరము) నీఱొమ్మున పెంపును పొందినవి, సల్లాపాః తవ వాక్య భఙ్గి మిళనాత్ పరం మాధుర్యం త్యాజితాః-(నా) మాటలు నీ మాటల రీతితోడి

కూడికచేత మిక్కిలి గోలతనమును వదలునట్లు చేయఁబడినవి, బాహు లతికే ధాత్రీ కణ్ఠమ్ అపాస్య తవ కణ్ఠే అసఞ్జితే = (నా) భుజ వల్లులు దాది మెడను వదలి నీ మెడయందు అంటింపఁబడినవి, (హే) నిర్దాక్షిణ్య = (ఓయి) మెంగమోటమి లేనివాఁడా, ఏషా విశిఖా తవ పన్థా అపి న = ఈ రాజమార్గము నీకు (ఇప్పుడు) దారి యేనియు కాదు, కిం కరోమి = నేను ఏమి చేయుదును!

నేను నాబాల్యమునుండియే నిన్ను అత్యంతము వలచితిని, స్తనములు పొటమరింపఁ దొడంగినప్పటినుండి నీతోఁ ముచ్చటనే యుంటిని, నీతోడి యుక్తిప్రత్యుక్తులచే మాటలబేలతనమును తలంగితిని, దాది మెడనున్న నా బాహువులను తివిచి నీ మెడయందు నుంచితిని. నీవు ఆ యనురక్తి యెల్లను మఱచి యిపుడు ఈదారిని పోవుట సయితము మానితివి. నా యదృష్ట మట్టిది, నే నేమి సేయుదును!—అనుట.

'గోహన్తా' అను శతృప్రత్యయస్వారస్యము మొలచియుం మొలవక ముందే అనుట; 'నీతోఁ ముచ్చనం బెరిఁగినవి' అనుటచే నాకు జవ్వనము నిండు వఱకు నీకును అవలపు ఉండె నని భా. 'దాదిమెడనుండి' యనుటచే అతి బాల్యమునుండి యనియు, అన్యపురుషుని ఎఱుంగనితటి ననియు భా. 'న పన్థాః' ఇత్యాదిచే ఒకమాఱు విజయంచేసి యనుగ్రహింపుము, అనుట.

అవ ॥ పూర్వం కృతపరిచయాతిశయేన నాయకేన పశ్చాత్పరిత్యక్తా నాయికా స్వవాటికాయాం యదృచ్ఛాగతం నాయకం దృష్ట్వా త ముపాలభతే - రోహన్తా వితి ॥ ప్రథమం మనోరసి - రోహన్తా వుద్భవన్తౌ - స్తనౌ త వోరసి వృద్ధిం - ప్రాప్తౌ గతా-మను - సల్లాపా స్సంభాషణాని-తవ - వాక్యభఙ్గిమిళనాత్ వాక్యరీతి శ్రవణాత్-పర మత్యర్థం- మౌగ్ధ్యం మూఢతాం - త్యాజితాః విమోచితాః - మమ బాహులతికే - ధాత్రీకణ్ఠం ఉపమాతృకణ్ఠ - మపాస్య విహాయ - తవ కణ్ఠే - అసఞ్జితే అసఙ్గం ప్రాపితే - హే - నిర్దాక్షిణ్య దాక్షిణ్యరహిత-దాక్షిణ్యం నామ పరచిత్తాను

వర్తనం - ఏషా విశిఖా రథ్యాపి - తవ - పన్థా మార్గః - న భవతి - ఏవం సతి-కి న్ను కరోమి కిం కర్తవ్యం స పృచ్ఛామి, భవ న్తం కి ముపా లభ ఇ త్యర్థః. అత్ర నాయికా సాధారణీ. సోపాలమ్భవచనం నమః. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౮౭

చక్షుఃప్రీత్యా నిషణ్ణె మనసి, పరిచయా
చ్చి న్త్యమానేఽభ్యుపాయే,
యాతే రాగే వివృద్ధిం, ప్రవిసరతి గిరాం
వి స్తరే దూతికాయాః,
ఆస్తాం దూరే స తావ త్సరభసదయితా
లిఙ్గనానన్ద లాభ,
స్త ద్గేహోపా న్తరథ్యాభ్రమణ మపి పరాం
నిర్వృతిం సంతనోతి. ౮౮

చక్షుః ప్రీత్యా మనసి నిషణ్ణే (సతి) = చూపు మక్కువచేతను మనస్సు తగులుకొన్నది (కాఁగా), పరిచయాత్ అభ్యుపాయే చి న్త్యమానే (సతి) = మాటికిం దలపోయుటవలన కూడికకు ఉపాయము ఆలోచింపఁ బడుచుండఁగా, రాగే వివృద్ధిం యాతే (సతి) = అనురాగము పెంపును పొందినది (కాఁగా), దూతికాయాః గిరాం వి స్తరే ప్రవిసరతి (సతి) = కుంటెనగత్తెయొక్క మాటల సమూహము వ్యాపించుచుండఁగా, సరభస దయితా ఆలిఙ్గన అనన్ద లాభః యః సః తావత్ దూరే ఆస్తామ్=హర్షముతోడి ప్రియురాలియొక్క కాఁగిలింతచేతి యాహ్లాద ప్రా ప్తి ఏదో అది దూరమున నుండుఁగాక (దానిమాట అటుండనీ), తత్ గేహ ఉపా న్త రథ్యా భ్రమణమ్ అపి పరాం నిర్వృతిం సంతనోతి = ఆకాంతయొక్క యింటి చెంగటి పెద్దవీథిలో సంచారము సయితము మిక్కుటమైన యానందమును కలిగించుచున్నది.

చక్షుఃప్రీతి, మనస్సక్తి, ఉపాయాన్వేషణము, రాగవృద్ధియు, సంపన్నములై, దౌత్యము జరుగుచుండఁగా, ఆకాంతయొక్క పొందే కలిగినంతట ఆయానందమెట్టిదో చెప్ప నలవి గాదు సరియే కదా, తద్గృహసంగతరథ్యాసంచారము సయితము మిక్కుటమైన యానందమును కలుగఁజేయుచున్నది.—అనుట.

అవ ॥ నాయకః అనుభూతార్థస్మరణా జ్జాతకుతూహల స్స్వసహచర మాహ - చక్షు రితి ॥ చక్షుః ప్రీత్యా - మనసి చిత్తే - నిషణ్ణే సతి నివిష్టే సతి ఆసక్తే సతీ త్యర్థః - పరిచయా దభ్యాసా న్మహుర్ముహు స్సంగణా దిత్యర్థః- అభ్యుపాయే ప్రాప్త్యుపాయే - చిన్త్యమానే సతి విచార్యమాణే సతి - తతః - రాగే ప్రేమ్ణి - వివృద్ధి మతిశయం - ప్రాప్తే సతి తతో - దూతికాయాః సఞ్చారికాయాః - గిరాం వాచాం - విస్తరే ప్రపఞ్చే - ప్రవిసరతి వ్యాప్రియమాణే సతి - యః - సరభసదయితాలిఙ్గనానన్ద లాభః సత్వరప్రియాపరిరమ్భాహ్లాదప్రాప్తి - ర్భవతి స తావ ద్దూరే- ఆస్తాం తిష్ఠతు - తస్య మహిమా వర్ణయితు మశక్య ఇత్యర్థః-కిం తు - తద్గేహోపాన్త రథ్యాభ్రమణ మపి నాయికా గృహసమీపవీథీపర్యటన మపి- పరాం నిర్వృతిమ్ అత్యన్త మానన్దం - సంతనోతి విదధా - తీతి సంబన్ధః. అత్ర స్మృతి ర్నామ సఞ్చారీ భావః నాయికా పరకీయా. ఆస్మోపక్షేప రూపం శృఙ్గారి నర్మ. అతిశయోక్తి రలంకారః. ౧౧

కరకిసలయం ధూత్వా ధూత్వా విలమ్బితమేఖలా
క్షిపతి సుమనోమాలాశేషం ప్రదీపశిఖాం ప్రతి,
స్థగయతి ముహుః పత్యు ర్నేత్రే విహస్య సమాకులా
సురతవిరతౌ, రమ్యాం తన్వీ పునః పున రీక్ష్యతే. ౧౨

రతాంతనగ్న నాయికాలజ్జాకార్యవర్ణనము.—సురత విరతౌ తన్వీ విలమ్బిత మేఖలా సమాకులా (సతీ) = సంభోగాంతమున నాయిక (పాద

ములను) తగులుకొన్న మొలనూలుగలదై తొట్రుపాటున, ప్రదీప శిఖాం ప్రతి కర కిసలయం ధూత్వా ధూత్వా సుమనో మాలా శేషం క్షిపతి=దీప జ్వాల మీఁదికి కేలుఁ జిగురును వీచి వీచి పూ దండయొక్క మిగత (భాగ ము) ను విసరివైచుచున్నది, విహస్య ముహుః పత్యుః నేత్రే స్థగయతి=నవ్వి సాఁరెను దయితుని కన్నులను మూయుచున్నది, రమ్యం పునః పునః ఈక్ష్యతే =మనోహరముగా మాటి మాటికిని (అతనిచే) చూడఁబడుచున్నది.

రతాంతమందు నగ్నయయి యున్న నాయికపాదములలో మొల నూలు తగలుకొని దయితుని కంటియెదుటనుండి చీరకట్టుకొనుటకై అవలికి పోనీయక యుండఁగా చీకాకు పడినదై, దీపము నార్పినచో తననగ్నత యతనికిం గానరాకుండు నని దీపమును చేతితో విసరి అది యాఱమిచే సుర తసమర్ద నష్టావశిష్ట మయిన పూదండతునియను దీపముపై విసరినది. దానను అది యాఱమిచే అతనికన్నులు మూయందొడంగినది. అతఁడు ఆమె చేయి సడలినప్పుడెల్ల ఆరమణీయతను మరల మరలం గాచుచుండెను.—అనుట.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - కిసలయ మితి ॥ సురతవిరతౌ సంభో గాన్తే - విలమ్బిత మెఖలా లగ్నరశనా - పాదయో రితి శేషః - తన్వీ కాన్తా - సమాకులా సంభ్రాన్తా సతీ - దీపనిర్వాణార్థం - కరకిసలయం పాణిపల్లవం - ధూత్వాధూత్వా వ్యాధూయ వ్యాధూయ - విఫలయత్నా సతీ - దీప శిఖాం ప్రతి దీపజ్వాలా ముద్దిశ్య - సుమనో మాలా శేషం పుష్ప దామచ్ఛేదం - సంభోగపరిమర్ద విభిన్న శిష్టాంశ మి త్యర్థః - క్షిపతి ప్రేరయతి - విహస్య స్మితం కృత్వా - ముహుర్ముహుః పునఃపునః - పత్యు ర్నేత్రే - స్థగయతి ఆచ్ఛాదయతి - రమ్యం మనోరమం - యథా భవతి తథా పునఃపున ర్ముహుర్ముహుః - ఈక్ష్యతే విలోక్యతే - ప్రియే ణేతి శేషః ఇతి సంబన్ధః. 'విలమ్బితమేఖలే' త్యనేన పురుషాయిత సమ్భో గాన్తే మేఖలాసందానితచరణత్వా దపసతు ర్మశక్తేతి సూచ్యతే, 'దీప శిఖాం ప్రతి మాలాం క్షిపతీ' త్యనేన 'పత్యు ర్నేత్రే స్థగయతీ' త్యనేన

చ ప్రియనిరీక్షణేన చ లజ్జావ్యాకుల లేతి సూచ్యతే. అత్రవ్రీడా నామ సఞ్చారీ భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకోఽనుకూలః. చేష్టాకృతం హాస్యశృఙ్గారి సమఞ్జ. జాతి రలంకారః. ౯౯

పరాచీ కోపేనస్ఫుటకపటనిద్రాముకుళితా
ప్రవిశ్యాఙ్గేనాఙ్గం ప్రణయిని పరీరమ్భచతురే
శనై ర్నీవీబన్ధం స్పృశతి సభయవ్యాకులకరం
విధత్తే సఙ్కోచగ్లపిత మవలగ్నం వరతనుః. ౯౦

కోపేన పరాచీ స్ఫుట కపట నిద్రా ముకుళితా వర తనుః = అలుకచేత పెడమొగంబయి స్పష్టమయిన మోసపు నిదురచే (కన్నులు) మూసికొన్న (ఉత్తమశరీర) సుందరి, అఙ్గేన అఙ్గం ప్రవిశ్య = అవయముచే అవయవమందు ప్రవేశించి (ఒకయవయములోనికి ఇంకొకయవయవమును మణిచి), పరీరమ్భ చతురే ప్రణయిని నీవీబన్ధం సభయవ్యాకులకరం శనైః స్పృశతి (సతి) = ఆలింగనమందు నిపుణుఁడయిన యనురక్తుఁడు పోఁకముడిని భయముచే వణఁకుచున్న చేయిగలుగునట్లుగా మెల్లన తాఁకుచుండఁగా, అవలగ్నం సంకోచ గ్లపితం విధత్తే = నడుమును అక్కళించుటచేత సన్నగిల్లిన దానినిగాచేయుచున్నది.

నాయిక అలుకచే పెడమొగంబయి మూఁచుకొని పరున్నదై నాయకుఁడు నీవిని వదలింపఁ జేయి యుంపఁగా సంభోగేచ్ఛగలదై కడుపును అక్కళించి నీవికను సులువుగా వదలునట్లు చేసినది.—అనుట.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యం – పరా చీతి ॥ కోపేన ప్రణయకోపేన – పరాచీ పరాఙ్ముఖీ – స్ఫుటకపట నిద్రాముకుళితా– కపటేన కృతా నిద్రా– స్ఫుటావ్యక్తా – త థ్యేవ ప్రతిభాసమానే త్యర్థః – సా చ సా నిద్రా చ తయా – ముకుళితా నిమీలితాక్షీ సతి – వరతను స్తన్వీ – అఙ్గేన గాత్రేణ అఙ్గం స్వస్య గాత్రం – ప్రవిశ్య ఆసాద్య – పరీరమ్భ

చతురే ఆలిఙ్గన చతురే - ప్రణయిని - నీవీబన్ధం వస్త్రగ్రన్థిం-సభయవ్యాకుల కరం - సభయో భయసహితః - వ్యాకుల స్తరళః - కరో యస్మి న్కర్మణి త త్తథో క్తం - శనై ర్మన్దం - స్పృశతి సతి - అవలగ్నం మధ్యం - సజో్క్ కచగ్లపితమ్ అ న్తరాకర్షణ కశితం-విధ త్తే కరో తీతి సమ్బన్ధః. అత్ర కపటనిద్రయా అవలగ్నసజో్క్ కచేన చ నాయికాయా విరహాసహిష్ణుత్వం వ్యజ్యతే. ఔత్సుక్యం నామ సఞ్చారీభావః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా స్వాధీన పతికా చ. నాయకో౽నుకూలః. సమ్భోగశృఙ్గారః. అత్ర కైశికీవృ త్తె రఙ్గం నర్మగర్భః. యు క్తి రలంకారః. ౯౦

ఆదృష్టిప్రసరా త్ప్రియస్య పదవీ
మ్ముద్వీక్ష్య నిర్విణ్ణయా
విచ్ఛిన్నే ష్వథ పథి ష్వహః పరిణతౌ,
ధ్వా న్తె సముత్సర్పతి,
గ త్వైకం సశుచా గృహం ప్రతి పదం
పాన్థస్త్రియా౽స్మి న్క్షణే
మాభూ దాగత ఇ త్యమన్దవళిత
గ్రీవం పున ర్వీక్షితమ్. ౯౧

(ప్రయోగవ్యత్యయము.—) ఆ దృష్టి ప్రసరాత్ ప్రియస్య పదవీమ్ ఉద్వీక్ష్య నిర్విణ్ణయా = చూపు నిగుడు వఱకును ప్రియుని దారిని ఎదురు చూచి విసిగినదై, అహః పరిణతౌ ధ్వా న్తె సముత్సర్పతి పథిషు విచ్ఛి న్నేషు = పగటియొక్క అంతమందు చీకటి వ్యాపించుచుండఁగా దారులు మాటుమణఁగినవికాఁగా, సశుచా పాన్థ స్త్రియా గృహం ప్రతి ఏకం పదం గత్వా = దుఃఖముతోఁ గూడుకొన్నదైన ప్రోషితుని భార్య ఇంటి

వైపు ఒక యడుగు నడిచి, అస్మిన్ క్షణే ఆగతః మాభూత్ ఇతి = ఈ నిముసమున వచ్చినవాఁడు కాఁడాయెను అని, అమన్ద వలిత గ్రీవం పునః వీక్షితమ్=వడిగా త్రిప్పఁబడిన మెడ గలుగునట్లు వెండిగను చూచినది.

నాయిక ప్రోషితుని పతిని పగలు చూపుమేరవఱకు అతఁడు రాగల దారిలో ఎదురుచూచుచుండి, ప్రొద్దు గ్రుంకి చీఁకట్లు వ్యాపించి దారులు మాటుమణిఁగిన యనంతరము ఇంటివైపు మఱలినదై ఒక యడు గిడి ఇప్పుడైన వచ్చుచున్నాఁ డేమో యని వెనుకకు తిరిగి చూచుచున్నది.— అనుట. ఇందువలన ఆమెయొక్క యనురాగమహాత్త్వము తెలియుచున్నది.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యం - ఆదృ ష్టీతి ॥ ఆదృష్టిప్రసరాత్ దృష్టి సఞ్చారావధి - ప్రియస్య వల్లభస్య - పదవీం మార్గం - ముద్వీక్ష్య అవలోక్య - నిర్విణ్ణయా ఖిన్నయా - ప్రియస్యానాగమనే సతీతి శేషః-అహః పరిణతౌ దివసావసానే - ధ్వాన్తే తమసి - సముత్సర్పతి ప్రసరతి సతి - పథిషు మార్గేషు - విశ్రాన్తేషు విరతేషు సత్సు - గతాగత శూన్యే ష్వి త్యర్థః - సశుచా సఖేదయా - పాన్థస్త్రియా - పాన్థస్య ప్రోషితస్య - స్త్రీ వనితా-తయా-గృహం ప్రతి గృహ ముద్దిశ్య - ఏకం పదం - గత్వా వి న్యస్య - అస్మిన్ క్షణే తత్కాల ఏవ-ఆగతో-మా భూ దితి-ప్రియ ఇతి శేషః-అత్ర మా ఇతి నిషేధే నిపాతః న మాఙ్ - మాఙితి చేత్ 'మాఙి లుఙ్' ఇతి ఆశీః ప్రయుజ్యతే-సా త్వత్ర న యుక్తా-కాకురి త్యనుసన్ధేయః - అమన్దవలితగ్రీవం శీఘ్రనివర్తితకన్ధరం యథా తథా - పున ర్వీక్షితం పున ర్విలోకిత మితి సమ్బన్ధః. 'అస్మిన్ క్షణే మా౽భూ దాగత' ఇతి పునర్వీక్షణేన ఔత్సుక్యాతిశయ స్సూచితః. నాయికా స్వీయా, మధ్యా చ. కించ ప్రోషితభర్తృకా చ. 'దేశాన్తరగతే కాన్తే ఖిన్నా ప్రోషితభర్తృకా' ఇతి లక్షణాత్. నాయకో౽నుకూలః. ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః. అత్ర చేష్టాకృతం శృఙ్గారి సఞ్చారిరూపం నమః. జాతిరలంకారః.

౯౧

దేశై రన్తరితా, శతైశ్చ సరితా మూర్వీభృతాం, కాననై;
ర్యత్నే నాపి న యాతి లోచనపథం, కాన్తేతి, జానన్నపి
ఉద్గ్రీవ శ్చరణాగ్రరుద్ధవసుధః ప్రోన్మృజ్య సాస్రే దృశౌ
తా మాశాం పథిక స్తథైవ కి మపి ధ్యాయ న్ముహు ర్వీక్షతే.

కాన్తా = ప్రియ, దేశైః సరితాం ఉర్వీభృతాం చ శతైః కాననైః (చ) అన్తరితా = నాళ్ళచేతను నదుల(యు) కొండల(యు, నూర్ల చేతను అడవులచేతను ఎడముగలది, యత్నేన అపి లోచన పథం న యాతి = కడంక చేత నయినను కంటిదారిలోపడదు, ఇతి జానన్ అపి పథికః = ఇట్లని ఎఱుగువాఁ డయ్యును ప్రోషితుఁడు, ఉత్ గ్రీవః చరణ అగ్ర రుద్ధ వసుధః సన్ = ఎత్తఁబడిన మెడగలవాఁడును అడుగుల కొనచే త్రొక్కఁ బడిన నేలగలవాఁడును అయి, స(హ) అస్రె దృశౌ ప్రోన్మృజ్య తథా ఏవ కిమ్ అపిధ్యాయన్ = కన్నీళ్ళతోడి కన్నులను తుడుచుకొని అట్లె ఏమో తలపోయుచు, తామ్ ఆశాం ముహుః వీక్షతే = ఆ (కాంతయుండు) దిక్కును మాటిమాటికి చూచుచున్నాఁడు.

అనఁగా—ప్రోషితుఁడు తనకు తనభార్యకును నడుమ దేశములు నూర్లకొలఁది ఏళ్లు కొండలును అనేకారణ్యములును అడ్డ మున్నవనియు, ఎప్పాటను కంటికి అగపడదనియు, ఎఱింగియు, నేలమీఁద పాదాగ్రము లూని నిక్కి మెడ యెత్తి కన్నులలోని బాష్పములను తుడిచివైచుకొని ఏమేమో తలపోయుచు ఆకాంతయుండుదిక్కును కాంచుచున్నాఁడు.

అవ॥ కవే ర్వాక్యమ్ - దేశై రితి॥ దేశై ర్విషయై - స్సరితాం నదీనాం - ఉర్వీభృతాం పర్వతానాం - చ - శతై స్సమూహైః కాననై రరణ్యై-శ్చ-అన్తరితా వ్యవహితా-కాన్తా ప్రియా-యత్నే నాపి ఉపాయే నాపి - లోచనపథం దృష్టిమార్గం - న యాతి న ప్రాప్నో-తీతి-జాన న్నపి పథికః ప్రోషితః - ఉద్గ్రీవః ఉన్నమితకన్ధరో-భూత్వా - చరణాగ్ర

రుద్ధవసుధః పాదాగ్రావష్టబ్ధభూమి స్సన్ - సాస్రే సబాష్పే - దృశౌ నేత్రే - ప్రోన్మృజ్య పరిమృజ్య - తథైవ తథాభూత ఏవ - కిమపి - ధ్యాయన్ చిన్తయన్ - తా మాశాం యత్ర ప్రియగా స్థితా తా - మాశాం దిశం - ముహుః పునః పున - ర్వీక్షతే పశ్యతీతి సంబన్ధః. వ్యక్త ఏవాభిప్రాయః. ఔత్సుక్యం నామ సఞ్చారీ భావః. జాతి రలంకారః. ౯౨

స్విన్నం కేన ముఖం? దివాకరకరై. స్తే రాగిణీ లోచనే?
రోషా త్తద్వచనోదితా. ద్విగళితా నీలాలకాః? వాయునా.
భ్రష్టం కుఙ్కుమ? ముత్తరీయకషణా. క్లాన్తాసి? గత్యాగతై.
ర్వ్యక్తం త త్సకలం; కి మత్ర వద హే దూతి క్షత స్వ్యాధరే.

నాయికాదుష్టదూతికలయొక్క ఉక్తిప్రత్యుక్తులు.—నాయిక.—(హే) దూతి తే ముఖం కేన స్విన్నమ్ = (ఓసీ) కుట్టనీ నీ మొగము ఏల చెమర్చినది? దూతి.—దివాకర కరైః=సూర్య కిరణములచేత. నాయిక.—లోచనే రాగిణీ (కేన) = (నీ) కన్నులు ఎఱుపుగలవి (ఎఱుపెక్కియున్నవి) (ఏల)? దూతి.—తత్ వచన ఉదితాత్ రోషాత్ = అతని మాటవలన జనించిన కోపముచేత. నాయిక.—నీల అలకాః విగళితాః = నల్లని ముంగురులు రేఁగియున్నవి (ఏల)? దూతి.—వాయునా=గాలిచేత. నాయిక.—కుఙ్కుమం భ్రష్టమ్ = కుంకుమ జాఱినది (ఏల)? దూతి.—ఉత్తరీయ కషణాత్ = పయ్యెదయొక్క యొరయికవలన. నాయిక.—క్లాన్తా అసి-బడలినదాన వయితివి (ఏల? దూతి.—గతి ఆగతైః = యాతాయాతములచేత. నాయిక.—తత్ సకలం యుక్తమ్ అధరే క్షతస్య కిమ్ అత్ర వద=అది యెల్లను సరియే (గాని) మోవియందు కాటునకు ఏమి (కారణము) ఈవిషయమునఁ జెప్పుము.

నీవు నీయుందలి యితరసంభోగచిహ్నములను ఎట్లు అపలపించినను నీ మోవికొటులు నాకు ద్రోహిణివై నానాయకునితో నీవు పొందినపొందును బయలుపెట్టుచున్నవి సుమా అని దెప్పరము ఉత్తరార్ధమున అభిప్రాయము.

అవ॥ నాయకం మా నేతుం ప్రేషితాయాః లక్ష్యమాణసమ్భోగచిహ్నయాః దూతికాయాః నాయికాయాశ్చ ప్రశ్నోత్తరరూపా వాక్యమాలా-స్విన్న మితి॥ హే దూతి తవ ముఖం కేన కారణేన - స్విన్నం స్వేదయుక్తం-అయం నాయికాయాః ప్రశ్నః-దివాకరకరైః సూర్యకిరణైః-స్విన్న మితి దూత్యా ఉత్తరం-తే తవ-లోచనే-రాగిణీ గత్తే - కేన కారణేన - అయం నాయికాప్రశ్నః - తద్వచనోదితాత్ - తస్య ధూర్తజనస్య - వచనం వాక్యం - తస్మాదుదితః ఉద్భూతః - తస్మాత్ - ద్రోహా తోః కోపాత్ - రక్తే - ఇత్యుత్తరం దత్తం - నీలాలకాః విలులితాః వ్యాకులితాః-అయం ప్రశ్నః-వాయునా విలులితా ఇత్యుత్తరం - కుఙ్కుమం కాశ్మీరం-కేన - భ్రష్టం విగళితమ్-అయం ప్రశ్నః-ఉత్తరీయ కమణాత్ సంవ్యాన ఘర్షణాత్ భ్రష్ట-మిద ముత్తరం - కేన - క్లాన్తాసి తాన్తాసి-అయం ప్రశ్నః-గత్యాగతైః గమనాగమనైః-క్లాన్తాస్మీత్యుత్తరం - హే దూతి - తత్స కలం త్వయా యదుక్తం తత్సకలం-యుక్త ముపన్నమ్ - అధరే - క్షత స్య వ్రణస్య - కిం కారణమ్-అత్రాస్మిన్ ప్రశ్నే-వద బ్రూహి - ఉత్తర మితి శేషః. ఇతి సంబన్ధః. అత్ర వ చేత్యనేన త్వయా వైదగ్ధ్యాత్సర్వం సమ్భోగచిహ్న మపహ్నుతం అధరక్షతం కథ మపహ్నూయత ఇత్యాయ మర్థోఽత్ర గమ్యతే. నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ. నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. ౯౩

కతిపయహృదయే ముఞ్చ భ్రాన్తిం వ్యళీకకథాశ్రయాం

పిశునవచనై ర్దుఃఖం నేతుం న యుక్త మముం జనమ్

కి మిద మథవా సత్యం ముగ్ధే త్వయాద్య వినిశ్చితం?
య దభిరుచితం త న్మే కృత్వా ప్రియే సుఖమాస్యతామ్.

నాయకుఁడు నాయికను అలుక తీర్చుట. — కఠినహృదయే వ్యళీక కథా ఆశ్రయాం భ్రాన్తిం ముఞ్చ = పరుషమగు మనస్సుగలదానా కల్ల మాటలు ఆధారముగాఁ గల్గిన భ్రమను విడువుము, పిశున వచనైః ఇమం జనం దుఃఖం నేతుం యుక్తమ్ న - కొండెములు చెప్పువారిమాటల చేత ఈజనుని (నన్ను నుట) వగపుపొందించుట తగవుగాదు, అథవా ముగ్ధే త్వయా అద్య ఇదం సత్యం నిశ్చితం కిమ్ = అట్లుగాదేని (ఓ) తెలియనిదానా నీచేత ఇపుడు ఇది నిజమని నిశ్చయింపఁబడినదా, ప్రియే యత్ అభిరుచితం తత్ మే కృత్వా సుఖమ్ ఆస్యతామ్ = కాంతా ఏది (నీకు) ఇష్టమో దానిని నాకు చేసి హాయిగా (ప్రవర్త) ఉండుము.

ఖలులకల్లలు నమ్మి నే నపరాధి నని నీవు భ్రమపడియున్నావు. నే నెంత బతిమాలినను నీమనస్సు కరఁగకున్నది. ఇట్లు లేనితప్పులు మోపి నన్ను ఖేదపెట్టుట నీకు న్యాయముగాదు. మఱియు వారి కొండెమే నిజమని నీవు నిశ్చయించుకొంటివేని నీకు తోఁచిన దండన నాకు చేసి సుఖముగా నుండుము.

అవ॥ నాయకో నాయికాం సాన్త్వయ న్నాహ - కఠినహృదయ ఇతి ॥ కఠినహృదయే నిష్ఠురచిత్తే - వ్యళీకకథాశ్రయాం - వ్యళీక కథా మిథ్యా వచనా-న్యాశ్రయోఽధికరణం - యస్యా స్సా తథోక్తా తాం - భ్రాన్తిం మిథ్యామతిం - ముఞ్చ త్యజ-పిశునవచనైః దుర్జనభాషితైః - రిమం జనం మా మిత్యర్థః-దుఃఖం శోకం క్లేశం ప్రాపయితుం - న యుక్తం నార్హం-అథవా హే - ముగ్ధే మూఢే - త్వయా - అద్య ఇదా నీమ్-ఇదం ప్రకృతం కర్మ-సత్యం యథా భవతి తథా - వినిశ్చితం కిం నిర్ణీతం కిం - కింశబ్దః ప్రశ్నే - హే ప్రియే-య దభిరుచితం య దిష్టం-త-న్మే మమ-కృత్వా విధాయ - సుఖం యథా భవతి తథా - ఆస్యతాం

స్థీయతా - మితి సంబన్ధః. 'కఠినహృదయే ముగ్ధే' ఇ త్యామన్త్రణబాహు శ్యేన క్రమేణ సాన్త్వనాత్ దైన్యం సూచ్యతే. అత్ర నాయికా స్వీయా, మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. ఈర్ష్యా మానకృతో విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౯౮

భ్రూభేదో గుణిత శ్చిరం, నయనయో రభ్యస్త మామీలనం,
రోద్ధుం శిక్షిత మాదరేణ హసితం, మౌనేఽభియోగః కృతః,
ధైర్యం కర్తు మపి స్థిరీకృత మిదం చేతః కథంచి న్మయా,
బద్ధో మానపరిగ్రహే పరికర, స్సిద్ధి స్తు దైవే స్థితా. ౯౯

చెలియుపదేశముప్రకారము మానము దాల్పనిశ్చయించుకొన్న నాయిక చెలితో చెప్పుట.---(ప్ర. వ్య.-) మయా భ్రూ భేదః చిరం గుణితః= నేను బొమలు ముడుచుటను దీర్ఘకాలము ఆవర్తించితిని (=అలవాటుచేసికొంటిని), నయనయోః నిమీలనమ్ అభ్యస్తమ్ = కనులను మూయుట (అనాదరణగా చూచుటను) నేర్చుకొంటిని, ఆదరేణ హసితం రోద్ధుం శిక్షితమ్=ప్రీతిచే (కలిగెడు) నవ్వును అణంచుకొనుటను నేర్చుకొంటిని, మౌనె అభియోగః కృతః=మాటలాడమియందు శ్రద్ధను చేసితిని (వహించితిని); ఇదం చేతః అపి ధైర్యం కర్తుం స్థిరీ కృతమ్=ఈమనస్సును సయితము దిట్టతనమును వహించుటకు దృఢపఱచితిని, ఏవం మాన పరిగ్రహే కథఞ్చిత్ పరికరః బద్ధః = ఈతీరున కోపము దాల్చుటకు ఎట్లో నడికట్టు కట్టితిని (జతనపడియున్నా ననుట), సిద్ధిః తు దైవే స్థితా= నెఱవేఱుట యన్నదో అదృష్టములో నున్నది.

నీ యుపదేశముప్రకారము మానము వహింప సర్వసన్నాహ మొనర్చుకొని యున్నానుగాని ఆతనిం గనంగా మాన మన్నమాట మఱచి తద్వశవర్తిని నై మెలంగుదు నని నాకు భయ మగుచున్నది.— అనుట.

అవ॥ మానపరిగ్రహాయ సఖ్యా ప్రోత్సాహితా నాయికా తాం ప్రత్యాహ—భ్రూభఙ్గ ఇతి॥ భ్రూభఙ్గే భ్రూభఙ్గ—శ్చిరం—గుణిత అభ్యస్తః — నయనయో ర్నేత్రయోః ఆమీలన నిమేష స్ఖలనం అనాదరదృష్టి రిత్యర్థః. అభ్యస్త మావర్తితం — ఆదరేణ ప్రీత్యా — జాయమానం—హసితం స్మిత—రోద్ధుం నివారయితుం — శిక్షితం కల్పితం — మౌనే అభాషణే — అభియోగః ఆస్థా—కృతః ప్రవర్తితః — ఇదం చేతోఽపి స్థైర్యం కతుకాం ధైర్యకరణాయ — స్థిరీకృతం స్థిరత్వం నీతమ్—ఏవం మయా—మానపరిగ్రహే కోపగ్రహణే — పరికరః సామగ్రీ — కథంచి త్కృచ్ఛ్రేణ—బద్ధ స్సన్నద్ధః— సిద్ధి స్తు నిర్వహణం, తు — దైవే భాగధేయే — స్థితేతి సంబన్ధః. అత్ర నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయక శ్శఠః. ఆత్మ ఆక్షేపరూపం శృఙ్గారి ణా(నమక్ . ఆక్షేపోఽలంకారః.

చరణపతనం, సాస్రాలాపా, మనోహరచాటవః,
కృశతరతనో ర్గాఢాశ్లేషో, హఠా త్పరిచుమ్బనమ్,
ఇతి బహుఫలో మానారమ్భ స్తథాఽపి చ నోత్సహే,
హృదయదయితః కాన్తః కామం; కి మత్ర కరోమ్యహమ్!

మానము దాల్చుమని హెచ్చరించిన చెలితో అశక్యమని నాయిక చెప్పుట.—చరణపతనమ్=(కాంతుడు నా) పాదములలో వ్రాలుట, స అస్ర ఆలాపాః=కన్నీళ్లతోడి మాటలు (కాంతుడు నా మ్రోల కన్నీళ్లతో మొఱపెట్టుకొనుట), మనోహరచాటవః = మనస్సును హరించునట్టి పలుకులు, కృశ తర తనోః గాఢ ఆశ్లేషః = మిక్కిలి యుడిగిన శరీరముగల యాతనియొక్క బిగి కౌఁగిలింత, హఠాత్ పరిచుమ్బనమ్=బలాత్కారమున ముద్దుపెట్టుకొనుట, ఇతి మాన ఆరమ్భః బహు ఫలః=ఈతీరున అలుక పూనుట పెక్కు ప్రయోజనములుకలది, తథా అపి చ న ఉత్సహే = అట్లు

అయినను (అలుక దాల్చుటకు నేను) కడంగను, యతః కాన్తః కామం హృదయ దయితః = ఏలయనఁగా కాంతుఁడు మిక్కిలి డెందమునకు ప్రియుఁడు, అత్ర అహం కిం కరోమి = ఈవిషయమందు (నీయుపదేశము నెఱవేర్చుటకై) నేను ఏమి చేయుదును (నెఱవేర్పఁజాల ననుట.)

అవ॥ మానం కురుష్వ తత్ర గుణోఽస్తీతి సఖ్యా బోధితా నాయికా తాం ప్రత్యాహ-చరణపతన మితి॥ చరణపతనం పాదప్రణామః - సాస్రాలాపాః సబాష్పభాషితాని దీనవచనానీ త్యర్థః. - మనోహరచాటవః అత్యన్తప్రియోక్తయః - కృశతరగతనోః క్షీణగాత్రస్య - ప్రియస్య - గాఢాశ్లేషః దృఢపరిరమ్భః - సూ॥ 'కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి కర్తరి షష్ఠీ - ప్రియేణ భర్త్రా - కృతః ఆశ్లేషః-హఠా ద్బలాత్కారాత్॥ ని॥ 'ప్రసభస్తు బలాత్కారో హఠ' ఇ త్యమరః. పరిమ్భనం చే త్యనేన ప్రకారేణ - మానారమ్భః కోపోద్యోగః - బహుఫలః అనేకప్రయోజనః-తథాఽపి చ-నోత్సాహో నోద్యోగోఽస్మి-యతః కాన్తః-కామ మత్యర్థం - హృదయదయితో మనోవల్లభః-అతో నోత్సహనీయః - అత్ర అస్మిన్విషయే-అహం-కిం కరోమి కిమాచరామీతి సంబన్ధః. 'బహుఫలో మానారమ్భ' ఇత్యత్ర సఖీవచనానురోధా న్మానారమ్భస్య బహుఫలత్వ మఙ్గీకృతం న స్వత ఇత్యనుసన్ధేయం, 'తథాఽపి చ నోత్సాహ' ఇ త్యనేన అత్మనోఽశక్తి స్సూచితా, 'అత్ర కిం కరోమీ' త్యనేన ఇతః పరం భవత్యా య దుపదిశ్యతే త త్కరోమీ త్యర్థ ఉపగమ్యతే. నాయికా· స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. అర్థాపత్తిపరూపం శృఙ్గారిణమణా. హేతు రలంకారః. ౯౬

కాన్తే తల్ప ముపాగతే విగళితా
నీవీ స్వయం తత్ క్షణాత్,

త్తద్వాస శ్లథ మేఖలాగుణధృతం
కించి న్నితమ్బే స్థితం,
ఏతావ త్సఖి వేద్మి కేవల మహం
త స్యాఙ్గసఙ్గే పునః,
కోఽసౌ, కాఽస్మి, రతం చ కిం, కథ మితి,
స్వల్పాఽపి మే న స్మృతిః, ౯౭

నాయిక ప్రియునిసొంగమునందలి తన (స్వానంద) జడత్వమును చెలితో చెప్పుకొనుట.—కాన్తే తల్పమ్ ఉపాగతే నీవీ స్వయం విగళితా = ప్రియుతముఁడు పాన్పుకడకు రాఁగానే పోఁకముడి తనంతటతానే వీడిపోయినది, తత్ వాసః శ్లథ మెఖలా గుణధృతం (సత్) నితమ్బే కించిత్ స్థితమ్=ఆ వలువ జాఱిన మొలనూలితంతువుచేత ఆఁపఁబడినదై ఇంచుక పిఱుందుపై నిలిచినది, (సా) సఖి అహమ్ ఏతావత్ కేవలం వేద్మి = (ఓ) చెలీ నేను ఇంతమాత్రమే ఎఱుఁగుదును, తస్య అఙ్గ సఙ్గే పునః=అతని యొడలి తాఁకుడునందలి (తాఁకుడు కలిగినంతట), అసౌ కః అహం కా అస్మి రతం చ కిమ్ ఇతి=ఇతఁడు ఎవరో నేను ఎవతె (ను అయితి) నో మదనక్రీడయుం ఏమో అని, స్వల్పా అపి మే స్మృతిః న = ఇంచుక యేనియు నాకు జ్ఞప్తి లేదు, కథమ్ = (ఇది) యెట్లు ?

చెలీ, కాంతుఁడు పాన్పుకడకు రాఁగానే నాపోఁకముడి వీడిపోవుటయు నావలువ జాఱిపోయి మొలనూలి తీఁగకు తగులుకొని ఇంచుక నిలుచుటయు నా కెఱుక, అనంతరవృత్తాంతము నాకేమియుం దెలియదాయెను, ఇందుల కేమి కారణమో చెప్పుము.—అనుట.

అవ ॥ నాయికా సఖీ మాహ-కాన్త ఇతి ॥ కాన్తే ప్రియే - తల్పం శయ్యామ్ - ఉపాగతే ప్రాప్తే - సతి - నీవీ వస్త్రగ్రన్థిః - తత్ క్షణా త్తత్కాలమాత్రాత్ - స్వయ మాత్మనా - విగళితా స్రస్తా - తద్వాస

శ్లథితనీవీకం వస్త్రం-శ్లథమేఖలా గుణధృతం శిథిలకాఞ్చీసూత్రధారితం సత్-నితమ్బే కటిప్రదేశే-కించి దీషత్-స్థితం - హే సఖి అహం - కేవలం ఏతావ దేవ పూర్వోక్తం య త్తద్వేద్మి జానామి - తస్య ప్రియస్య - అఙ్గసఙ్గే పునః గాత్రస్పర్శే తు - అసౌ కః అహం కాఽస్మి రతం చ కింరూప మితి మే స్వల్పాపి స్మృతి ర్న - కథం తతో హేతో రితి సంబన్ధః. జడతా నామ సఞ్చారీ భావః. యథోక్తం - 'జాడ్య మప్రతి పత్తి స్స్యా దిష్టానిష్టేక్షణాదిభిః' ఇతి. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ, కించ స్వాధీనపతికా. నాయకోఽనుకూలః. సమ్భోగశృఙ్గారః. ఆక్షేపరూపం నర్మ. జాతి రలంకారః. ౯౭

నిశ్వాసా వదనం దహన్తి, హృదయం
నిర్మూల మున్మూల్యతే,
నిద్రా నైతి, న దృశ్యతే ప్రియముఖం,
నక్తందినం రుద్యతే,
అఙ్గం శోష ముపైతి, పాదపతితః
ప్రేయాం స్తథోపేక్షిత,
స్సఖ్యః కం గుణ మాకలయ్య దయితే
మానం వయం కారితాః. ౯౮

చెలులమాట విని కృతాగతప్రణతుని నాయకుని తిరస్కరించి అనంతరము పశ్చాత్తప్తయై నాయిక ఆచెలులను నిందించుట.—(ప్రయోగ వ్యత్యయములు.—) (హే) సఖ్యః కం గుణమ్ ఆకలయ్య వయం దయితే మానం కారితాః = (ఓ) చెలులారా ఏ ప్రయోజనము కనిపట్టి ప్రియుని మీఁద మన్ను అలుక దాల్పించితిరి, (మీమాట విన్నందున), నిశ్వాసాః వదనం దహన్తి = నిట్టూర్పులు (నా నోటిని కాల్చుచున్నవి, హృదయం

నిఃశ్వాలమ్ ఉన్మాల్యతే డెందము పెరూడ పెకలింపఁబడుచున్నది, నిద్రా న ఏతి = నిదుర రాకున్నది, ప్రియా ముఖం న దృశ్యతే = దయితుని మొగము కానఁబడకున్నది, నక్తం దివం రుద్యతే = రేయుం బవలు ఏడ్చుచున్నాను, అఙ్గం శోషమ్ ఉపైతి = (నా) దేహము ఎండిపోవుచున్నది, పాద పతితః ప్రేయాన్ తథా ఉపేక్షితః = అడుగులంబు ప్రాలిన ప్రియతముని అట్లు ఒప్పరికించితిని.

అవ ॥ సఖీనాం ప్రేరణయా గృహీతమానా గృహాద్గత మను నయన్తం ప్రియం నిరస్య పశ్చాత్తాపం గతవతీ నాయికా తా ఉపాలభతే. నిశ్వాసా ఇతి॥ హే సఖ్యః యస్మాత్పాదపతితః ప్రేయాన్ - తథా తేన ప్రకారేణ-ఉపేక్షితః అనాదృతః - తస్మాన్నిశ్వాసా - వదనం ముఖం - దహన్తి శోషయన్తి-హృదయం హృత్పుటం - నిమూలం నిరవశేషం - ఉన్మాల్యతే ఉత్పాట్యతే సన్తాపే నేతి శేషః - నిద్రా - నైతి న ప్రాప్నోతి - ప్రియముఖం న దృశ్యతే - నక్తం దివం రాత్రిం దివం-రుద్యతే అశ్రుమోచనం క్రియతే - అఙ్గం శోష ముపైతి-కిం - గుణం ప్రయోజనం-అకలయ్యావిచార్య-దయితే ప్రియే-వశగం - మాన నిరాస్యాకృతకోపం - కారితాః గ్రాహితాః - భవతీభి రితి శేషః - ఇతి సంబన్ధః. సంజ్వరో నామ దశావిశేషః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ, కలహాన్తరితా, నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భ శ్శృఙ్గారః. తత్ర విప్రలమ్భ కృతం సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ఆక్షేపాలంకారః. ౯౪

నా న్తగ ప్రవేశ మరుణ, ద్విముఖి న చాసీ,
దాచష్ట రోషపరుషాణి, న చాక్షరాణి,
సా కేవలం సరళపక్ష్మభి రశ్రుపాతై ర్గ
కాన్తం విలోకితవతీ జననిర్వి శేషమ్. ౯౫

అత్యంతాపరాధిని ప్రియుని గూర్చి నాయికాకోపప్రకారవిశేషము.-

సా అన్తః ప్రవేశం న అరుణత్ = ఆమె (ఇంటి) లోనికి (కాంతుని) చొచ్చుటను అడ్డగింప దాయెను, వి ముఖీ చ న ఆసీత్ = (చొచ్చినయా తనినుండి) పెడ మొగము పెట్టుకొన్నట్టిదియు కా దాయెను, రోష పరు షాణి అక్షరాణి న ఆచష్ట = కోపముచే కఠినములయిన మాటలను పలుక దాయెను, (మఱి యేమి చేసిన దనఁగా. —) సరళ పక్ష్మభిః అక్షి పాతైః కాన్తం జన నిర్విశేషం కేవలం విలోకితవతీ = తిన్నని ఱెప్పలుగలదైన కను పాటులచేత (చూపులచేత ననుట) ప్రియుని సామాన్య జనునివలె ఊరక చూచినది. ఉపేక్షచేతనే దండించినదనుట.

అవ ॥ అత్యన్తాపరాధిని ప్రియే సమాగతే సతి కుపితాయా నాయికాయాః ఆకారగోపన ప్రకారం కవి రాహ - నాన్త ఇతి॥ సా నాయికా నాయకస్య - అన్తః ప్రవేశం గృహాన్తఃప్రవేశం - నారుణత్ న నివారయతి స్మ - కించ - విముఖీ పరాఙ్ముఖీ చ - నాసీత్ నాభవత్ - కించ - రోషపరుషాణి కోపకర్కశాని - అక్షరాణి వచనాని చ - నాచష్ట నాభాషత - కిం తు - సరళపక్ష్మభిః - సరళాని ఋజూని - పక్ష్మాణి - నయనప్రాన్తలోమాని - యేషు తే తథోక్తాః తైః - అక్షిపాతైః నయనప్రపాతైః - కాన్తం ప్రియం - జననిర్విశేషం సర్వజనసామాన్యం యథా భవతి తథా - కేవలం - విలోకితవతీ దృష్టవత్యేవేతి సంబన్ధః. 'జననిర్విశేషం విలోకితవతీ' త్యనేన అపరాధినః ప్రియస్య అనాదరణరూపం దణ్డనం కృత మిత్యవగమ్యతే. అవహిత్థం నామ సంచారీభావః. నాయికా స్వీయా ధీరా ప్రగల్భా చ. నాయక శ్శఠః. ఈర్ష్యామానకృతో విప్రలమ్భశ్శృఙ్గారః. ఈర్ష్యాక్రోధప్రాయం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః.

ప్రియకృత పటస్తేయక్రీడా విలమ్బన విహ్వలాం
కి మపి కరుణాలాపాం తస్వీ ముదీక్ష్య ససంభ్రమమ్

అపి విగళితే స్కన్ధావారే గతె సురతాహవే
త్రిభువన మహాధన్వీ స్థానే న్యవర్తత మన్మథః. ౧౦౦

ప్రియ కృత పట స్తేయ క్రీడా విలమ్బన విహ్వాలాం = ప్రియునిచేఁ జేయబడినవస్త్ర చౌర్య కేలియొక్క కాలయాపనచేత వ్యాకులయు, కిమ్ అపి కరుణ ఆలాపాం తన్వీం=ఏమో దీనమయిన మాటలుగలది (యు నైన) సుందరిని, ఉదీక్ష్య=చూచి, త్రి భువన మహా ధన్వీ మన్మథః = ము ల్లోక ములగొప్ప విలుకాఁడు మదనుఁడు, అపి సురత ఆహవే గతే (సతి) = మతి సంభోగయుద్ధము నివర్తిల్లఁగా, స్కన్ధావారే విగళితే = సేనల మొగ్గరము చెదరిపోఁగా, ససంభ్రమం న్యవర్తత స్థానే = త్వరగా వెను కతిరుగుట లెను యుక్తమే.

ఆ దీనాలాపములతో మదనజయము సంపూర్ణ మాయె నని భా. ఇట పటస్తేయక్రీడ సంభోగాంతమందు, సమస్తమయినయుద్దీపనసామగ్రియే స్కంధావారము.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్॥ ప్రియకృత ఇతి॥ ప్రియకృత పటస్తేయక్రీడా విలమ్బన విహ్వాలాం - ప్రియేణకృతా పటస్తేయ క్రీడా- పటస్య వస్త్రస్య- స్తేయం చౌర్యం-తదేవ - క్రీడా వినోదః - తస్యా-విలమ్బనం కాలక్షేపః- తేన-విహ్వాలాం వ్యాకులితాం - కి మపి- కరుణాలాపా మత్యన్త దీనభాషి తాం - తన్వీం కాన్తాం - ఉదీక్ష్య అవలోక్య అవగ మ్యే త్యర్థః - త్రిభువనమహాధన్వీ త్రైలోక్యవీరః - మన్మథ - స్సురతాహవె సమ్భోగ సమరే - గతె నివృత్తె సతి - స్కన్ధావారే - విగళితే చ్యుతె స త్యపి - ససంభ్రమం సత్వరం యథా భవతి తథా - న్యవర్తత నివృత్తోఽభూత్- స్థానే యుక్త - మితి సంబన్ధః. అత్ర పటస్తేయక్రీడా సమ్భోగావసానే- కృ తేతి వేదితవ్యా - 'గతె సురతాహవ' ఇ త్యుక్తత్వాత్, సురతస్య

ఆహూతత్వ నిరూపణ మత్ర పరస్పరోపమర్దనస్య విద్యమానత్వాత్, అత్ర స్కన్ధావారశబ్దేన ప్రస్కన్దనాది ప్రసాధన హార మేఖలా ద్యాభరణ లీలా విలాస విభ్రమాది చేష్టా స్వరూపా ఉద్దీపన సామగ్రీ కథ్యతే, 'విగళిత' ఇత్యనేన సురతాన్తే లక్ష్యమాణ సామగ్రీశైథిల్యం కథ్యతే, అత్ర 'స్వయన్త్రత మన్మథ' ఇత్యనేన పున స్సురతారమ్భోఽవగమ్యతే. యథా లోకే పురుషః పరాన్నిర్జిత్య గళితసన్నాహః ప్రయాస్సన్ పశ్చాత్పరై రభిభూతానాం స్వకీయానాం ఆర్తనాదం శ్రుత్వా తత్పరిశమనాయ పున ర్నివర్తతే తథాఽయ మిత్యభిప్రాయః. అత్ర వ్రీడా నామ సఞ్చారీభావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా స్వాధీనపతికా చ. నాయకోఽనుకూలః. సమ్భోగశృఙ్గారః. చేష్టాకృతం హాస్యం శృఙ్గారి నర్మ. హేతు రలఙ్కారః. ౧౦౦

సాలక్తకేన నవపల్లవకోమలేన
పాదేన నూపురవతా మదలాలసేన
య స్తాడ్యతే దయితయా ప్రణయాపరాధా
త్సోఽఙ్గీకృతో భగవతా మకరధ్వజేన. ౧౦౧

యః = ఎవఁడు, ప్రణయ అపరాధాత్ దయితయా స(హ) అలక్తకేన నవపల్లవ కోమలేన నూపుర వతా మద లాలసేన పాదేన తాడ్యతే = నెయ్యంపు నేరమి వలన (నెయ్యమునకు విరోధముగా నడుచుకొన్నవాఁడగుటం జేసి) ప్రియచేత లత్తుకతో, గూడుకొన్నదియు క్రొత్త చిగురువలె మృదువును అందియ గలదియు మదముచే చంచలమును అయినయడుగుచేత తన్నఁబడునో, సః మకరధ్వజేన భగవతా అఙ్గీకృతః = అతఁడు మదనదేవునిచే మెచ్చుకొనఁబడినవాఁడు. తన్నఁబడినవాఁడే మెచ్చుకొనఁబడియెనేని, మన్ననలం బడసినవానిమాట చెప్పవలయునా? అనుట.

అవ॥ కవేర్వాక్యమ్॥ స్పష్టార్థః. అత్ర 'దయితయా పాదేన తాడితో ఽపి భగవతా మకరధ్వజేన అఙ్గీకృత' ఇత్యనేన నానావిధై రుపచారై రుపలాలితః కిము తేత్యర్థ స్సూచితః. ఏతావతా కామపురుషార్థస్య ఉపాదేయత్వ ముక్తం భవతి.

ఇతి శ్రీవీరనారాయణ సకలవిద్యావిశారద పెద్దకోమటి వేమభూపాల విరచితా శృఙ్గారదీపికాఖ్యా అమరుక వ్యాఖ్యా సమాప్తా.

చంద్రికాప్రెస్, చాకలపేట, మదరాసు.—5-1-1950

అనుబంధము

అమరుకకవిప్రణీతము లని కొందఱచే భావింపఁబడిన యధిక శ్లోకములలో రసవత్తరము అయినవి కొన్ని యివి.—

సా బాలా, వయ మప్రగల్భమనసః;
సా స్త్రీ, వయం కాతరాః;
సా పీనోన్నతిమత్ పయోధరయుగం
ధత్తే, సఖేదా వయమ్;
సాఽఽక్రాన్తా జఘనస్థలేన గురుణా,
మన్దం ప్రయాతా వయం;
దోషై రన్యజనాశ్రయై రపటవో
జాతాః స్మ ఇత్యద్భుతమ్!

అయోగవిప్రలంభంబున నాయకుఁడు తలపోయుట.—ఎవరియందు బాల్యము, స్త్రీత్వము, ఱొమ్మున బరువు మోచుట, వెనుక బరువు ఈడ్చుటయు, ననుకారణములు కలవో వారియందే (వరుసగా) బేలతనము, పిరికితనము, అలసత, నడవలేమియు, ననుకార్యములు ఉండును. ఇట్టి విషయములో, ఈ కారణము అన్నియు నాయికయందును ఈ కార్యము అన్నియు నాయందును ఉన్నవి; ఇది యాశ్చర్యము గదా.—బాలమీఁదివిరాళిచేత నిట్లు ఈ యపాటవమునకు పాలైతి ననుట.

హారోఽయం హరిణాక్షీణాం లుఠతి స్తనమణ్డలే;
ముక్తానా మప్యవ స్థేయం, కే వయం స్మరకింకరాః!

ముక్తానామ్ - ముత్తెములయొక్క అని యర్థము, ముక్తులయొక్క అని శ్లేష.

న జానే సమ్ముఖాయాతే ప్రియాణి వదతి ప్రియే
సర్వాణ్యఙ్గాని కిం యాన్తి శ్రోత్రతాముత నేత్రతామ్.

ప్రియునిఁ జూచుటకును అతని మాటలు వినుటకును కోరిక మిక్కుటమాయె నని భా.

పీతో యతః ప్రభృతి కామపిపాసితేన
తస్యా మయాऽధరరసః ప్రచురః ప్రియాయాః,
తృష్ణా తతః ప్రభృతి మే ద్విగుణత్వ మేతి;
లావణ్య మస్తి బహు తత్ర కి మత్ర చిత్రమ్?

లావణ్య మనఁగా కాంతి, ఉప్పఁదనము (లవణస్య భావః లావణ్యమ్) అని శ్లేష. ఉప్పునీళ్లు త్రాగిన దప్పి హెచ్చును గదా.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్,

4. మల్లికేశ్వరగుడిసందు, లింగిసెట్టివీథి, జి. టి. మదరాసు.

ఆర్డరుతో కూడ సగముసొమ్ము అడ్వాన్సు పంపవలెను.

(తపాలుచార్జి ప్రత్యేకము.)

సంస్కృత గ్రంథములు.

మేఘసందేశము, మల్లినాథ వ్యాఖ్య – తెనుఁగున ప్రతిపద టీకాతాత్పర్యపదప్రయోజనచర్చ–ఆక్షేపసమాధానములు.	రు. 2	8
రఘువంశము మల్లినాథవ్యాఖ్య–తెనుఁగు టీకాతాత్పర్యములు. మొదటి 6 సర్గలు	3	0
కుమారసంభవము, మొదటి 6 సర్గలు. పైదానివలెనే టీక.	3	0
అమరుకావ్యము శృంగారలక్ష్యము. వేమభూపాల సంస్కృత వ్యాఖ్య. సంపూర్ణాంధ్రటీకయు. అచ్చగుచున్నది.	1	8
పుష్పబాణవిలాసము. సంస్కృతవ్యాఖ్య. తెనుఁగు పూర్ణటీక.	0	12
హితోపదేశము, మూలముమాత్రము	1	0
పంచతంత్రము, ,,	1	8
దశకుమారచరిత్రము ,,	1	0
వ్రతకల్పవల్లి (6 వ్రతములు)	0	12
బిల్హణచరిత్రము, తెనుఁగు పూర్ణటీక.	(అచ్చగుచున్నది)	
రసమంజరి, శృంగార రస స్వరూపవిస్తరము, సటీక. ,,	1	8
ప్రియదర్శికానాటిక, శ్రీహర్షకృతి సంస్కృతటిప్పణము గద్య పద్యములుగా ఆంధ్రీకరణము సయితము	1	0
శబ్దమంజరీ సమాసకుసుమావళీ తిజంతమంజరులు, పాతప్రతి	0	4

ఆంధ్ర గ్రంథములు.

పద్యకావ్యములు.

ఆముక్తమాల్యద సంజీవనీవ్యాఖ్య.	12	0
శృంగారనైషధము సర్వంకషావ్యాఖ్య	(అచ్చగుచున్నది)	

విజయవిలాసము, చేమకూర వేంకటకవి. టీకాసహితము. క్రొత్తయచ్చు	3	0
సారంగధరచరిత్రము ,, ,,	(అచ్చులో)	
జ్ఞానవాసిష్ఠరామాయణము, వేదాంతము, మడికిసింగనకృతి	1	8
ఆంధ్రబిల్హణీయము, నిర్దోషము	0	8
పారిజాతాపహరణము, మూలము	0	8
సారంగధరచరిత్ర, ద్విపద (కవి విశ్వకర్మమతస్థుఁడు)	0	8
హరిశ్చంద్ర, ద్విపద, గౌరనమంత్రి ప్రణీతము	1	0

నా ట క ము లు.

ప్రతాపరుద్రీయనాటకము, సటిప్పణము, క్రౌనుసైజు	2	0
బొబ్బిలియుద్ధనాటకము	1	8
ఉషానాటకము, సటిప్పణము, క్రౌనుసైజు	1	8
శాకుంతలనాటకము, కాళిదాసీయమునకు తెనుఁగు	1	0
విక్రమోర్వశీయనాటకము, Inter Text నోట్సుతో	2	0
మాళవికాగ్నిమిత్రనాటకము	0	12
నాగానంద నాటకము	(అచ్చగుచున్నది)	
రత్నావళీనాటిక, శ్రీ ధరణికోట వేంకటసుబ్బయ్యగారివ్యాఖ్యతో	1	4
ప్రియదర్శికానాటిక	0	8
ఉత్తరరామచరిత్రనాటకము—విపులమగుపీఠికతో పునర్ముద్రితము	2	0

సులభ వచనగ్రంథములు.

హితోపదేశకథలు, నీతిబోధకములు, (అచ్చగుచున్నది)	0	8
భోజ కాళిదాసకథలు, రసభరితములు.	0	12
బేతాళపంచవింశతిక ,,	0	12
విక్రమార్కుని యద్భుతకథలు, గుణముకలిగించునవి. పునర్ముద్రితము	0	12
కథాసరిత్సాగరము, అద్భుతనీతి వ్యవహారకథలు, ఆఱుభాగములు	12	0
ఒక్కొకభాగము ప్రత్యేకముగా	2	8
ఆంధ్రదశకుమారచరిత్రము, మూలమునకు సరియైనయాంధ్రీకరణము	1	0

లక్షణగ్రంథములు.

ఆంధ్రసాహిత్యదర్పణము. ఉదాహరణశ్లోకములతో	5	0
కావ్యాలంకారచూడామణి తొమ్మిది ఉల్లాసములు	1	8
అలంకారసారసంగ్రహము, సటీకాతాత్పర్యము	0	12
ఛందస్సు, విద్యార్థుల కుపయోగము, సంగ్రహము	0	4

శారదాకాంచికలు — విమర్శలు — ఉపన్యాసములు.

తిక్కన విక్రమార్కచరిత్ర ముద్రణవిమర్శనము	1 కింకిణి(అచ్చగుచున్నది)		
ఆంధ్రప్రసన్నరాఘవ నాటకవిమర్శ	2 కింకిణి	,,	
కాళహస్తిమాహాత్మ్య ముద్రణవిమర్శనము	3 కింకిణి	,,	
గ్రామ్యభాషాప్రయోగనిబంధనము. (పాత్రోచిత భాషనుగురించినది)	4 కింకిణి	0	12
మోచాకుసుమామోదవిచారము	5 కింకిణి	,,	
ఆంధ్రవ్యాకరణసర్వస్వ విమర్శనము	6 కింకిణి	,,	

విమర్శవినోదము, సంస్కృతాంధ్రకావ్యనాటకాది విషయకము	0	12
తిక్కన సోమయాజివిజయము 0 8. విసంధివివేకము	0	2
భారతాభారతరూపకమర్యాదలు, (నాట్యకళాచరిత్రము)	0	6
ఆంధ్రగ్రంథవిమర్శనప్రకారలేశము	0	6
గ్రామ్యాదేశనిరసనము, కడుపుబ్బనవ్వించు విమర్శ	0	6
స్త్రీపునర్వివాహగ్రంథము	1	0
ఆంధ్ర హితోపదేశచంపువు, గద్యపద్యాత్మకము	1	4
ఆంధ్ర భాషాసర్వస్వార్థనియమకతిపయములు(నిఘంటురచనావిధి)	0	4

క్రొత్తగా వెలువడినగ్రంథములు.

కుమారదేవపండితీయము, ప్రౌఢవ్యాకరణవ్యాఖ్య. తాళ్లూరివారిది	2	8
పద్యకథాలహరి For Comprehension Test అచ్చౌవుడు	0	12
ఉదయనచరితము. శ్రీ శాస్త్రిగారి కథాసరిత్సాగరమునుండి పాఠశాలలకొఱకు సంగ్రహింపఁబడినది, వచనము అచ్చౌవుడు	0	12

తెలుఁగు ఫైలాలజీ TELUGU PHILOLOGY ఆంధ్రశబ్ద తత్త్వము. కీ. శే. శ్రీ ప్రొఫెసరు, శేషగిరిశాస్త్రిగారిచే రచియింపఁబడినది. ఇప్పుడే పునర్ముద్రితము. ఇందు ఆంధ్రవ్యాకరణము సంపూర్ణముగా చర్చింపఁబడియున్నది. అరవ, కన్నడ, మలయాళ భాషలతోడి పోలికలు చూపఁబడియున్నవి. ఫైలాలజీవిద్యార్థులకు చాల ఉపయోగకరము 2 భాగములు 3 0

అర్ధానుస్వారతత్త్వము. వీరిదే. 0 8

చరిత్రరచన. ప్రథమభాగము. చరిత్రరచన యనగా నేమి? సాధనసామగ్రి యెట్టిది? అనువిషయములను చర్చించి శాతవాహన, పల్లవ, చాళుక్య, చోళుల ప్రారంభచరిత్రములను ఈభాగమున సులువైన శైలిలో ఎల్ల వారికిని ఉపయోగపడునట్లు శ్రీ నేలటూరు వెంకటరమణయ్యగారు రచియించియున్నారు. 2 0

అక్కన్న మాదన్నలచరిత్రము. కర్త: వే. వేం. శాస్త్రి (M. A.) గోలకొండ కుతుబుషాహి సుల్తానులలో కడపటివాఁడైన తానీషాయొక్కయు, రామదాసు (గోపన్న) యొక్క మామలైన ఈ యాంధ్రమంత్రులయొక్క విషాదచరిత్రము సులువైన నవలవలె రచియింపఁబడియున్నది. 2 0

శ్రీకృష్ణరాయవిజయనాటకము. కర్త: వే. వేం. శాస్త్రి (M. A.) 0 8

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారి జీవితచరిత్రసంగ్రహము—25 ప్రకరణములు. సులువైన శైలి. శాస్త్రులవారి హాస్యము, విమర్శలు, విద్యావినోదములు, సుఖదుఃఖములు, సమకాలికపండితవిమర్శలు మొదలైన యనేకవిశేషములు గలవు. శ్రీ డాక్టరు, సర్, కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారి 'గురుపూజ' యను నుపన్యాసముతో నలంకృతము. 2 0

A HAND-BOOK OF CLASSICAL SAMSKRIT LITERATURE for college students. (Sri U. Venkatakrishna Rao, M. A.) With Questions. 2 0